

Patrick J. Geary · A nemzetek mítosza

Circus maximus

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001115674

X 215803

X 215803

Patrick J. Geary
A nemzetek mítosza

*Európa népeinek születése
a középkorban*

ATLANTISZ
2014

A könyv a frankfurti S. Fischer Verlag és az Atlantisz Könyvkiadó együttműködésében készült.

Dieses Buch erscheint im Rahmen einer Zusammenarbeit zwischen dem S. Fischer Verlag und dem Atlantisz Verlag

A fordítás alapjául szolgáló kiadások:

Parick J. Geary: The Myth of Nations. The Medieval Origins of Europe. Princeton University Press, 2001.

Parick J. Geary: Europäische Völker im frühen Mittelalter. Zur Legend vom werden der Nationen.

Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 2002.

© S. Fischer Verlag GmbH, Frankfurt am Main, 2001, 2002

© Hungarian Edition: Atlantisz Könyvkiadó, Duró Gábor, 2014

Minden jog fenntartva, beleértve bármilyen publikálás, elektronikus közzététel, sokszorosítás vagy egyes részletek közlésének jogát is.

Fordította Duró Gábor

A szöveget az eredetivel Klaniczay Gábor vetette egybe.

A fordítást szerkesztette Miklós Tamás

Az Atlantisz Könyvkiadó köszönetet mond Walter Pehlennek a magyar kiadás megjelentetéséhez nyújtott segítségért, valamint Kontler Lászlónak és Zászkaliczky Mártonnak a magyar fordításhoz adott tanácsaiért.

ISBN 978-963-9777-33-0

ISSN 0866-0336

Atlantisz Könyvkiadó (1054 Budapest, Akadémia u. 1.)

www.atlantiszkiado.hu

Felelős kiadó: Miklós Tamás

A borító Munkácsy Mihály „Honfoglalás” című festményének felhasználásával készült. Köszönet illeti az Országgyűlés Hivatalát a szíves hozzájárulásért.

Borítóterv: Harsányi – Lajta – Miklós

Tördelés: Pala 11 Bt.

Nyomdai munkák: Szekszárdi Nyomda Kft.

A kötet megjelenését támogatják

a S. Fischer Verlag,

a S. Fischer Stiftung,

a Rudolf Augstein Stiftung

 RUOLF AUGSTEIN STIFTUNG

*és azok az olvasóink akik adójuk 1%-át
az Atlantisz Alapítványnak ajánlották fel.*

*Ebben az évben az Atlantisz Alapítvány támogató partnere a
Hamburger Stiftung zur Förderung von Wissenschaft und Kultur.*

Az Atlantisz Alapítvány számlaszáma:

10200 823-222-14737-00000000

*Jean Airiau-nak és Jim Usdannek,
e két odaadó barátnak és odaadó
olvasónak, akik tudják, hogy
a jelen szempontjából mennyire
fontos a múlt, de tisztában
vannak a múlt és a jelen közti
különbséggel is*

TARTALOM

BEVEZETÉS	
AZ EURÓPAI IDENTITÁS VÁLSÁGA	9
I. ETNICITÁS ÉS NACIONALIZMUS	
A XIX. SZÁZADBAN	25
Az etnikai nacionalizmus és a forradalmak kora	26
Csoportidentitás a nacionalizmus előtt	29
A forradalmi nacionalizmus	32
Filológia és nacionalizmus	41
A veszélyes örökség	46
Az etnoarcheológia	47
A mérgező hulladék	48
Retrospektív múltképek zűrzavara	50
II. HOGYAN KÉPZELTÉK EL A NÉPEKET	
AZ ÓKORBAN?	55
A természeti népek és a római nép	56
Hérodotosz örökösei	60
A <i>gentes</i> és a <i>populus</i>	65
A <i>gentiles</i> és az Isten népe	68
Társadalmi identitás a keresztény ókorban	70
A klasszikus etnográfia és a barbár népvándorlások	73
Európa népei a késő antikvitás idején	76
III. BARBÁROK ÉS RÓMAIAK	81
Regionális, vallási és osztályidentitás	
a Római Birodalomban	81
A római központ	90
Társadalmi identitások a barbár világban	92

Válság és restauráció	99
Restauráció és átalakítás	102
Belső átalakulás	110

IV. ÚJ BARBÁROK ÉS ÚJ RÓMAIAK	115
-------------------------------	-----

A hun szövetség	117
A barbárok etnogenezise a Római Birodalomban	121
Római provinciálisok az V. és a VI. században	126
Új föld – új identitás	131
A barbárok etnogenezise északon	138
Régi nevek – új népek	143

V. AZ UTOLSÓ BARBÁROK?	145
------------------------	-----

Az összeolvadás folyamata a nyugati királyságokban	145
A longobárd Itália	145
Vizigótok az Ibériai-félszigeten	154
A frank identitás a VIII. századig	164
Az új barbár világ	171

VI. EURÓPA ÚJ NÉPEI	183
---------------------	-----

Összegző gondolatok	188
Az európaiak mint zuluk	190
Zuluk és európaiak	206

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	211
---------------------	-----

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA	213
-------------------------	-----

NÉVMUTATÓ	219
-----------	-----

BEVEZETÉS

AZ EURÓPAI IDENTITÁS VÁLSÁGA

Ha a nyugat-európaiak alig néhány évvel ezelőtt a jövőbe tekintettek, gondolataikat szinte teljesen lekötötte az Európai Közösség 1992-es gazdasági és pénzügyi reformjainak maradéktalan megvalósítása.* Voltak, akik reménykedve várták az egységes valutát, a belső vámterhek eltörlését és az állampolgárok szabad áramlását. Másokat mindez némi kétellyel vagy egyenesen félelemmel töltött el. A Közösség nemzetei ugyanakkor többnyire igen szűk perspektívából szemlélték az Európa előtt álló problémákat. Egyrészt feltűnően provinciális szemmel tekintettek mindarra, ami Európát alkotja. Másrészt a kihívásokat inkább a jövő gazdasági problémáival, mintsem a múlt érzelm fűtötte örökségével hozták összefüggésbe. Már maga a szervezet neve is arról a kényelmes rövidlátásról tanúskodik, amit a II. világháború utáni politikai berendezkedés tett lehetővé. Az „Európai Közösség” mint olyan azonban sohasem létezett. Ez valójában Nyugat-Európai Közösséget jelentett, melynek már Görögország csatlakozása is komoly problémákat okozott. E nemzetek számára „Európa” véget ért a vasfüggőnynél: azon túl a Varsói Szerződés nemzetei sorakoztak, a szegény, de hál’ isten távoli rokonok, akik a Közösség szemében gazdasági, később pedig katonai szempontból is egyre jelentéktelenebbnek számítottak.

E „kis Európán” belül az olyan régi problémák, mint a nacionalizmus, a gazdasági versengés vagy a társadalmi feszültségek, ha nem is oldódtak meg teljesen, legalább kezelhetőek lettek. Az észak-írországi, a korzikai és az észak-spanyolországi szeparatista mozgalmak to-

* A nemzetek mítosza 2001-ben jelent meg először. (– A ford.)

vábbra is vérontással jártak, de kis területeket érintettek, és földrajzi szempontból is elkülönültek. Másutt, például Dél-Tirolban, Bretagne-ban és Katalóniában a 70-es évek mikronacionalista mozgalmi jórészt folklorisztikus turistalátványosságokká alakultak. Belgiumban még a valonok és a flamandok kibékíthetetlen ellentéte is oldódott, ahogy Brüsszel a Közösség fővárosává lépett elő. Az évszázadokon át *casus belli*ket jelentő nemzeti határokat nemcsak szerződések rögzítették és a helsinki egyezmények garantálták, de az 1992-es program megvalósításával, úgy tűnt, valóban jelentéktelenné válnak. Anglia továbbra is bizonytalankodott, hogy Európához akar-e tartozni, míg az Egyesült Királyság más részei nem álltak ilyen dilemma előtt, a „Csalagút” pedig azzal kecsegtetett, hogy Franciaország és Anglia egyesülésével végleg meg fog szűnni a szigetország földrajzi és pszichológiai elkülönülése. Az Egyesült Államoktól való négy évtizedes nyomasztó katonai és gazdasági függés után az Európai Közösség mint gazdasági nagyhatalom kezdett egyenrangú partner lenni a világpolitika ügyeiben, kihívást jelentve ezzel nemcsak a bizonytalankodó Egyesült Államoknak, hanem az erős Japánnak is. Abban a „szép új világban”, aminek 1992-ben Európát elgondolták, a nacionalizmus régi problémáinak egyszerűen nem maradt hely.

Ma már látszik, hogy ez az elképzelés milyen hihetetlenül naiv volt. A vasfüggöny – ami nemcsak a Keletet szigetelte el, hanem a Nyugatot is védte – néhány viharos hónap alatt „felgördült”, hogy láthatóvá tegyen egy hatalmas és nagyon is veszélyes Európát, amely keleten egészen az Urálig húzódott. A nyugati demokráciák kezdeti, kitörően lelkes reakciója hamarosan zavarodottságba és félelembe fordult, mivel a Moszkvából kiinduló egymás utáni földrengéshullámok visszavonhatatlanul átalakították Európa II. világháború óta változatlan politikai tájképét. Ugyanebben az időben mutatkoztak meg a hatásai azoknak a negyven éve tartó kormányzati törekvéseknek is, amelyek arra irányultak, hogy olcsó munkaerővel lássák el Franciaországot és Németországot, Nagy-Britan-

niában pedig eleget tegyenek a birodalmi kötelezettségeknek; e nyugati demokráciákban mindez identitásválsághoz és idegengyűlölő reakciókhoz vezetett.

Nacionalizmus, etnocentrizmus, rasszizmus – a szellemek, melyekről sokáig úgy gondolták, hogy az európai lélek már megszabadult tőlük, fél évszázados szendergés után erejük teljében tértek vissza. Az utolsó nagy európai birodalom, a Szovjetunió, függetlenségre vágyó köztársaságokra hullott szét, ezek többsége azonban maga sem lett szilárdabb, mint a „szövetség”, amelytől annyira el akartak szakadni. Az egykor fenyegető Varsói Szerződés már megszűnt, és egy sor küszködő, eladósodott államot hagyott maga után, melyek belső etnikai feszültségekkel terheltlen próbálják megtalálni a helyüket az Új Világrendben. Az egyesült Németország új identitást keres, és utcáin fel-felharsan a „Németország a németeké!” kiáltás, a Balkán pedig, a múlt század lőporoshordója, egy újabb polgárháborúba sülyedt. Ezek a szokatlan és egyre csak folytatódó események Európa nyugati felét legalább olyan mélyen megrázták, mint a keletit. Mindez mély identitásválsághoz vezetett, és felveti a kérdést, hogy az európaiak milyen szemmel néznek önmagukra, saját társadalmukra és szomszédaikra.

Milyen ironikus, hogy a XX. század végén Közép-Európa ismét épp olyannak mutatkozik, mint amilyen a XIX. század végén volt.

Ezt a megállapítást 1991-ben tette egy osztrák történész, és a benne rejlő igazság ma még nyilvánvalóbb. A Balkánon, a Baltikumban, Ukrajnában, az Oroszországi Föderáció tagállamaiban és a Krím-félszigeten a nemzeti szuverenitás régi igénye újra hangot kap. Etnikai közösségek, melyeket belekényszerítettek abba, hogy a szocializmus internacionalista zászlaja alatt éljenek, most azért keresik a szabadságot, hogy az ősi vérbosszúkat felelevenítsék. A kisebbségi jogok nehezen megoldható problémái, a vallási és nyelvi különbségek, melyek már két világháborút is kirobbantottak, most újra az európai figyelem homlokterébe kerültek. Nemcsak a kommunizmus veszí-

tette el a hitelét, de minden, ami a szocializmussal szemben áll, ma újra divatos lett. És ez a kapitalizmuson és az individualizmuson túl az antiszemitizmus, a vallási sovinizmus és az atavisztikus rasszizmus népszerűségét is jelenti. Lengyel politikusok azon versengenek, hogy melyikük a „leglengyelebb”, a magyarok pedig újrakezdi régi vitáikat, keleten a románokkal, északon a szlovákokkal. A nemzeti jogok nevében a szerbek és a horvátok egymást gyilkolják, de mindketten öldösik a bosnyákokat. A szerbek nagy erővel láttak hozzá, hogy szent Koszovójukat „megtisztítsák” az albánoktól, de a NATO-légi-csapások rémülete után a koszovárok ugyanolyan kegyetlenséggel álltak bosszút a szerb kisebbségen, mint amilyenben nekik volt részük a korábbi elnyomás alatt. A Szovjetunió tetemén népcsoportok szóródtak szét, és a politikai önrendelkezés jogát követelik. Ma még senki sem tudja megmondani, hogy a csecsenföldi borzalmak vajon további erőszakos események nyitányát jelentik-e.

Mindezek a népek etnikai kisebbségeket is magukba foglaló területeken élnek, és túlnyomó részüknek vannak kisebbségben élő tagjai olyan térségekben, ahol más népek vannak túlsúlyban. Ebből következően az etnikai identitásra épülő politikai autonómia igénye elkerülhetetlenül határkonfliktusokhoz, a kisebbségi jogok elnyomásához és zavargásokhoz fog vezetni, amint minden egyes népcsoport hozzálát az „etnikai tisztogatás” szörnyű feladatához, hogy egy etnikailag homogén területi államot biztosítson magának.

Ugyanakkor Nyugat-Európában – különösen Németországban és Franciaországban – a politikai stabilitás szempontjából nyugtalanítóbb az új etnikai kisebbségek felbukkanása, mint az a lehetőség, hogy a hagyományos helyi szeparatista mozgalmak újjáélednek. „A *Bundesrepublik* jó haza volt” – mondta nekem nosztalgiával és aggodalommal egy német kolléga 1990-ben. De hogy az új Németország ugyanilyen jó lesz-e a „gyermekeihez”, az még kérdéses. Az újraegyesítés, kiegészülve a kelet felől ezerszámra érkező menekültek jelenlétével, olyan mértékű krízishez vezetett, amilyenre az utóbbi fél évszázad-

ban nem volt példa, és mélyen befolyásolja azt, hogy a többség hogyan tekint önmagára és másokra. A német gazdasági csodát megteremtő nemzedék mára nyugdíjaskorba lépett, a gyermekeik és az unokáik pedig, akik a bonni kormányzat alatti jólétben nőttek fel, úgy tűnik, nem nagyon lelkesednek azért, hogy ebben a „jó életben” a szegény keleti rokonaikkal osztozzanak. Ez utóbbiaknak az a szerep jutott, amit a nyugati gazdaság korábban a német *Wirtschaftswunder* „csendestársainak”, a török és balkáni vendégmunkásoknak szánt, akik viszont most éppen az egykori NDK dolgozni vágyó tömegei miatt szorulnak ki Németországból, és mennek tovább Franciaországba vagy Belgiumba. A keletnémetek, akik otthon munkanélküliséggel néznek szembe, míg a nyugatnémet tartományokban többnyire csak rosszabb munkák várják őket, gyanakvóan tekintenek a Németországban már megállapodott törökökre és [dél]szlovákra, emellett nyíltan lenézik a lengyeleket, románokat és a többi nép tagjait, akik mind a jobb élet reményében jöttek Németországba. Mindeközben az egykori NSZK-ból a volt NDK-ba átirányított szövetségi források ellenérzést és feszültségeket szülnek azok közt, akik korábban már hozzászórtak a bőkezűen támogató állami rendszerhez.

A keletnémet városokban szélsőséges reakcióként újjáéled a rasszista erőszak. Kevésbé szélsőséges, de talán még veszélyesebb az a kiújuló vita, hogy kinek van joga részesülni a németországi jólétből. A német alkotmány már elismeri a „visszatérési jogot”, ami a Németországban született és ott felnőtt törökökkel szemben előnyben részesíti Kelet-Európa német ajkú lakosainak leszármazottait, akik talán sohasem jártak Németországban, és lehet, hogy nem is beszélnek németül. De akkor ki a német? Vajon egy bevándorló németté válhat-e, vagy a német identitás vér és faj függvénye? Ezeket a kérdéseket már korábban is feltették, és szörnyű következményekhez vezettek.

Németország a legközvetlenebb módon érintett Európa átalakulásában, a németek dilemmája azonban, bár náluk nagyon is szembevetődő, távolról sem egyedül-

álló. Franciaországban a több millió muszlim jelenléte – az észak-afrikaiak leszármazottaié és az új bevándorlóké, akik törvényesen vagy illegálisan érkeztek – a francia nemzeti identitás nyugtalanító eredményt hozó felülvizsgálatához vezet. Az iszlamizálódástól való félelem miatt a francia idegengyűlölő jobboldal újjászületett, és most, hogy a választók több mint egyharmadának támogatását élvezzi, követelésekkel áll elő. Számukra azonban „Franciaország” inkább faji és kulturális, mintsem politikai kategória. 1991 szeptemberében például a korábbi köztársasági elnök, Valéry Giscard d'Estaing a Franciaországba való bevándorlást invázióknak nevezte, és kiállt amellett, hogy a francia állampolgárság megszerzésének kritériuma a *droit du sol* („a föld joga”) helyett a *droit du sang* („a vér joga”) legyen.¹ Franciaország és Belgium ráadásul próbál megbirkózni a Németországból kiszorult „másodlagos migránsokkal” is, akiknek most munkanélküli vagy alulfoglalkoztatott észak-afrikaiak millióival kell felvenniük a versenyt. Olaszországnak és Görögországnak albán menekültek áradatával kell szembenéznie, olyan emberekkel, akik egy nyomorgó gazdasági és egy korrupt politikai rendszerből keresik a kiutat. Ausztria, amely eleinte attól félt, hogy belesodródik majd a határai mentén kitört polgárháborúba, most igyekszik elboldogulni a Romániából, Bulgáriából és a korábbi Jugoszláviából ezerszámra érkező menekültekkel és migránsokkal. Ez az ország, amely sokáig tetszelgett a „náci agresszió első áldozatának mítosza” kínálta szerepben, miközben a hidegháborús viszonyok közt élvezte a semleges állapotot, most tanúja lett annak, hogy egy erősen sovíniszta és idegengyűlölő vonásokat mutató párt az ország harmadik legnagyobb politikai mozgalmává lépett elő. De vajon az Európai Közösség országait tekinthetjük-e a „bevándorlás földjeinek”, vagy ezek a nemzetek az állampolgársággal járó előnyöket csak az „igazi” franciák, olaszok, dánok és britek számára tartják fenn? Az, hogy ilyen kérdések egyáltalán felmerülnek, már önma-

¹ In: *Le Monde*, 1991. szeptember 24.

gában jelzi, hogy a kétes hírű nacionalizmus és a rasszizmus nagyon is élnek, és egyáltalán nem kerültek le a napirendről.

S bár az aktuális európai események a figyelem középpontjába kerültek, nem szabad megfeledkeznünk a világ többi részéről sem, különösen az Egyesült Államokról, amely szintén nem mentes ezektől az ideológiai irányzatoktól. Ma sokan úgy tekintenek az Egyesült Államokra, mint egy soknemzetiségű bevándorlókból álló nemzetre, ám ez nem volt mindig így. Sőt a politikai vezetés jelentős része továbbra is azzal szerez támogatókat, hogy életben tartja azt a félelmet, hogy az angol nyelvhez és az angol nemzeti hagyományhoz szorosan kötődő nemzeti identitás eltűnhet.² Ez persze korántsem meglepő: a harmadik elnök, Thomas Jefferson eredetileg azt szerette volna, hogy az Egyesült Államok nagypecséjtjére kerüljön rá Hengist és Horsa képmása is, az első szász törzsfőké, akik hódítókként Britannia földjére léptek. Jefferson így érvelt:

Büszkén valljuk magunkat Hengist és Horsa leszármazottainak, politikai elveiket és kormányzati formájukat pedig a sajátunknak tekintjük.³

A XIX. század végén és a XX. század elején a faji alapú angolszász ideológia az íreket, a dél-európaiakat és az ázsiaikat kirekesztette Amerikából, míg napjainkban a „gyűlölet politikusai” azzal izzíthatják a szenvedélyeket, hogy egy olyan Amerika szellemével riogatnak, ahol nem csak az angol az egyetlen hivatalos nyelv.

A kora középkorral foglalkozó történész, aki közvetlen közről szemléli ezt a kérdést, aki figyel a nacionalista vezetők retorikájára, és aki olvassa a hivatalos és félhivatalos történészek munkáit, igencsak meglepődik azon,

² Az egyesült államokbeli állampolgári és etnikai identitást szembeállító, vitatott hagyománnyal kapcsolatban ld. Gary Gerstle: *The American Crucible: Race and Nation in the Twentieth Century*, Princeton, 2001.

³ Charles F. Adams (szerk.): *Familiar Letters of John Adams and His Wife, Abigail Adams, during the revolution*, New York, 1876, 211. o.

hogy ebben a vitában milyen központi szerepet tölt be a körülbelül 400 és 1000 közötti időszak. A több mint ezer évvel ezelőtti Európa történelmének vizsgálata hirtelen minden lett, csak nem tudományos: a Római Birodalom felbomlásának és a barbár népvándorlások korszakának értelmezése Európa nagy részében a politikai közbeszéd meghatározó elemévé lépett elő.

A franciaországi Nemzeti Front vezetője, Jean-Marie Le Pen abban a szerepben tetszelgett, hogy ő a francia nép bajnoka, azé a népé,

amely 496-ban született meg Klodvig megkeresztelkedésével, és megtartotta azt a kiolthatatlan lángot, ami nem más, mint önnön lelke már közel másfél évezred óta.⁴

1989. június 28-án Slobodan Milošević, az „erőskezű” szerb [köztársasági] elnök egy gyűlést szervezett, melyen a híradások szerint több mint egymillióan vettek részt. Az eseményre Kosovo Poljén (Rigómező) került sor, ahol a szerb hadsereg 1389-ben ugyanezen a napon szenvedett vereséget az oszmán-törököktől. Milošević ezzel azt a szerb szándékot nyilvánította ki, hogy továbbra sem fognak lemondani erről a vitatott területről.⁵ A többségi albánok igénye azonban akár elsőbbséget élvezhetne a szerbekével szemben, elvégre ez utóbbiak, miután a XI. században megszerezték a bizánciaktól, csak alig három évszázadig birtokolták Koszovót. Ezzel szemben az albánok a térség ősi lakóinak, az illírek leszármazottainak vallják magukat, így pedig, ugyanezen szörnyű logika mentén, ők az a nép, amely „leginkább jogot formálhat” Koszovóra. Ilyen egymásnak feszülő igények vezettek a koszovói háború borzalmaihoz, melyek minden bizonnyal még akkor sem fognak véget érni, amikor ez a könyv a nyomdába kerül.

A történelmet azonban nemcsak a nacionalista vezetők állítják a politika szolgálatába: a múlt polémiákat kiáltó felhasználásában neves kutatók is részt vesznek.

Az Erdély politikai hovatartozásáról szóló vita például, melynek kiváltó oka a IX. század történelméhez köthető, részben ma is képzett történészek és régészek közreműködésével zajlik. Erdély ugyanis olyan terület, ahol a magyarok a XI. században védelmi vonalat építettek ki, ahová a XII. században szászok telepedtek be, s ahol törökök, Habsburgok és magyarok uralkodtak, míg végül 1920-ban Románia része lett. A kérdés pedig az, hogy a IX. századi nomád magyar lovasok egy olyan vidékre érkeztek-e, ahol virágzó „őslakos római” lakosság élt, vagy egy olyanba, amit korábban már elpusztítottak az oda betörő szlávok. A románok a szűkös régészeti leleteket számukra kedvező módon értelmezik, bizonygatva, hogy őseik, a vlachok már a római idők óta ezen a területen éltek, ebből következően ezer évre megszakadt uralmuk ellenére törvényes joguk van Erdélyhez. Vezető magyar régészek és történészek ezzel szemben azzal érvelnek, hogy a régészeti leletek alapján a magyarok megérkezésekor a római társadalom maradványai már régés-rég eltűntek, ezért Erdélynek jogosan Magyarországhoz kellene kerülnie. Egy osztrák tartomány, Karintia – Jörg Haider szélsőjobb oldali politikus szülőhelye – egy másik példája annak, hogy a középkorral foglalkozó tudomány milyen könnyen belecsúszik a jelenkori politikába. Vajon a Karintia délkeleti részén nemrég feltárt hegyi erődítmények a VI. századi szláv berendezkedés bizonyítékai, vagy az ősi „római” védművek maradványai? Amikor egy osztrák régész nyilvánosan az első feltételezés mellett állt ki, jobb oldali karintiai politikai vezetők figyelmeztették, hogy szerintük az ilyesféle hipotézisek politikai támaszt nyújtanak egy Karintia iránti esetleges szláv igényhez.

Európa-szerte sok-sok hasonló példát lehetne még említeni. A kora középkorral foglalkozó történészek, akik nem szoktak hozzá ahhoz, hogy politikai viták közepontjában legyenek, hirtelen azt veszik észre, hogy vizsgált korszakuk a múltért való versengés sarkalatos pontja lett, saját érveiket pedig arra használják fel mások, hogy a jelenre és a jövőre is igényt formáljanak.

Sajnos azonban sok politikai döntéshozó, de még a ke-

⁴ In: *Le Monde*, 1991. szeptember 24.

⁵ In: *Der Standard*, 1992. június 23.

let- és nyugat-európai kutatók többsége is általában alig tud valamit erről a korszakról, és még kevesebbet az európai társadalmakat kialakító etnogenezis valódi folyamatáról. Talán nincs is olyan korszaka a történelemnek, amely ennyire „homályos” lenne, s amelyet a nacionalista és a sovinszta tudomány ennyire „elhomályosított” volna. Éppen ezért jelent nagyon könnyű prédát az etnikai nacionalizmust hirdető propagandának: a különböző [területi] követeléseket büntetlenül lehet a kisajátított népvándorláskorra alapozni, mivel ezt az időszakot alig ismeri valaki. S ha már egyszer elfogadottak lettek a korszakra rávetített előfeltevések, a politikai vezetők a programjukhoz éppen illő következtetéseket vonhatnak le belőlük.

Ezek a követelések, melyeket a kései ókor népvándorlásaira és réges-rég eltűnt középkori királyságokra való hivatkozással igazolnak, nemcsak Kelet-Európa, hanem Nyugat-Európa államait is fenyegetik. Elismerheti-e az Európai Közösség a litvánok „jogait”, miközben a korzikaiakét nem? Elítélheti-e a szerbek agresszióját a bosnyákok ellen, miközben az angolok írek elleni, a spanyolok baszkok elleni agresszióját nem? Ha a moldávoknak és a szlovéneknek joguk van a saját szuverén államhoz, akkor a flamandoknak, a katalánoknak vagy a szorboknak miért nincs? Ha az egykori Szovjetunióba hosszú ideig szervesen illeszkedő térségek – például Fehéroroszország – hirtelen nemzeti öntudatra ébredhetnek, akkor Bajorország, Bretagne, Frízföld, Szardínia vagy Skócia számára ez miért nem lehetséges?

Sokan attól félnek, hogy a több ezer zavargó albán menekültől Brindisiből sugárzott filmkockák, vagy a berlini utcákon kéregető romániai cigányok fényképei már a Giscard d'Estaing által felvázolt inváziót testesítik meg: Kelet elkeseredett népei éhségtől, polgárháborútól és anarchiától űzve Nyugat felé tartanak egy olyan hatalmas népmozgás vagy *Völkerwanderung* keretében, amilyenek Nyugat-Európa már ezer éve nem volt tanúja. Pillanatnyilag legalább a koszovárok vissza tudtak térni albániai és macedóniai menekülttáboraikból Koszovóba. De vajon a következő „nép” tagjainak, akiket etnikai

gyűlölködés és modern fegyverek fognak elűzni ősi otthonukból, lesz-e ilyen szerencsájük, vagy új „házigazdák” ezután is, sőt egyre inkább csak hívatlan vendégeket látnak majd bennük?

Európa történelmében azonban az ilyen tömeges népmozgások inkább a szabályt, mintsem a kivételt jelentették. Európa mostani lakossága sok-sok nyelvvel, hagyományával, kulturális és politikai identitásával ezeknek a népvándorlás-hullámoknak az eredménye. Először olyan, feltehetően indoeurópai nyelvet beszélő népcsoportok jöttek, melyek vagy az őslakosság helyébe léptek, vagy beolvadtak közéjük Görögországban, a Balkánon és Itáliában. Aztán egy másik indoeurópai nép, a kelták következtek, akik az i. e. VI. században a mai Csehország és Szlovákia, Ausztria, Dél-Németország, Svédország és Írország területéről rajzottak ki, visszaszorítva, beolvastva vagy kiirtva Európa őslakosságát, míg csak a baszkok maradtak meg a mai Dél-Franciaország és Észak-Spanyolország területén. A kelták azonban az i. e. I. században a keletről érkező germán népek miatt a Rajna vonaláig kezdtek hátrálni, majd ők és a germánok is egy új betolakodóval kerültek összeütközésbe: a terjeszkedő Római Birodalommal, amely Európa nagy részét meghódította és romanizálta, csakúgy, mint Kis-Ázsiát és Észak-Afrikát. Az i. sz. III. században új germán és közép-ázsiai népek jelentek meg a színen, s végül a római birodalmi rendszer helyett különálló királyságok mozaikját alakították ki. Európa keleti részén szláv hordák szivárogtak be az Alpok területére, a Kárpát-medencébe, a Balkánra és Görögországba. Az első évezred utolsó nagy népmozgása a magyarokhoz és a skandinávokhoz fűződik; az előbbieket a Duna menti síkságra, míg az utóbbiak Normandiába és Észak-Angliába áramlottak be. S bár sok kutató szerint a „népvándorlás kora” véget ért az első évezreddel, ennek záróakkordja valójában a török népek görögországi és balkáni megtelepedése volt a XIII-XVI. században.

Európa most, a harmadik évezred hajnalán még mindig a népvándorlás korának következményeivel él együtt,

s közben egy újabbtól retteg. A hasonlóságok nagyon is szembeötlők. Egy francia újságíró és kommentátor, Claude Allègre a *Le Monde*-ban megjelent egyik cikkében a *Franciaország és Németország előtt (Before France and Germany)* című könyvemet ajánlja az olvasók figyelmébe, amit egyébként a francia kiadó marketingosztálya visszaszámítva módon *Franciaország születése (Naissance de la France)* címmel látott el. Allègre szerint könyvemből is látható,

hogy az állítólag ellenőrzött bevándorlás (már akkoriban is voltak kvóták) hirtelen hogyan vezetett heves robbanáshoz egy belülről elpusztíthatatlannak tűnő világban.⁶

Bizonyára vannak néhányan, akik a jelenkori történelmet a Római Birodalom bukásának „újrajátszásaként” fogják fel, s közben reménykednek, hogy a múlt leckéiből megtanulhatják, hogyan előzhető meg, hogy a bárbar hordák elpusztítsák a mai európai civilizációt.

Az a történész, aki pályája nagy részét a népek kialakulásának és vándorlásának ezzel a korai periódusával töltötte, csak kételyekkel és megvetéssel nézheti a politikailag tudatos nacionalizmus és rasszizmus kifejlődését, különösen akkor, ha ezek az ideológiák öngazolás-ként kisajátítják és meghamisítják a történelmet. Ez az általános történelemszemlélet egyfelől azt feltételezi, hogy Európa népei különálló, szilárd és objektív módon azonosítható társadalmi és kulturális egységek, melyeket nyelvek, szokások és nemzeti karakterek alapján lehet megkülönböztetni, ezek pedig egyértelműek és állandóak. Továbbá, hogy ezek a népek feltehetően vagy a történelem előtti idők valamely hihetetlenül távoli pillanatában alakultak ki, vagy valamikor a középkorban ment végbe az etnogenezisük, ami aztán egyszer s mindenkorra be is fejeződött.

Másfelől az etnikai igények alapján nemcsak a politikai autonómia követelése merül fel – ami minden, az adott etnikai csoporthoz tartozó személyre kiterjed –,

⁶ In: *Le Monde*, 1991. július 19.

hanem az ahhoz való jog is, hogy az illető nép saját történelmi területét birtokolja. Ezt azonban általában kora középkori településekre vagy királyságokra hivatkozva határozzák meg, függetlenül attól, hogy jelenleg kik élnek azon a területen. Ez a kettős mérce teszi lehetővé, hogy a litvánok elnyomják a lengyeleket és az oroszokat, miközben követelik saját autonómiájukat, vagy hogy a szerbek „történelmi szerb” területként igényt tartsanak muszlimok lakta boszniai vidékekre és egyúttal a szerbek lakta horvátországi részekre. Az Ír Köztársasági Hadsereg számára ugyancsak ez teszi lehetővé, hogy Írország déli felén a többség uralmát, míg Észak-Írországban a kisebbség uralmát követelje. Ezekben az igényekben implicit módon jelen van az „első foglalás” pillanata, amikor a föld törvényes birtoklásának földrajzi határait végérvényesen kijelölték: a németeknél ez az I. század, a frankoknál az V., a horvátoknál a VI–VII., a magyaroknál a IX–X. század és így tovább. E körkörös érvelés szerint az „első foglalás” ideje után következő hasonló népmozgások, inváziók vagy politikai beolvasztások már mind törvénytelenek. Ez sok esetben azt jelenti, hogy 1500 év történelmét egyszerűen kitörlik.

Ugyanilyen zavaró, hogy a nemzetközi közösség tekintélyes része, beleértve még olyan plurális társadalmakat is, mint az Egyesült Államok, alapfeltételként fogadja el azt, hogy az egyes népek objektív jelenséggént léteznek, és létezésük már önmagában is felruházza őket az autonómiához való joggal. Más szavakkal, feltételezzük, hogy a politikai és a kulturális identitás valamiképpen egységet alkot, és joguk is van ahhoz, hogy egységet alkossanak. Ha a litvánoknak és a horvátoknak van saját nyelvük, saját zenéjük és [nemzeti] viseletük, akkor a fentiek szerint joguk van saját parlamenthez és saját hadsereghez is. Igaz ugyan, hogy a nemzetközi közösségnek kísérletet kell tennie arra, hogy korlátok közé szorítsa az ősi etnikai ellenségeskedések elkerülhetetlen következményeit, például az etnikai háborúkat, de az alapelv, az etnikai önrendelkezés ősi joga nemigen kérdőjeleződik meg. Sőt még ennél is tovább lehet menni: az ősi etnikai jogok

és az örökölt vérbosszúk követelése kapóra jön azoknak, akik Amerikában és Nyugat-Európában az elkülönülést hirdetik. Ha ugyanis bizonyos népek „mindig” gyűlölték egymást, ha az identitásaik és az ellentéteik rögzültek és megváltoztathatatlanok, akkor a háborúk megfékezése érdekében reménytelen beavatkozni. Ám azzal, hogy a világ többi része viszolygva ugyan, de elfogadja az etnikai nacionalizmus retorikáját, egyúttal az etnikailag „tisztá” népek létrehozásának törekvését is igazolhatja, mint a népirtás egyetlen alternatíváját.

Valójában sem az európai népek, sem pedig a politikai autonómiához való feltételezett jogaik nem különösebben régiek. A mai Kelet- és Közép-Európában megfigyelhető szuverenitásigény a XIX. század találmánya, azé a koré, amely Rousseau és Hegel romantikus politikai filozófiáját ötvözte a „tudományos” történetírással és az indoeurópai nyelvészettel, hogy létrehozza az etnikai nacionalizmust. Ez az áltudomány már kétszer lerombolta Európát, és lehet, hogy ismét le fogja rombolni. Európa népei mindig is sokkal képlékenyebbek, összetettebbek és dinamikusabbak voltak annál, mint ahogy azt a modern nacionalisták elképzelik. A népek nevei ismerősen csenghetnek ezer év elmúltával is, de a társadalmi, kulturális és politikai realitások, melyeket ezek a nevek takarnak, nagymértékben különböznek a mai állapotoktól. Ebből következően Európa népeiről új felfogást kell kialakítanunk, különösen ami az európai identitást megteremtő időszakra, az első évezredre vonatkozik. Azt is szükséges megértenünk, hogy az az átvett hagyomány, ami emberek millióit szólította már az utcákra és még több milliót küldött sírba a XX. században, csak alig több mint egy évszázada alakult ki.

A következő fejezetek erről az új felfogásról próbálnak áttekintést nyújtani. Kiindulópontként röviden át kell tekintenünk a XVIII–XIX. századi modern etnikai nacionalizmus és a modern történettudomány kezdeteit, utána pedig azoknak a szellemi és kulturális kategóriáknak a kialakulását, melyekkel az európaiak az i. e. V. századtól a késő antikvitás koráig megkülönböztették és besorol-

ták magukat. Csak ezek után vizsgálhatjuk meg azokat a történelmi viszonyokat, melyek közt „Európa népei” kialakultak. Ez a folyamat a késő antikvitás és a kora középkor kritikus időszakára esett, beleértve az „első foglалás” állítólagos pillanatát, ami újra széles körben feltűnik majd az európai mitológiában, hogy később, amikor világszerte „etnikai” kérdések kerülnek napirendre, az egyik alapelvvé lépjen elő. Naivitás lenne azt várni, hogy az európai népek keletkezéséről kialakított tisztább felfogás enyhíti majd a nemzeti feszültségeket, vagy csökkent az általuk okozott szüntelen gyűlölködést és vérontást. Legfeljebb azt remélhetjük, hogy felébresztjük a szkepszist a történelem ilyesfajta instrumentalizálására építő igényekkel szemben, és kritikusabbá lehetnek azok, akiket akár Európában, akár a Közel-Keleten vagy másutt effajta követelések megvalósításába akarnak bevonni. De ha ez mégsem sikerülne, a történészeknek akkor is kötelességük nyíltan kimondani a véleményüket, amikor biztosan tudják, hogy nem hallgatnak rájuk.

I. ETNICITÁS ÉS NACIONALIZMUS A XIX. SZÁZADBAN

A modern történettudomány a XIX. században, az európai nacionalizmus eszközékként született meg és fejlődött tovább. Európa nemzeteinek történetírása nagy sikereket ért el a nacionalista ideológia szolgálatában, ám a múlttal kapcsolatos felfogásunkat olyan mérgező hulladékhalommá változtatta, melyet etnikai nacionalizmus szennyez, s ez a méreg mélyen beivódott mindennapi tudatunk rétegeibe. Ezért korunk történészei számára a „méregtelenítés” jelenti a legnagyobb kihívást.

A kora középkori Európát benépesítő nemzetek valódi története nem a VI. századdal, hanem a XVIII. századdal kezdődik. Ez persze nem azt jelenti, hogy a régmúltban élő embereknek ne lett volna valamiféle nemzettudata vagy kollektív identitása. Az utóbbi két évszázad pezsgő szellemi élete és politikai vitái azonban gyökeresen átalakították a társadalmi és politikai csoportokkal kapcsolatos szemléletmódot, így mi sem állíthatjuk, hogy olyan „objektív” képet fogunk nyújtani a kora középkori társadalom fogalmairól és viszonyairól, amely ne viselné magán a közelmúlt terhét. Hiszen bizonyos szempontból nem csupán a mai értelemben vett etnikai nacionalizmus tekinthető a modern kor termékének, hanem – ahogy látni fogjuk – a tudományos történetírás vizsgálódásának eszközei is a nacionalizmus és a nemzeti jellegű törekvések szellemében jöttek létre és tökéletesedtek. A történetírás és a történeti kutatás modern módszereit ugyanis sokkal inkább nemzeti célok szolgálatában, mintsem a tudomány semleges eszközeiként teremttették meg. Mivel tehát sem vizsgálódásunk tárgya, sem módszere nem áll gyanú felett, az a leghelyesebb, ha már most felismerjük szubjektív természetüket, és röviden összefoglaljuk azt a folyamatot, amely a vizsgálat tárgyának és eszközének „kitalálásához” vezetett.

Az etnikai nacionalizmus és a forradalmak kora

A nacionalizmus XVIII. századi és XIX. század eleji születésének történetéről már sokat olvashattunk. Napjaink etnikai alapú nemzetállamait már többször leírták mint olyan „elképzelt közösségeket”, melyeket a XIX. században értelmiségiek és politikusok kreatív erőfeszítései hívtak életre azáltal, hogy a korábbi romantikus nemzeti tradíciókat politikai programmá fejlesztették.⁷ Tudományos igényű vagy a nagyközönségnek szánt könyvek és tanulmányok sokasága érvel amellett, hogy sok „ősreégi hagyomány”, a nemzeti identitásoktól a skótmintás szövetségig politikusok vagy üzletemberek újabb kori cinikus találmánya. Sok igazság van ebben a megközelítésben, különösen, amióta felfigyeltek arra, hogy a közelmúltban egyes emberek és csoportok milyen meghatározó szerepet játszottak egy-egy őszinek tartott eszme kidolgozásában. Ugyanakkor pusztán azért, mert ezek bizonyos értelemben elképzelt közösségek, ostobaság lenne alábecsülni vagy bagatellizálni őket, illetve azt sugallni, hogy a „valamilyen módon elképzelt” a „fantazmagórikus” vagy a „jelentéktelen” szinonimája lenne.

Először is, bár minden jel arra mutat, hogy napjaink jellegzetes, etnikai alapú nemzetállam-formáit a XIX. századi romantikusok és nacionalisták erőfeszítései hívták életre, ez mégsem jelenti azt, hogy a nemzetek „elképzelésének” ne léteztek volna olyan más formái a múltban, melyek éppoly erőteljesek voltak, mint a modern kor elképzelései, bár azoktól nagyon is eltértek. A XIX. századi tudós elmék, politikusok és költők nem csupán kitalálták a múltat, hanem korábban már létező hagyományokat, írott forrásokat, legendákat és hiedelmeket használtak

⁷ Benedict Anderson: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London, 1983. Magyarul: *Elképzeltek közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*, L'Harmattan, Budapest, 2006. (ford. Sonkoly Gábor).

fel, még ha újszerű módon is, hogy politikai egységet vagy autonómiát kovácsoljanak belőlük. Másodszor, még ha ezek a közösségek bizonyos értelemben elképzelték is, ugyanakkor nagyon valóságosak és erőteljesek: hiszen minden lényeges történeti jelenség lélektani alapú is egyben, s a mentális jelenségek, a vallási szélsőségektől a politikai ideológiákig, feltehetően több ember halálát okozták már, mint a Nagy Pestist leszámítva bármi más.

Az a sajátos folyamat, melynek eredményeként a nacionalizmus hatékony politikai ideológiává lépett elő, térségenként más és más volt Európában és a kontinensen kívül is. Azokban a régiókban, amelyek Németországhoz hasonlóan nem rendelkeztek egységes politikai intézményrendszerrel, a nacionalizmus az államhatalom létrehozásához és megerősítéséhez szolgáltatott ideológiát. Az olyan nagy területű államokban, mint Franciaország vagy Nagy-Britannia, a kormányzatok és az ideológusok könnyörtelenül elnyomták a kisebbségi nyelveket, a kulturális hagyományokat és a múlt alternatív narratíváit annak érdekében, hogy az egységesített nemzeti történelmet, a homogén nyelvet és kultúrát a távoli múltra is kiterjesztessék. A soknemzetiségű birodalmakban – így az Oszmán vagy a Habsburg Birodalomban – azok, akik elnyomott kisebbségek tagjaiként azonosították magukat, a nacionalizmust arra használták, hogy nem csupán az önálló kulturális létezésre, hanem – mintegy következményként – a politikai autonómiára is igényt formáljanak.

Az, ahogy a nacionalizmus eszméje előkészíti a talajt a függetlenségi mozgalmaknak, különösen Kelet- és Közép-Európában mondható tipikusnak. Miroslav Hroch elemzése szerint az elképzelt közösségek létrehozása három szakaszból áll.⁸ Először „felébredt” értelmiségiek egy szűkebb köre tanulmányozni kezdi az elnyomott nép nyelvét, kultúráját és történelmét, majd egy csoport „hazafi” a tudósoktól átvett eszméket elterjeszti az egész

⁸ Miroslav Hroch: *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas: Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen*, Prága, 1968.

társadalomban, végül pedig a nemzeti mozgalom tömegméretűvé szélesedve a tetőpontjára ér.⁹ Ez a folyamat kis eltérésekkel nyomon követhető a XVIII. századi „Németországtól”* a XIX. századi Oszmán, Habsburg és Orosz Birodalom számos részén át a XX. századi gyarmati és posztkoloniális Ázsia, Afrika, Közép- és Dél-Amerika történetéig.

A nemzeti ébredés folyamatának és átpolitizálódásának ezt az általános leírását a nacionalizmus legtöbb kutatója nem vitatja. Az viszont már heves viták tárgya, hogy az „ébredező” értelmiségiek eredetileg pusztán ráismertek-e egy korábban már létező és elnyomott népre, vagy magát e népet is ők találták ki, hogy tanulmányozhassák. A horvát Ivo Banac például sok történésztől eltérően így érvel:

Egy ideológiának a realitásból kell kiindulnia, hogy elfogadhatóvá váljon. A nacionalizmus igyekezhet saját csoportja alávetettségének körülményeivel foglalkozni, de nincs módjában a körülményeket magának alakítania.¹⁰

Egyfelől Banacnak bizonyosan igaza van: ha az emberek maguk nem tapasztalják meg az elnyomást és a diszkriminációt, akkor nem lesznek fogékonyak jobbítást célzó ígéretekre. Másfelől azonban ez a megfogalmazás veszélyes lehet. Azt sugallja ugyanis, hogy ezek a csoportok – mondhatni potenciális nemzetek – már azelőtt léteztek, hogy az értelmiség nemzetként fogta volna fel őket, hogy az elnyomottság speciálisan az adott csoportra irányul, s ennek felszámolására a nacionalizmus a megfelelő gyógymód. Meglehet tehát, hogy az alávetettség körülményeit nem a nacionalizmus alakítja, magát a nemzetet viszont igen. S valóban, a XIX. században a forradalmak és a romantika hatása alatt, miközben a régi arisztokra-

⁹ Hroch elemzésének rövid összefoglalását ld. Ivo Banac: *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, Ithaca (New York)–London, 1984, 28. o.

* Természetesen a német egység előtti „német” területekről van szó. (– Aford.)

¹⁰ Banac: i. m. 29. o.

tikus rend nyilvánvaló kudarcot vallott a politikai küzdőtéren, az értelmiségiek és a politikusok új nemzeteket hoztak létre – melyeket a kora középkor távoli múltjába vetítettek vissza.

A modern nacionalizmus születésének intellektuális kontextusát eredetileg az európai, főleg a francia és a német tudóselit antik világ iránti elragadtatása határozta meg. Különösen a holland, majd a francia és a német egyetemeken – például Göttingenben – merültek el szenvedélyesen a klasszikus kultúra és civilizáció tanulmányozásában. Az egyetemek készítettek elő a terepet az önértelmezésnek és az identitásnak arra a radikális átértékelésére, ami végül elsöpörte a korábbi évszázadok egészen más, sokszínű társadalmi identitásait.

Csoportidentitás a nacionalizmus előtt

Az érett középkor és a kora reneszánsz folyamán – a válás, a vérrokonság, a birtokolt terület és a társadalmi osztály mellett – a „nemzet” is része volt azoknak az egymást metsző identitáskategóriáknak, melyekkel azonosulva a politikailag aktív elit meg tudta szervezni az együttműködést kívánó tevékenységeket. E kötelekek sorában azonban nem a nemzethez tartozás tudata volt a legfontosabb, olyan egységes nemzeti identitás pedig nem létezett, mely a társadalom felső és alsó rétegeit, az urat és a parasztot valamiféle mélyen átértzett érdekközösségben egyesítette volna. Emellett az értelmiség és a társadalom vezető rétegei önazonosságuk elsődleges forrását nem a távoli népvándorlás korában keresték, saját nemzeti identitásukat nem erre az időszakra vezették vissza – az összetartás példáit inkább az ókorból merítették, és öntudatosan a római társadalommal és kultúrával azonosultak.

A reneszánszsal kezdően azonban a francia, a német és a kelet-európai értelmiségiek a római birodalmi terjesz-

kedés áldozataival, a gallokkal, a germánokkal és a szlávokkal kezdtek azonosulni. Ez az identitásváltás eltérő politikai kontextusokban más-más irányba haladt. A reneszánsz Franciaországban, ahol alapélmény volt a királyság régmúltból eredő kontinuitása, az állam valóságossága sohasem volt kétséges, viszont az egységes, egyetlen francia népé annál inkább. Ezzel szemben Németországban az auktorok már a IX. századtól rendszeresen beszéltek a német népről, miközben – az egységes német állam hiányában – a német kulturális hagyomány elismerése nem kívánta meg egy ennek megfelelő egységes politikai tradíció létét. Más területeken, például Lengyelországban, a nemzethez tartozás az arisztokrácia kizárólagos privilégiuma volt, melynek tagjai kevésbé vagy egyáltalán nem érezték szolidaritást a földjeiken dolgozó paraszttal.

A franciák saját identitásukról kialakított percepciója egy olyan kontextusban formálódott, amelyben a királyi abszolutizmussal az arisztokrácia és a közrendűek ellenzéke állt szemben. Az uralomhoz való jog vitatott kérdés volt a király és a nemesség, vagyis az első rend között. A király és a nemesség egyaránt arra alapozta hatalmi igényeit, hogy a közrendűek, a harmadik rend tagjai a Julius Caesar korában leigázott és szabadságukat veszített gallok, a „rabszolgapaj” leszármazottai, s mivel lesüllyedt népesség, nincsen joguk a politikai önrendelkezéshez. Ez a felfogás egy korábbi, még a középkorban kialakult hagyományra épült, amely különféle gondolati konstrukciókkal igazolta a jobbság létét, és a parasztokat egy örökletes, szinte félállati státusba sorolta.¹¹ Velük ellentétben a főnemesség nem a galloktól származtatta magát, hiszen az őseik többnyire frankok voltak, vagyis azok a „szabad” harcosok, akik Galliába érkezve legyőzték és elűzték a római urakat, amivel jogalapot teremtettek az uralkodásra. Az ilyesféle hatalmi igények arra a képre támaszkodtak, melyet az I. századi római történetíró, Cornelius Tacitus örökített meg a szabad germánokról, akiket saját római kortársaival szemben dicsőített. De

¹¹ Paul Freedman: *Images of the Medieval Peasant*, Stanford, 1999.

hasonlóképpen igyekeztek olvasni Tours-i Gergely munkáit és más kora középkori forrásokat is, hogy kihangsúlyozzák a *nation française* szabad germán identitását.

A hatalomról szóló vita sarkalatos pontja az volt, hogy az uralom joga a királyt vagy kollektíven az arisztokráciát illeti-e meg. 1588-ban Gui de Coquille, a királyi propagandista érvelésében egészen odáig ment, hogy Capet Hugó, a királyi dinasztia alapítója, akitől minden későbbi francia király származott, szász eredetű, az örököseiből pedig épp e szász-germán háttér miatt lett igazi francia, *vrai françois*.¹² A XVIII. században olyan arisztokraták, mint Saint-Simon, Fénelon vagy Boulainvilliers egyetértettek abban, hogy Gallia lakossága a késő ókorban alapvetően „rabszolgapaj” volt, és az V. században a szabad frank harcosok a hódítók jogán szerezték meg Galliát. Kizárólag őket és leszármazottaikat, a nemességet lehet tehát igazi franciáknak tekinteni, a királynak pedig meg kell osztania velük a hatalmát, úgy, mint ahogy az Nagy Károly idejében történt.

Hasonló hagyomány alakult ki Lengyelországban is, ahol a társadalmi elit mindenestől tagadni igyekezett saját szláv gyökereit. Lengyel krónikáiról¹³ már a XVI. század közepén azt bizonygatták, hogy a lengyel felsőbb osztályokban és a birtokaikon dolgozó szláv paraszti tömegekben nincs semmi közös, mivel a nemesség a szarmaták leszármazottja, azé az ősi sztyeppei népé, melyet már görög és római szerzők is megemlítenek. A XVII. századra a szarmata eredet tézise olyan eszköz lett a lengyel *szlachta* elit kezében, mellyel etnikai alapon különböztette meg magát az alatta levő társadalmi csoportoktól.¹⁴

¹² Mireille Schmidt-Chazan: „Les origines germaniques d'Hugues Capet dans l'historiographie française du Xe au XVIe siècle”, in: Dominique Iogna-Prat-Jean Charles Picard (szerk.): *Religion et culture autour de l'an mil. Royaume capétien et Lotharingie*, Párizs, 1990, 231–344. o.

¹³ Martin [Marcin] Cromer: *De origine et rebus gestis Polonorum*, 1555; Marcin Bielski: *Kronika polska*, 1597.

¹⁴ Florin Curta: *The Making of the Slavs: History and Archeology of the Lower Danube Region, ca. 500–700 AD*, Cambridge, 2001.

A forradalmi nacionalizmus

E múltból kialakított képen a francia forradalom úgy változtatott meg mindent, hogy valójában semmit sem változtatott meg. Ez különösen Franciaországra igaz, ahol a forradalmi időszak „népi” propagandája elfogadta ugyan a frankok és a gallok kettős sémáját, csak hogy az ebből levezetett értékeket a feje tetejére állította. Sieyès abbé, a forradalom-teoretikus a harmadik rendről írt, nagy visszhangot keltő röpiratában elismerte ugyan a nemesség germán származását, de úgy érvelt, hogy éppen ez tette őket idegen, hódító elemmé Franciaországban. Az igazi francia nép a gallok leszármazottja, akik hosszú ideig túrték az idegen rabigát, előbb a rómaiak, majd a frankok alatt. Az abbé szerint eljött az ideje, hogy az idegen fajt visszazavarják a frank erdőkbe, Franciaország pedig legyen újra a harmadik rendé, vagyis az egyetlen igaz nemzeté.

Ez a nacionalista követelés azonban szembement a forradalom hivatalos ideológiájával, ami egyrészt minden nép számára függetlenséget és szuverenitást hirdetett, másrészt tagadta, hogy egy „népet” nyelv, etnicitás vagy eredet alapján lehetne meghatározni. Mindössze azt kívánta meg mindenkitől, hogy egyéni érdekeit félretéve önzetlenül támogassa a közjót, valamint tartsa tiszteletben a szabadságjogokat és a köztársaság törvényeit.¹⁵ A gyakorlatban azonban továbbra is fennmaradt az a nézet, hogy a francia nemzetet a közös kulturális hagyomány, különösen a nyelv által megőrzött hagyomány határozza meg.

A német nacionalizmus előfutárai, Johann Gottfried Herder és a göttingeni történészek szintén merítettek a Tacitus áthagyományozta mítoszból, kezdetben azonban megmaradtak a nyelvi és kulturális egység kontextusán belül, vagyis nem követelték, de még csak nem is sugalmaz-

ták a politikai egységet. Amióta a XV. század végén újra felfedezték Tacitus *Germaniáját*, a humanistákat lenyűgözte a szabad, romlatlan germánokról kialakított kép. Conrad Celtis *Germania illustratájától* kezdve (1491) Jacob Wimpfeling *Epitome verum Germanicarumán* át (1501) Heinrich Bebel *Proverbia Germanicájáig* (1508) – és a sort még folytathatnánk – írók, tudósok fordultak a történelem felé, a német egység lehetőségét kutatva. Számukra azonban ez az egység tisztán a kultúra keretein belül maradt, nem kapott politikai felhangokat. A német nyelvű régiók egyébként sem alkottak soha önálló, kulturális értelemben egységes királyságot. Még a középkori „Szent Római Birodalomban” is mindig voltak jelentős szláv és újlatin nyelvet beszélő régiók, ráadásul a reformáció, majd a szörnyű pusztításokkal járó harmincéves háború csak tovább mélyítette a megosztottságot. Mindebből következően a politikai és társadalmi egység egészen a XIX. századig kívül maradt a megvalósíthatóság körén.¹⁶

E kulturális nacionalizmusnak azonban olyan elemei is megmutatkoztak, melyek átpolitizálva már komoly politikai mozgatóerőt jelenthettek. Ilyen volt többek között az a meggyőződés, hogy a német „nemzet” már az I. században létezett, akkor, amikor i. sz. 9-ben Arminius a teutoburgi erdőben legyőzte és megsemmisítette a római hadvezér, Varus hadseregét. A kultúrnationalisták magasztalták a német nyelvet is, amiben a német identitás megtestesülését látták, emellett hangsúlyozták az oktatás fontosságát, hiszen ennek révén csak tovább erősödhet a hagyomány tisztelete.

A germán „nemzet” létezésébe vetett hithez kezdetben tehát nem társult politikai küldetés, különösen olyan nem, amely a terjeszkedést hirdette volna. Herder elképzeléseiben semmi sem bizonyítja jobban a politikai dimenzió hiányát, mint az a gondolat, hogy nemcsak Németországnak, de minden nemzetnek joga van – a sa-

¹⁵ Eric J. Hobsbawm: *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge, 1990, 20–21. o. További irodalom a 21. o. 19. jegyzetében. Magyarul: *A nacionalizmus kétszáz éve. Előadások*, Maecenas, Budapest, 1997. (ford. Baráth Katalin).

¹⁶ E rövid összefoglalás bővebb kifejtését ld. Otto W. Johnston: *The Myth of a Nation: Literature and Politics in Prussia under Napoleon*, Columbia (Dél-Karolina), 1989.

ját „génuszával” összhangban – az önálló fejlődéshez. A szlávokért talán még jobban lelkesedett, mint a németekért, hiszen azt sürgette, hogy a szláv világ a sajátjával helyettesítse a „hanyatló latin-német kultúrát”. Herder és a göttingeni kör nacionalizmusa mindvégig kulturális és nem politikai tevékenység maradt.

A német politikai nacionalizmus – eleinte kissé habozva – a napóleoni háborúk alatt lépett színre, válaszul arra, hogy a franciák legyőzték Poroszországot, és elfoglalták a Rajna-vidéket. A franciaellenes általános ellenállás megszervezése mögött, melynek széles tömegekben kellett elhítenie a felkelés szellemét, egy befolyásos politikus, Freiherr vom Stein porosz államminiszter (1804–1808) állt, aki arra biztatta a költőket és az írókat, hogy a franciák kiűzése után vegyenek majd részt az egységes német nemzet ideájának megalkotásában. A német nemzet földrajzi körvonalai természetesen bizonytalanok voltak, mert a korábbi Német-római Birodalom területének csak egynegyedén beszéltek németül. A Porosz Királyságban a német mellett legalább hat nyelv volt használatban: többek között a lengyel, a lett, a lausitzi [luzsica] és az észti, míg az értelmiség nagy része franciául beszélt. A német ajkú régiókat nemcsak a politika osztotta meg, hanem a különféle dialektusok, vallások és egészen a harmincéves háborúig visszanyúló ellenségeskedések is. Ráadásul még maga a porosz király is gyanakvással tekintett minden olyan tömegmozgalomra, amely a „népnek” az oktatásban vagy a politikában szerepet szánt.

A politikától kezdetben még független kulturális egység gondolatát többek között olyan írók támogatták, mint Klopstock, Herder vagy Lessing. A német fejedelmek nem foglalkoztak a politikai összhang megteremtésével, a középosztálynak pedig nem volt politikai érdeklődése vagy programja. A művelt, előkelő poroszt, Varnhagen von Ense visszaemlékezései szerint nem gyötörték hazafias aggodalmak, amikor 1806-ban látta a Berlinből távozó III. Frigyes Vilmost, aki nem sokkal korábban, a jénai csatában megsemmisítő vereséget szenvedett Napóleontól. Ense és a környezetében lévők sajnálták ugyan a le-

győzött királyt, de a politika egyáltalán nem hozta lázba őket; alig érdeklődtek a napi események iránt, és nem foglalkoztak politikai kommentárokkal vagy közleményekkel.¹⁷ Ezzel szemben a politika iránt érdeklődő értelmiségiek közül sokan liberálisok voltak, akik Napoleon győzelmeit bizakodóan üdvözlötték.

Herder kulturális elképzeléseinek átpolitizálását nem a hangadó német értelmiségi körök segítették, és nem is a porosz király, hanem az angolok, akik keleten az össznépi ellenállás lehetőségeit keresték, hogy folyamatos nyomást tudjanak gyakorolni Napoleonra. Anglia abban reménykedett, hogy a porosz felkelők támogatásával egy ahhoz hasonló belső ellenállási mozgalom bontakozik majd ki, mint amilyet korábban Vendée-ben, Franciaország „nyakas” tartományában a királypártiak folytattak. Az angolok célja egybeesett Freiherr vom Stein elképzelésével, aki meg volt győződve arról, hogy a *junkerek* képtelenek megvédeni Poroszországot. Stein arra törekedett, hogy a királyság iskolázzott, kulturált elitjében felélessze a hazafias érzést, melynek segítségével még sikeresebben tudnának ellenállni a franciáknak. E célkitűzés megvalósításához aktivizálni kellett a kultúrnacionalista érzület már meglevő elemeit, nagy hangsúlyt fektetve a közös nyelvre (a közös vallási vagy politikai tradíciókra kevésbé, mivel mindkettő teljesen hiányzott), a nemzeti oktatási programra és az állampolgárok lakóhelyére mint a nemzet múltja és jövője közti kapcsolat biztosítékára.¹⁸ Stein érdekei tehát jól illeszkedtek az angolokéhoz, ők ugyanis támogatást nyújtottak azoknak az értelmiségieknek, akik hajlandóak voltak összekapcsolni a kultúra és a politika ügyét.

Ezek közül az értelmiségiek közül kiemelkedett Johann Gottlieb Fichte, aki tevékenyen látott hozzá a germán kultúra átpolitizálásához: korának franciáit az I. századi rómaiakkal azonosította, a római terjeszkedésnek

¹⁷ Johnston: i. m. 25. o. Id. még Karl August Varnhagen von Ense: *Denkwürdigkeiten des eigenen Lebens*, 2. k., Lipcse, 1871, 126. o.

¹⁸ I. m. 10. o.

ellenálló germánokban pedig önmagát és német kortársait ismerte fel. Így a közös germán identitás hivatkozási alapja Tacitus lett, aki *Germaniájában* megörökítette a germán erényeket, az *Annales*ben pedig beszámolt arról, hogy Arminius hogyan semmisítette meg Varus légióit. Fichte ezekre a leírásokra építette a politikailag összetettebb Német-római Birodalom *előtti* német egység elképzelését, melyet a rómaiak örökébe lépő „újlatin” nyelvű betolakodókkal szembeni ellenállás szolgálatába állított. *Beszédek a német nemzethez* című előadás-sorozatában a sajátos német identitást egyfelől a „teuton eredetű” romanizált népekkel, vagyis a franciákkal, másfelől a szlávokkal állítja szembe,

akik Európa többi népével ellentétben úgy tűnik, még nem fejlődtek ki elég határozottan ahhoz, hogy pontos leírást lehetne adni róluk.¹⁹

A német identitás központi értéke velük szemben a földrajzi és a nyelvi folytonosság volt. A nyelv és az identitás kapcsolata persze nem számított új gondolatnak a XIX. században.²⁰ Több mint fél évszázaddal korábban egy francia filozófus, Étienne Bonnot de Condillac már úgy vélte, hogy „minden nyelv az illető nyelvet beszélő nép karakterét fejezi ki”.²¹ Fichte azonban ezt a hagyományt sajátos és provokatív módon fejlesztette tovább. *Negyedik beszédében* azt állítja, hogy az „új európaiak” közül egye-

¹⁹ Johann Gottlieb Fichte: *Addresses to the German Nation*, Westport (Connecticut), 1979, 52–53. o., ford. R. F. Jones–G. H. Turnbull. Németül: *Reden an die deutsche Nation*, Hamburg, 1978, 59. o.

²⁰ Ld. Maurice Olender: *The Languages of Paradise: Race, Religion and Philology in the Nineteenth Century*, Cambridge (Massachusetts), 1992., ford. Arthur Goldhammer. Különösen az első fejezet: „Archives of Paradise”, 1–20. o.

²¹ Étienne Bonnot de Condillac: „Essai sur l'origine des connaissances humaines” [1746], in: Georges Le Roy (szerk.): *Oeuvres philosophiques de Condillac*, 1. k., Párizs, 1947, 103. o.; ld. még Olender: i. m. 5. o.; valamint H. Aarsleff: „The Tradition of Condillac: The Problem of the Origin of Language in the Eighteenth Century and the Debate in the Berlin Academy before Herder”, in: uő: *From Locke to Saussure: Essays on the Study of Language and Intellectual History*, London, 1982, 146–209. o.

dül a németek maradtak meg őseik lakhelyén, és egyedül ők őrizték meg eredeti nyelvüket.²² Szerinte a német nemzet legfőképpen ez a nyelv egyesítette, ami révén olyan közvetlen kapcsolatba kerülhettek az „érzékfelettivel”, a szellemivel, amilyenben az ellatinosodott nyelvű népek, például a franciák nem is reménykedhettek. Mégpedig azért nem – folytatja az érvelést –, mert a különféle újlatin nyelvek, melyek latin és görög eredetű szavakra épülnek, egymástól távoli régiókban alakultak ki, míg a német nyelv teljes egészében német elemekből áll, és már a létrejöttétől kezdve azt a világot írja le, ahol azóta is németek élnek. Így ez a nyelv azonnal világos és érthető minden német ajkú számára, akiket nemcsak a környezetükkel fűz össze, hanem közöttük is közvetlen kapcsolatot teremt.

Fichte „beszédeit” természetesen azok közvetlen kontextusában kell értelmeznünk, és leginkább talán „a túlélésért folytatott küzdelem” szövegeinek tekinthetjük őket: reményt és bátorítást akartak nyújtani a francia megszállás idején, melyről akkoriban sokan gondolták úgy, hogy hosszú évekig fog tartani. Napóleon birodalmának gyors összeomlása után az ilyesféle gondolatok időszerűtlenné váltak, ám az utóéletük mérhetetlenül nagy következményekkel járt.

Az, hogy a Fichtéhez hasonló intellektuelek a politika ügyét kezdték szolgálni, különösebb hatással nem lehetett a napóleoni háborúk kimenetelére, viszont új módon kapcsolta őket a politika és a tettek világához: a kiemelkedés addig ismeretlen lehetőségeit, anyagi juttatásokat és hivatalos pártfogást hozott a számukra. Ez a hatékony kombináció nem szűnt meg a bécsi kongresszussal sem, amely 1815-ben ült össze, hogy Napóleon után helyreállítsa a régi európai rendet. Freiherr vom Stein, aki a háború alatt vezető szerepet vállalt az értelmiségiek megnyerésében, most az egyesült Németország megteremtése érdekében még szorosabbra fonta a tudósok és a politikusok közti szálakat. 1819-ben egy társaságot alapított a régebbi német történelem megismeréséért („Gesellschaft für

²² Fichte: *Adresses*, 54. o., *Reden*, 60. o.

ältere deutsche Geschichtskunde”), melynek mottója így szólt: *Sanctus amor patriae dat animum – a haza szent szeretete átszellemít*. Ez a mottó a fennkölt szavakon túl tömören már a programot is megfogalmazta. A Társaság magánszerveződés volt, Stein pedig még az alapítás előtt a német szellemi élet olyan kiválóságaival konzultált, mint Goethe, Wilhelm von Humboldt, a Grimm testvérek, Friedrich Carl von Savigny vagy Karl Friedrich Eichhorn. A több német állam adományaival segített és a Német Szövetség által finanszírozott Társaság annak szentelte magát, hogy összeállítsa és kiadja a *Monumenta Germaniae Historica*, azaz a *Németország történelmi emlékei* című sorozat kötetait. Kezdetben az adományok meglehetősen akadozva érkeztek, mert a német államok nem kapkodták el a hozzájárulást, Stein pedig hazafias megfontolásokból visszautasította a külföldiek, például az orosz cári anyagi támogatását. A politikusok azonban idővel felismerték, hogy a történelem hazafias szemlélete a forradalmi eszmék ellensúlya lehet, és így a Társaság már megkapta a további működéséhez szükséges forrásokat.

A finanszírozás azonban csak az egyik problémát jelentette. A másik az volt, hogy meg kellett határozni, valójában melyek is azok a német történelmi emlékek. Ehhez a feladathoz a tudományos indoeurópai filológia irányelveit hívták segítségül, melyeket holland klasszika-filológusok kezdtek kidolgozni, majd munkájukat később a göttingeniek folytatták. Az indoeurópai nyelvek kutatásában az első jelentős eredmény egy angol orientalista, Sir William Jones nevéhez fűződik, aki 1786-ban felfedezte, hogy a szanszkrit, a görög és a latin nyelv közös forrásból ered, s hogy a gót, a kelta és az óperzsa feltehetően azonos nyelvcsaládhoz tartozik.²³ Huszonkét évvel később egy német filológus, Friedrich von Schlegel továbbfejlesztette Jones meglátását, bár *Az indiaiak nyelvéről és bölcsességéről* (*Über die Sprache und Weisheit der Inder*) című munkájában amellet állt ki, hogy a gö-

rög, a latin, a perzsa és a germán nyelvek „őse” a szanszkrit volt. A német nyelvészek következő generációjához tartozó Franz Bopp és Jacob Grimm, csakúgy, mint a dán Rasmus Rask pontosították ezeket a korábbi, meglehetősen intuitív felvetéseket, és kidolgoztak egy módszert a nyelvek fejlődésének és rokonságának vizsgálatára, egyúttal pedig megteremtették az összehasonlító indoeurópai (vagy indogermán) nyelvtudományt.²⁴

Ez a gyorsan fejlődő diszciplína nemcsak annak a nyelvcsaládnak a rendszerezését és osztályozását tette lehetővé, amelyből a szláv, a germán, a görög és a latin nyelv származott, de a segítségével tanulmányozni lehetett e nyelvek legkorábbi formáit is. A német humanistákat már a reneszánsztól kezdve lenyűgözte, hogy a korabeli germán nyelvek mennyire hasonlítanak egymásra, s hogy ősi nyelvekkel is kapcsolatban állnak. Csodálták például a IV. századi hittérítő püspök, Wulfila [Ulfilas] gót nyelvű *Biblia*-fordítását, akárcsak a krími gótok közösségét, akik állítólag egészen a XVI. századig felismerhető germán nyelven beszéltek. Most azonban már lehetővé vált, hogy egy történelmi szempontból differenciált, összegző tudományág rendszerezze az európai nyelvekről kialakult ismereteket. A filológia – mind a hagyományos, a görög és latin szövegekkel foglalkozó ága, mind az új német filológia (germanisztika) – vezető szerepet kapott a *Monumenta* új módszertani megközelítésre épülő tudományos vállalkozásában.

A Stein által alapított Társaság programja azonban több volt annál, minthogy a *Monumenta Germaniae Historica* keretében egyszerűen csak kéziratokból átírájk és megjelentessék a német történelem írott forrásait. Mielőtt a kiadásra sor került volna, fel kellett állítani azoknak a múltbeli forrásoknak a kánonját, melyek valóban a német történelem kútforrásoknak tekinthetők, vagyis meg kellett

²³ Ld. William. B. Lockwood: *Indo-European Philology*, London, 1969, 22. o.

²⁴ A német filológia és a nacionalizmus kapcsolatának átfogó bemutatását ld. Benno von Wiese–Rudolf Henß (szerk.): *Nationalismus in Germanistik und Dichtung. Dokumentation des Germanistentages in München vom 17. bis 22. Oktober 1966*, Berlin, 1967, különösen Eberhard Lämmert: „Germanistik – Eine deutsche Wissenschaft”, 15–36. o.

határozni, mit is értenek a múltbeli Németország alatt. Ez viszont azzal járt, hogy erre a múltra mint elidegeníthetetlen német múltra tartottak igényt. A kutatók, akik magukra vállalták ezt a feladatot, nem voltak radikális nacionalisták, ám munkájuk bátorítást adott a nacionalista követelések hihetetlen mértékű felduzzasztásához. A forráskiadók minden szövegemléket beválogattak, ami olyan régióban vagy olyan régióról íródott, amelyben valaha is germán nyelvet beszélő népek laktak vagy uralkodtak. Ez elsősorban azokra a térségekre vonatkozott, amelyek Dél-Itáliától a Baltikumig „A Német Nemzet Szent Római Birodalmához” tartoztak. Ezen túlmenően azonban „bekebelezték” az egész frank történelmet, beleértve a Meroving- és a Karoling-dinasztia királyainak krónikáit és cselekedeteit, melyek a korábbi Gallia területéhez, vagyis a mai Franciaországhoz és Belgiumhoz kapcsolódtak. A *Monumenta*-ba bekerültek a vizigótok, a burgundok és a longobárdok törvényei is, tehát azok a germán nyelvet beszélő népcsoportoké, akik egykor a mai Spanyolországban, Olaszországban és a Rhône völgyében telepedtek le. A forráskiadók kisajátították Flandriát és Hollandia egész Scheldétől keletre eső részét, mondván, ezeket a térségeket valamikor a germán nyelvet beszélő frízek lakták. Azzal pedig, hogy egy sor ókori szerző munkáját is közölték, a *Monumenta* „magába szippantotta” az afrikai Victor Vitensist, aki az Afrikába került germán vandálokról írt; a gall-római Ausoniuszt, továbbá olyan római szenátorokat, mint Cassiodorus vagy Symmachus. Ez a vállalkozás végeredményben oly hatalmas keretek között határozta meg Németországot, amilyenről a *Deutschlandlied** elhíresült soraival – „A Maastól a Memelig, az Etschtól a Beltig” – álmodni sem mert.

Azzal, hogy a *Monumenta* összeállítói eldöntötték, mi tekinthető a német történelem részének, egyúttal a né-

* *Das Lied der Deutschen* – August Heinrich Hoffmann von Fallersleben 1841-ben írt költeménye, 1922 óta a német himnusz. Haydn 1797-ben írt *Kaiserlied*-jének dallamát vette át. Az említett sor az első versszakból való. 1991 óta a himnusz szövege csak az utolsó, a 3. versszak. (– *A szerk.*)

met múlt tanulmányozásának időbeli paramétereit is kijelölték. A szerkesztők már a középkori Német-római Birodalom megalapítása előtti időkben történelmi folytonosságot láttak – idetartoztak a gótok, a frankok, a burgundok, a vandálok és más régi „népek” is –, és szerintük ez a folytonosság a XIX. századig nem is szűnt meg.

Filológia és nacionalizmus

Az irányadó kritérium, ami alapján a fent említett „népek” bekerültek a *Németország történelmi emlékeibe*, az volt, hogy „germánok” voltak, vagyis a nyelvük ugyanahhoz a nyelvcsaládhoz tartozott, mint a XIX. századi németeké. A kutatás tárgyát tehát a közlendő szövegek teremtték meg, a módszert pedig a filológia biztosította, mégpedig kettős értelemben. Egyrészt az indoeurópai filológia Herder és Fichte misztikus nyelvfelfogása nyomán új, „objektív” szempontokat adott a nemzeti hovatartozás meghatározásához. Másrészt a filológia, a klaszikus tanulmányok nélkülözhetetlen eszköze most a középkorral foglalkozó történettudomány *legfontosabb* eszköze lett, melynek segítségével hozzáláthattak a német nacionalizmus előtörténetének feltárásához.

A német nacionalizmus ezen eszközpárja – az írott források és a filológiai elemzés – nemcsak a német történelmet tudta megteremteni, hanem közvetve *minden* más nemzeti történelmet is, hiszen a módszer olyan könnyen exportálható „csomag” volt, melyet bármilyen szövegállományhoz, bármilyen nyelven gond nélkül lehetett használni. Ráadásul a „tudományos” történetírás német normái egyre inkább uralni kezdték a XIX. századi európai, sőt még az amerikai egyetemeket is, így azok a külföldi történészek, akik Németországban sajátították el a szemináriumi módszereket és a szövegkritikát, a hazájukba visszatérve a nacionalista beállítottságú kutatás egyfajta nagykövetei lettek. A herderi eszmékre épülő

korábbi mozgalmak, például a pánszlávizmus, gyorsan átpolitizálódtak, a nemzetek és a leendő nemzetek pedig saját eszközeik felhasználásával gyorsan követték a nemzeti „önteremtés” mintáját: felállították a „nemzeti történelem emlékeit” tartalmazó kánont, majd a filológusok (akik közül sokan Németországban szereztek tudásukat) hozzáláttak, hogy felkutassák nemzetük ősi eredetét. A történettudomány és a nacionalizmus eggyé vált.

A franciák kissé megkésve és védekezve csak azután reagáltak a német szellemi élet átpolitizálódására, miután 1870-ben vereséget szenvedtek a francia-porosz háborúban. Volt olyan közöttük, például a filológus Léon Gautier, aki egészen odáig ment, hogy a németek győzelmét filológiai képzettségüknek tulajdonította:

A poroszok ugyanúgy harcolnak, ahogy a szövegkritikát művelik, ugyanazzal a módszerességgel és precizitással.²⁵

A megoldás pedig magától értetődően az lett, hogy utánozni kezdték a német modellt: egyrészt sorra állították fel a filológiai és történelmi tanszékeket – csak 1876–1879 között körülbelül 250-et²⁶ –, másrészt átvették a német hagyományokon nyugvó filológiai módszert, amit igyekeztek megtisztítani a német nacionalista vonásoktól. Valójában azonban csak a „német” jelzőtől akartak megszabadulni, magától a nacionalizmustól nem, így a filológia Franciaországban is ennek eszköze maradt. Fichtéhez hasonlóan, aki szerint egy nép számára csak a természetes nyelv biztosíthat valódi kapcsolatot a világgal, a francia filológusok azt bizonygatták, hogy a középkori Franciaország irodalmi alkotásai

őshonos növények voltak, melyek maguktól nőttek ki a haza földjéről.²⁷

²⁵ Idézi R. Howard Bloch: „New Philology and Old French”, in: *Speculum*, 1990. 1. sz. 44. o.

²⁶ I. m. 40. o.

²⁷ I. m. 41–42. o.

A franciák tehát, miközben a „tudományos” filológia segítségével igyekeztek megszabadulni az alapvetően „németesnek” tartott romanticizmustól, e célból épp a német nacionalizmus legújabb eszközét vették át. A francia filológia ugyanolyan magasztos és átromantizált képet festett a középkorról, mint a német, és ezt a mitikus rangra emelt francia tudományos pontosság önképével párosította. Idővel feledésbe kezdett merülni a köztársasági értelemben vett „polgár” – aki független a történelemmel átitatott nemzeti nyelvtől és kultúrától –, hogy helyét kimondatlanul is az „etnikai nacionalista” vegye át.

Az egyes népeket nyelvek szerint azonosító filológiai módszer Európa-szerte felbecsülhetetlen károkat okozott.²⁸ Először is a nagy európai népcsoportok közti végtelenül sokszínű átmeneteket lebontották, és a nyelveket „tudományos” szabályok alapján elkülönítették egymástól. S mivel a valódi beszélt és írott nyelv soha nem felelt meg pontosan ezeknek a szabályoknak, „hivatalos” változatokat hoztak létre, melyeket az államilag támogatott oktatási rendszeren keresztül terjesztettek (ezek általában egy helyi dialektus rendszerezett variánsai voltak, gyakran egy politikailag befolyásos csoporté vagy egy jelentős városé). Mindez ahhoz vezetett, hogy a nyelvek közti határok sokkal merevebbé váltak, és teljes hagyományok – élőszóbeliek, de olykor még írottak is – eltűntek a normatív nyelvhasználat nyomása alatt. Végső soron ez azt jelentette, hogy bizonyos nyelveket valójában „megkonstruáltak”, ami nemcsak olyan nyilvánvaló esetekre igaz, mint az ukrán, a bolgár, a szerb, a horvát, a szlovén, a lett, a héber, a norvég, az ír, a holland és a román nyelv, de bizonyos értelemben érvényes a németre és az olaszra is. Az sem meglepő, hogy e kanonizált „norma”-nyelvek szószólói kezdetben hajlamosak voltak ezeket a már adott vagy kívánt politikai határokhoz igazítani. Néhány esetben egy állam teljes lakossága valóban az adott nyelv favorizált di-

²⁸ A nyelv és a nacionalizmus kapcsolatáról ld. Hobsbawm: *A nacionalizmus kétszáz éve*, 64–77. o., valamint Anderson: *Elképzeltek közösségek*, különösen az 5. fejezet és passim.

alektusát beszélte. Azonban még olyan országokban is, mint Franciaország, ahol a politikai határok már több évszázados múltra tekinthettek vissza, s ahol a nyelvhasználat normái hasonlóan hosszú idő alatt alakultak ki, 1900-ban a lakosságnak feltehetően csak alig több mint a fele beszélte a franciát anyanyelvként. A többiek különféle újlatin nyelveket vagy dialektusokat használtak, míg Bretagne-ban, Alsace-ban (Elszász) és Lorraine-ben (Lotharingia) leginkább a kelta és a germán nyelvek voltak meghatározók. Más helyeken, például Norvégiában, a nemzeti nyelvet csak egy megkülönböztetett kisebbség beszélte, és volt, ahol a lakosság különféle célokra más-más nyelvet használt, és ezeket aszerint váltogatta, hogy éppen üzletről, kultúráról, politikáról vagy a családi életéről volt-e szó.

Az egyes emberek, családok és közösségek számára tehát sok helyen idegen volt a „nemzeti nyelv”, mégis arra kényszerültek, hogy szakítsanak saját nyelvi hagyományaikkal. Ez sok mindent jelenthetett: Hollandia lakóinak például „csak” kibővített szókincset, „helyes” kiejtést és módosított ragozási rendszereket kellett elsajátítaniuk, míg másoknak a dialektusaikkal vagy – mint a dél-franciaországi provanszálóknak – minden ősi nyelvi tradíciójukkal fel kellett hagyniuk. Olyan is előfordult, például a franciaországi bretonok és baszkok, vagy a Magyarországon élő románok és szlávok esetében, hogy a lakosságnak az államilag támogatott és szabályozott iskolákban egy olyan nyelvet kellett megtanulniuk, ami a sajátjukétól teljesen eltérő nyelvcsaládhoz tartozott.

Az ambiciózus nemzeti oktatási programok – melyeknek a Stein által szorgalmazott nyelvi képzés is része volt – kulcsszerepet játszottak abban, hogy a lakosság a mindennapokban is használni tudja a nemzeti nyelvet. Az oktatási intézmények így a nemzetállam felépítésének terepévé váltak: egyrészt sulykolták a nacionalista ideológiát, másrészt – finomabb módszerekkel – terjesztették a nemzeti nyelvet, amiben ez az ideológia testet öltött. A nyelv tehát közvetítő szerepet töltött be a „nép” nemzeti történelmének oktatásában, egyúttal pedig lehetővé tette, hogy a nép azonosuljon a megfogalmazott politikai

törekvésekkel. Az új filológia segítségével azonban a nacionalista oktatók és ideológusok még tovább mehettek: egy olyan „tudományos” nemzeti történetírást teremthettek meg, amely mind a nemzeti nyelvet, mind a hozzá köthető ideológiát a távoli múltba vetítette vissza.

Ez a projekció azért volt lehetséges, mert a filológia „diadalmenete” újabb és hasonlóan káros lendületet adott a nacionalizmus továbbfejlődéséhez. Ha ugyanis már megalkották a nemzeti nyelveket – akár csak elméletben léteztek, akár már beszélte őket a lakosság –, akkor az indoeurópai filológia szabályai lehetővé tették a nyelvészek számára, hogy e „modern” nemzeti nyelveket közvetlen származási kapcsolatba hozzák régi helyi nyelvvaltozatokon írt, akár ezer évnél is régebbi szövegekkel. A nyelvészek ezért beszélhettek saját nemzetük ősi nyelvmemlékeiről: a legrégebbi „német” szövegekről a VIII. századból, a legrégebbi IX. századi „francia”, XI. századi „szlovén” vagy VI. századi „örmény” szövegekről.

Az összehasonlító filológia azonban megnyitotta a még távolabbi múltba vezető visszatrat is: a különböző indoeurópai nyelvhasználatok komparatív vizsgálata alapján ugyanis szabályokat dolgozott ki az egyes nyelvekben végbemenő szisztematikus változásokra. A történeti nyelvészek így, visszafelé haladva az időben, az élő nyelvek változataiból kiindulva sokkal régebbi, hipotetikus módon rekonstruált nyelvekig jutottak el. A filológusok ezzel olyan eszközt adtak a nacionalisták kezébe, mellyel egy nemzetet vissza lehetett vetíteni a távoli múltba, egészen az írásbeliség előtti időkig. A fichtei hagyományt folytatva azt állították, hogy az ősi szövegek vagy ezek hiányában a történeti nyelvészet eredményei bizonyítják, hogy a régmúltban is léteztek különálló „nyelvi közösségek”, melyek tagjai ugyanabban a világképben osztoztak, ugyanazokat a társadalmi-vallási értékeket követték, és ugyanaz volt a politikai rendszerük. A népek kialakulása akkor történt, amikor e különálló, azonosítható nyelvek leváltak a közös germán, szláv, újlatin vagy görög „alapnyelvükről”, és az ezeket beszélő emberek *saját* kulturális-nyelvi egységekké kezdtek formálódni.

A veszélyes örökség

Az ilyesféle hivatkozások, melyek a kulturális etnicitást a nyelvből eredeztetik, szinte sértetlenül túléltek a kétes hírű áltörténelmi nacionalizmus kezdetlegesebb megjelenési formáit. Még a mai neonacionalisták is beismertik, hogy a modern nacionalizmus politikai öntudatos-sága XIX-XX. századi jelenség, ugyanakkor igyekeznek bizonygatni, hogy a *kulturális* etnicitás sokkal régebbi, mint a *politikai*. Más szavakkal: szerintük egy nép mindig is népet alkotott, már azelőtt, hogy tudatosult volna benne, ennek az állandó identitásnak pedig a nyelv egyszerre volt ismertetőjele és legbelsőbb valósága. Ezért sem véletlen, hogy amikor napjainkban az újságírók és a nemzetközi hírügynökségek úgynevezett etnikai zavar-gásokról tudósítanak, a hangsúly a nyelvi különbségekre kerül. Amikor például azt halljuk, hogy Litvánia lakossága „litván és orosz etnikumból” áll, akkor ez valójában azt jelenti, hogy az új állam lakosságának x százaléka a litvánt beszélő elsődleges nyelvként, míg y százaléka az orosz. Ugyanakkor – például Bretagne-ban vagy Írországban – ilyesféle arányokról többé nem beszélhetünk, hiszen az ősi nyelvek gyakorlatilag már a múlt században eltűntek, ennek ellenére megfogalmazódik az, hogy „a lakosság x százalékanak egy adott nyelven *kellene* beszélnie, mert ez volt az őseik nyelve”.

A nacionalizmus szolgálatába szegődött, filológiai alapokra támaszkodó történettudomány a múlt nyomában végül egészen az i. sz. III–XI. századig visszament. Ebben az időszakban bomlott fel a Római Birodalom, ekkor jöttek létre azok az új politikai formációk, amelyekből a modern nemzetállamok és nacionalista mozgalmak megkísérelték levezetni saját legitimitásukat, és egyúttal területileg behatárolni az Európán belüli új nyelvi csoportokat. Ezt a távoli korszakot tekintették később az „első foglalás” korának, amikor a mai nemzetek elődei – sajátos kulturális és szellemi karakterüket tükröző nemzeti nyelvüket beszélve – először bukkantak fel Európában,

hogy egyszer s mindenkorra birtokba vegyék szent és sérthetetlen területeiket, ami egyúttal örökös természetes ellenségeiket is kijelölte számukra. A népvándorlás korát (az újlatin nyelvű országok szóhasználatában az invázió korát) ábrázoló térképek egymásba gabalyodó nyilai-vonalai azt mutatták, hogy a Római Birodalmon belül is, kívül is mozgásban voltak a népek, melyeket különböző nyelvek vagy dialektusok, szokások, ruhaviseletek és vallások alapján meg lehetett különböztetni egymástól.

Az etnoarcheológia

Miután a nyelvészeti eszközök már kéznél voltak ahhoz, hogy olyan népeket is azonosítani tudjanak, melyeknek még a saját néptudatuk sem alakult ki, a cél érdekében egy másik „tudományos” diszciplínát, az etnoarcheológiát is alkalmazni kezdték. Ha ugyanis a nyelvészet segítségével meg lehetett határozni egy „nép” múltbeli tartózkodási helyét, akkor már csak a régészeken múlt, hogy előálljanak az adott nép kulturális sajátosságait bizonyító leletekkel, s ha a nyelv tükrözi egy-nép közös szokásait és értékeit, akkor – vélték – valószínű, hogy ugyan-ezek a kulturális sajátosságok megjelennek a régészek által feltárható tárgyi emlékekben is. Az ilyen kutatásokban különös szenvedéllyel merültek el a német régészek, akiket a germán népek eredete foglalkoztatott, később pedig a szláv régészek is, akik saját népük kezdeteit keresték.

Annak az elméletnek, amely szerint az anyagi kultúra jellegzetes hagyományai nyelvi csoportokkal hozhatók kapcsolatba, Gustaf Kossinna volt a legfőbb szószólója, aki hozzá is látott, hogy közvetlen kapcsolatokat találjon a korai népek és bizonyos anyagi kultúrák között. Meggyőződése volt, hogy azokat a népcsoportokat, melyek már ismertek voltak antik és középkori szövegekből, a filológia pedig már megerősítette a létezésüket, ő régé-

szeti leletek módszeres átvizsgálásával képes lesz a távoli múltig, egészen a vaskorig nyomon követni. Ezzel az etnikai jellemzők – a nyelvi vonatkozásokon túl – kiegészültek egy anyagi dimenzióval is. Kossinna tehát közvetlen, pontosan megfeleltethető kapcsolatot tételezett fel a nyelv, az anyagi kultúra és a történelmi forrásokból ismert népek között.²⁹ A legfontosabb azonban az volt, hogy ezzel a módszerrel ő és követői rekonstruálni tudták, hogy a kora középkori népek milyen útvonalon vándoroltak őshazájukból a Római Birodalom felé.³⁰

Az etnoarcheológia új szemléletéből levont következtetések igen nagy szerepet játszottak a XIX-XX. századi területi igények megfogalmazódásában. A modern államok közül Németország különösen felbátorodott, és a szomszédos országoktól arra hivatkozva követelt területeket, hogy azok eredetileg valamelyik germán nép „hazájához” tartoztak. Így a Német Lovagrend XIII. századi keleti terjeszkedése vagy a Harmadik Birodalom XX. századi térfoglalása azzal tűnt igazolhatónak, hogy egyik sem *hódítás*, hanem csak egyszerű *visszatérés*. De hasonló régészeti érvek a közelmúltban is felbukkantak, például a magyarok és a románok, az albánok és a szerbek vagy az észtek és a németek egymással folytatott vitáiban.

A mérgező hulladék

A nacionalista filológia és régészet öröksége továbbra is ránehezedik Európa nemzeteinek térképére. E két diszciplína ugyanis „tudományosan” meghatározta a nemzet-

²⁹ Ld. Bjørnar Olsen–Zbigniew Kobyliński: „Ethnicity in anthropological and archaeological research: a Norwegian-Polish perspective”, in: *Archaeologia Polona*, 1991. 29. sz. 9–11. o.

³⁰ Gustaf Kossinna: *Die Herkunft der Germanen*, Würzburg, 1911; uő: *Ursprung und Verbreitung der Germanen in vor- und frühgeschichtlicher Zeit*, Lipsce, 1928; ld. még Walter Pohl: *Die Germanen*, München, 2000, 47–49. o.

hez való tartozás már a régmúltban is meglevő, alapvető elemeit: a nyelvet, egy adott területet és egy jellegzetes kultúrát. Az új történettudomány és az új filológia révén helyreállíthatónak tűnt a feltételezett egykori közös egység, igazolhatónak látszottak ősi jogtiprások és érvényesíthetőnek régi követelések.

Az alábbi történetek jól ismertek minden kutató számára, aki Nyugat-Európa történelmével foglalkozik. A Skandinávia déli részén élő germán népek, például a burgundok, a gótok vagy a longobárdok – a klímaváltozás, az éhség és a túlnépesedés vagy valami más, ma még ki nem derített kényszerítő erő hatására – elkezdtek délre vándorolni. Átvonultak egész Európán, magukkal hordozva nyelvüket, szokásaikat és hagyományait, jellegzetes identitásukat pedig nemzedékről nemzedékre átörökítették, mígnem egyszer csak a Római Birodalom határainál találták magukat. Ekkor hős harcos-királyaik vezetésével csatába hívták és legyőzték Rómát, majd a birodalom romjain germán királyságokat alapítottak. Ezek a hősök mindannyian ősi királyi vagy előkelő családok leszármazottai voltak: az osztrogót Theodorik az Amaloké; Alarik, a vizigótok vezére a Baltháké; Alboin, a longobárdok királya a Gausoké, míg a frank Klodvig a Merovingoké. Nem sokkal később a hozzájuk hasonló szláv vezérek – a horvát Krovátosz és testvérei vagy a bolgár Aszparuh – népüket szintén a Római Birodalom romjain telepítették le. Később ezeket az eseményeket tekintették az „első foglalás” pillanatainak, melyekkel megkezdődött az európai nemzetek története.

Ezek a legendás események még napjainkban is hivatkozási alapot jelenthetnek Európa etnikai csoportjainak megkülönböztetéséhez. Természetesen e népcsoportok nem mindegyike maradt fenn, ám a fennmaradtak közül sem mindegyik alkot nemzetállamot. A vezetőik mégis törekedhetnek a nemzeti lét megteremtésére, arra bátorítva a népüket, hogy vegyenek részt az önrendelkezésért folytatott küzdelemben. A nemzetközi közösség aligha tud kifogást emelni az efféle törekvések ellen, legfeljebb gyakorlati, gazdasági lépéseket tehet, vagy nyílt erőszak-

kal léphet fel – ezek azonban gyenge érveknek bizonyulnak azzal a mélyen gyökerező meggyőződéssel szemben, hogy a népeknek joguk van az önrendelkezéshez.

A régmúlt időkre és a nyelvre hivatkozó igényeknek azonban minden érzelmi csábításuk ellenére sincs történelmi alapjuk: a kora középkori és a jelenkori „népek” azonosítása nem más, mint mítosz. A nyelvészeti és a történelmi érvek hamar szertefoszlának napjaink etnikai különbségekről folytatott vitáiban, és még kevésbé állják meg a helyüket, ha a kora középkori Európa népeit akarjuk megkülönböztetni egymástól. Észak-Írországban például a vallás és nem a nyelv választja el egymástól a szemben álló feleket. A volt Jugoszláviában a szerb és a horvát ugyanannak a nyelvnek két dialektusa; az egyiket egy hagyományosan ortodox, míg a másikat egy hagyományosan katolikus közösség beszéli, ugyanakkor mind a szerb, mind a horvát nacionalista vezetők vallástalan vagy ateista nézeteket valló, politikai opportunisták köréből közegből kerültek ki. Amikor a nagy, hegemon államok vagy a függetlenségre törekvő mozgalmak azt bizonygatják, hogy „mi mindig is egy nép voltunk”, akkor ez valójában nem más, mint felhívás arra, hogy egy néppé *váljanak* – ez a vágy tehát nem a történelmi múltban gyökerezik, hanem történelmet akar csinálni. A múlt azonban, ahogy mondogatni szokták, egy idegen ország, ahol soha nem találhatunk magunkra.

Retrospektív múltképek zűrzavara

Sokszor elég nehéz kideríteni, hogy a késő ókorban és a kora középkorban a különböző „népek” milyen nyelven beszéltek, de a közvetett források azt sugallják, hogy egy-egy nép gyakran többféle nyelvet is használt. Az ókori és középkori „szemtanúk” ugyanakkor többször megemlítik, hogy bizonyos csoportok, melyeket külön népekként tartottak számon, azonos nyelvet beszél-

tek. A nyelv emellett nincs feltétlenül összhangban olyan kulturális hagyományokkal, mint az öltözködési mód, az ékszerek, a kerámiák vagy a fegyverek. A nagyobb ősi nyelvcsoporthoz – például a germán, a szláv, a kelta, a balti és az itáliai – hipotetikus térképén az egyes anyagi kultúrák semmi olyan lényeges különbséget nem mutatnak, melyeket a régészet segítségével igazolni lehetne. Azokról az anyagi kultúrákat bemutató egyszerűsített térképekről pedig, melyeket Kossinna és követői készítettek, kiderült, hogy pusztán fikciók. Az egyes népek anyagi kultúrájának „megkülönböztető” jegyei ugyanis sokkal nagyobb vagy éppen kisebb szóródást mutatnak a nyelv alapján felállított sémáknál. Ahogy a brit történész, Chris Wickham megjegyezte,

attól, hogy egy férfi vagy nő longobárd stílusú melltűt viselt, még nem feltétlenül volt longobárd, mint ahogy egy mai bradfordi család sem lesz japán attól, hogy Toyotája van; a tárgyi leletek nem nyújtanak biztos támpontot a nemzetiség meghatározásához.³¹

Kétségtelen tehát, hogy a nyelv nem azonosítható a kultúrával, és nem is kizárólagosan határozza meg a kultúrát. A történelem folyamán a politikai elit gyakran egészen más nyelven beszélt, mint az alárendeltjeik. Ezenkívül a kora középkori népekről alkotott elképzelésekkel van egy felfogásbeli probléma is, mégpedig az, hogy a történészek – a XIX. századi etnikai nacionalizmus modelljét követve – hajlamosak földrajzi alapon gondolkodni. Vagyis éppúgy, mint a modern, összetett társadalmak esetében, kapcsolatot keresnek a különböző területek, régiók vagy királyságok és azok között az etnikai csoportok között, melyek ezeket elfoglalták. Csakhogy a kora középkori „népeket” elválasztó határok többnyire nem földrajziak, hanem politikaiak, gazdaságiak vagy társadalmiak voltak. Ahol pedig mégis léteztek földrajzi alapú különbségek, ott ezek bizonyos területeken *belül* és nem az egyes területek *között* álltak fenn.

³¹ Chris Wickham: *Early Medieval Italy: Central Power and Local Society 400–1000*, Totowa (New Jersey), 1981, 68. o.

Galliában, az Ibériai-félszigeten, Itáliában és a Balkánon a városi lakosság már a római időkben is más volt, mint a környező vidékéké. A városi embereket a birodalom legkülönbözőbb helyeiről érkezett magasabb rangú katonák, kormányzati tisztviselők, szíriai és kis-ázsiai kereskedők, valamint zsidók alkották, akik már nemzedékek óta a földközi-tengeri társadalom ezen „előőrseiben” éltek. A VI. századi Párizsban például több egymást követő püspök neve arról árulkodik, hogy a Földközi-tenger keleti partvidékéről származhattak, vagyis ezt a központi vallási intézményt feltehetően szír és görög közösségek irányították. Vidéken ugyanakkor továbbra is az őslakos arisztokrácia hatalma érvényesült, és ezen a gótok, a burgundok vagy a frankok megjelenése sem változtatott lényegesen. Régészeti leletek bizonyítják, hogy a barbárok, akárcsak azok a helytartók és katonai parancsnokok, akiknek a helyét átvették, főként városokban telepedtek le. Politikai hatalmuk így egy helyen koncentrálnálódhatott, miközben a megélhetésüket azok az adók biztosították, melyeket a nekik juttatott földbirtokokból gyűjtöttek be. A városokon kívüli településeik csak a stratégiai fontos katonai bázisokra korlátozódtak.

A barbárok később megfordították ezt a letelepedési modellt. A balkáni városok – különösen a tengerparton fekvők, mint például a korabeli Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik és Kotor – továbbra is megmaradtak a római kultúra görögül beszélő „előőrseinek”. A környező vidékek paraszti lakossága fölött azonban a „sztyeppei szövetségben” egyesült avarok uralkodtak, akik végül szláv államalakulatokba olvadtak be. Az Északkelet-Európa felé irányuló germán terjeszkedés ehhez hasonlóan olyan városokat hozott létre, melyekben kulturális, politikai és nyelvi szempontból alig volt valami közös a körülöttük levő, ellenőrzésük alatt tartott vidékekkel.

Ezek a középkori minták hosszú életűnek bizonyultak. Még a XX. században is voltak olyan jelentős városok – például a Baltikumban –, melyek kulturális, nyelvi és politikai tekintetben különböztek a környező vidéktől, ez azonban nem vezetett „nemzeti” feszültségekhez.

Ugyanakkor a nyelv, melyet első pillantásra könnyű etnikai eltérésekkel kapcsolatba hozni, gyakran egyszerűen csak társadalmi vagy politikai különbséget rejt magában. Amikor a XIX. században az észti parasztok *szászok*-ról (*saks*) beszéltek, akkor ez a szó elsősorban „urat” vagy „mestert” jelentett számukra, nem pedig valamiféle etnikai, nyelvi vagy nemzeti értelemben vett „németet”.³² Az egyes népek hosszú ideig egyszerűen nem földrajzi alapon gondolkodtak.

Csak a XX. század borzalmai keltették azt az illúziót, hogy a nyelvet és az etnicitást térképre lehet, sőt *kell* is vinni. Azzal, hogy Spanyolországban, Franciaországban vagy Törökországban elnyomták a kulturális sokféleséget, a baszkok, katalánok, bretonok, örmények, kurdok és más kisebbségek lényegében „eltűntek” a nemzetállamok világából. A holokauszt és a második világháborút követő kelet-európai „etnikai tisztogatások” német ajkú lakosok tömegeit űzték Nyugat-Európa felé, ezzel pedig az olyan városokban, mint Danzig, Königsberg, Riga vagy Vilna, a népesség összetétele a történelem folyamán először mutatott olyan képet, mint a környező vidékéké. Vannak azonban arra utaló jelek is, hogy a régebbi modell, amely többretegű nyelvi és kulturális sokszínűséget foglalt magában, ma ismét visszatér. Ez különösen Európa nagyvárosaiban nyilvánvaló, ahol a társadalmi skála két végpontján újra megfigyelhető a nyelvi és a kulturális rétegződés. A „csúcson”, a nagyobb multinacionális cégek és a tudományos intézmények nagyrészt vagy teljesen az angolt használják, és a helyi nyelvi hagyományokra nemigen vannak tekintettel. A társadalom alsóbb rétegeiben viszont egyre nagyobb számban vannak olyanok, akik Törökországból, Észak-Afrikából, az indiai szubkontinensről vagy más ázsiai régiókból származnak. Ezek a bevándorlók a mindennapi életben arabul, törökül vagy más olyan nyelveken beszélnek, melyek lényegesen elütnek a középosztály által használt nyelvektől. E folyamatot mint új jelenséget sokan gyanakodva vagy

³² Hobsbawm: *A nacionalizmus kétszáz éve*, 65. o.

félelemmel szemlélik, pedig ez valójában nem más, mint az etnikai sokszínűség sokkal régebbi modelljének viszszeresítése. Európa most valóban emlékeztetni kezd a saját múltjára.

Így hát két évszázad arra irányuló kísérletei után, hogy az etnicitást nyelvészeti, régészeti és történelmi szempontok alapján „térképre vetítsék”, megállapítható, hogy az efféle törekvések mindegyike kudarcot vallott. Ennek pedig az a legfőbb oka, hogy az etnicitás mindenekelőtt az emberi tudatban létezik. Ez azonban egyáltalán nem csökkenti a jelentőségét, sőt éppen emiatt lett nagyon is valóságos és hatékony – s mivel emberi akarat műve, leráz magáról minden racionális ellenérvet.

De hogy méltányosak legyünk a XIX–XX. századi tudós nacionalistákkal, el kell ismernünk, hogy a nemzethez való tartozás általuk kidolgozott kategóriái nem a semmiből nőttek ki: ezek ugyanis a népek azonosításának egy sokkal régebbi hagyományára támaszkodtak, egy olyan hagyományra, amely már korábban feltárta azokat a forrásokat, melyek segítségével a történészek és a filológusok múltbeli népek után kutathattak. A XIX. századi etnográfia több lényeges szempontból is – igaz, kifinomultabb eszközökkel – a klasszikus ókor etnográfiai hagyományát folytatta.

II. HOGYAN KÉPZELTÉK EL A NÉPEKET AZ ÓKORBAN?

Az előző fejezetben bemutattuk, hogy az etnikai nacionalizmus új keletű jelenség. De talán pontosabb volna úgy fogalmazni, hogy az etnikai nacionalizmusnak az a sajátos típusa, amelyet ma ismerünk, új keletű. Régebbi korokban az emberek különféle, ám hasonlóképp hatékony módokat találtak az önazonosításra, önmaguk másoktól való megkülönböztetésére és az azonosságok politikai célú mozgósítására. Sokszor azonban nehéz felismernünk a csoportidentitások ezen korai és mai felfogásai közötti különbségeket, mivel magunk is foglyai vagyunk annak a történelmi folyamatnak, amelyet épp tanulmányozni szeretnénk. Ma már úgy élünk a „nép”, az „etnicitás”, a „rassz” és az „etnogenezis” kifejezésekkel, mintha ezek a szavak valamiféle objektív, rögzült jelentést hordoznának. Bár az a sajátos mód, ahogyan ma használjuk őket, új, de maguknak a szavaknak és a nekik megfelelő jelentéseknek hosszú történetük van, amely legalább az i. e. V. századig nyúlik vissza. Évezredek vitáiból, megfigyeléseiből és feltételezéseiből örököltük őket, ezért a múlt kulturális poggyászának a terhével hagyományozódtak ránk. E fogalmak már jóval Fichte és Herder előtt fontos és jelentésgazdag elemei voltak a nyugat-európai szellemi hagyománynak.

A múltbeli társadalmi csoportok leírására nincs értelme új kifejezéseket kitalálni, hiszen az örökölt szókincsztől nem szabadulhatunk meg csak úgy, azt a történelmi folyamatot azonban, amelyben e fogalmak mai jelentésüket elnyerték, meg kell értenünk. Azokat a kategóriákat, melyekkel az európaiak értelmezni próbálták a társadalmi csoportok közti különbségeket, a klasszikus és a bibliai ókorból merítették. Röviden szólva kétféle „nép”-kategória létezett: az egyik a törvényekre és a függőségi

viszonyra épülő *alkotmányos* [constitutional], amit a történelem folyamata alakított ki, a másik pedig a *biológiai*, ami alapvetően kívül állt a történelmi változások folyamán, és a származáson, a szokásokon, valamint a földrajzi elhelyezkedésen alapult. Kissé leegyszerűsítve ez azt jelenti, hogy az ember különbséget tudott tenni a „mi” és az „ők”, a „civilizált” és a „barbár” között. (Ez az örökség még ma is él: sok európai és amerikai történelmi múzeum csak „velünk” foglalkozik, míg a természetrajzi múzeumok az állatok, növények és ásványok mellett amerikai, afrikai őslakosokat vagy más „természeti népeket” is bemutatnak.) Amikor az i. sz. II–IV. századi szerzők először kezdték leírni azokat az új „népeket”, melyekből a mai európaiak lettek, ezt a mélyen begyökeresedett tradíciót folytatták. Éppen ezért fontos megértenünk, milyen hatással voltak a görög-római antikvitás és a *Biblia* előfeltevései azokra a szerzőkre, akik egyedüli forrásunkat jelentik az ókori világ alkonyán Európában megjelenő új társadalmakról.

Ahhoz, hogy „alápillanthassunk” az évezredek során egymásra rakódott kultúrárétegződéseknek, előbb annak a nyelvezetnek az eredetét kell feltárnunk, amellyel ma az etnikumhoz, a néphez tartozást leírjuk. Meg kell vizsgálnunk, hogy az ókorban milyen változásokon mentek keresztül az irodalmi tradíciók, a hatalmi politika, a vallásos hit és az uralmi viszonyok, s hogy mindez hogyan hatott az etnográfusok társadalomfelfogására és leírására.

A természeti népek és a római nép

Az európai etnográfiai szemlélet kezdetei legalább a halikarnasszoszi Hérodotosz *Hisztóriai** című munkájáig nyúlnak vissza, amely hozzátétőleg az i. e. V. század kö-

* Hérodotosz művének görög címe „kutatókat”, „vizsgálódásokat” jelent; magyarul *Történelemek* vagy *Történetek*ként is hivatkoznak rá, újabb magyar kiadásai pedig *A görög-perzsa háború* címet viselik. (– A ford.)

zépén íródott. Hérodotosz volt az első etnográfus, és az a mód, ahogyan értelmezte és leírta a világot, a mai napig velünk maradt.

A görög-perzsa háború előzményeiről beszámolva Hérodotosz egyszerre találta fel a történetírást és az etnográfiát. Nem elégedett meg azzal, hogy csak „hadtörténész” vagy politikatörténész legyen, hiszen a görögök és a perzsák közötti konfliktusban csak egy epizódját látta annak a nagyon hosszú folyamatnak, amely Európát és Ázsiát szörnyű összeütközésbe taszította. Ennek megfelelően vizsgálódásait nem szűkítette le a perzsákkal folytatott háború politikai és katonai eseményeire. Inkább azt rögzítette, amit a Földközi-tenger keleti felében és Kis-Ázsiában tett utazásai során látott, hallott és olvasott, hogy mindazt bemutathassa, amit ma az akkor ismert világ „egyetemes történetének” nevezhetnénk. E világ egységei a népek (*ethne*; e. sz. *ethnosz*) voltak, melyek gyakran törzsekre (*gene*; e. sz. *genosz*) osztódtak, Hérodotosz pedig e népek vallási hagyományait, társadalmi szokásait, nyelvét, anyagi kultúráját és gazdasági rendszereit mélyreható részletességgel örökítette meg.

A népeket szerinte alapvetően földrajzi és kulturális alapon lehet megkülönböztetni. S bár felismerte, hogy a népek egy területről elvándorolhatnak egy másikra, a *Hisztóriai* alapján egy adott nép általában egy adott földrajzi térséget népesít be, melynek a nevét is „átadja”. Egyiptom területén az egyiptomiak élnek, Kilikia pedig az a terület, melyet a kilikiaiak vettek birtokba, ugyanúgy, ahogy Asszíriát az asszírok.³³ Hérodotosz elmeséli, hogy Arisztagorasznak, Milétosz *türannosz*ának volt egy bronztablára vésett térképe, amely feltüntette a lüdek (lídek), a phrügek (frígek), a kappadokiaiak vagy másként asszírok, a kilikiaiak, az arméniaiak (örmények), a matiénoszok és a kissziaiak országait.³⁴ A legtöbb népnek saját nyelve van – a phrügeké a legrégebbi –, ugyanakkor

³³ Herodotus: *The Histories*, II, 17. Magyarul: Hérodotosz: *A görög-perzsa háború*, Európa, Budapest, 1989. (ford. Muraközy Gyula).

³⁴ Hérodotosz: i. m. V, 49.

nem minden nép beszél különböző nyelvet. Végül a népeknek saját vallásaik és szokásaik is vannak; ezek közül Hérodotosz azokat tartja a legfontosabbaknak, amelyek a nők foglalatossági körét, a temetési szokásokat és a gazdasági tevékenységeket határozzák meg.

Az *ethne* (népek) és a *gene* (törzsek) közötti különbség ugyan képlekenyek, Hérodotosz azonban gond nélkül azonosítja azokat a kisebb és nagyobb csoportokat, melyek eltérései a kulturális sajátosságok alapján még tovább árnyalhatók. Ezek a kategóriák számára objektívek és maguktól értetődőek. Hasonlóképpen, ritkán áll meg, hogy kifejtse, miért gondolja, hogy egy bizonyos törzs egyik vagy másik *ethnosz* része, még akkor is, ha tagjai esetleg nem odatartozóknak vallják magukat. A jónokról írva például, akiket a leggyengébb hellén népként jellemez, azt állítja, hogy a legtöbb, kontinensen élő le származottjuk szégyelli és vonakodik beismerni saját jón eredetét.³⁵

Hérodotosz objektív tényként kezeli a népek létezését, ugyanakkor tisztában van azzal, hogy a népek kialakulhatnak, és el is tűnhetnek. Eredetükről szólva szívesen meséli el a különböző *ethnosz*ok saját eredetmítoszeit, csakúgy, mint azokat a görög legendákat, melyek Héraklészszel, Minósszal vagy a görög mitológia más alakjaival hozzák őket kapcsolatba. Azoknak a legendáknak, melyeket az etnogeneziszről, a népek kialakulásáról elmél, alapvetően két típusa van. Az egyik az, amikor Hérodotosz ismerteti egy-egy királyi vagy befolyásos család eredetét, többnyire olyan mitikus genealógiába ágyazva, amely igazolja az adott család régóta tartó fennállását és ahhoz való jogát, hogy a nép fölött uralkodjon. A szkítákról (szküthák), a legfiatalabb népről szóló részletes fejtegetésében azonban két eredettörténet-változatot is előad. Először elmondja, hogy a szkíták maguk hogyan mesélik el saját eredetüket, azt állítva, hogy Targitaosz három fiától, Lipokszaisztól, Arpokszaisztól és Kolakszaisztól származnak. Az aukhaitai nevű törzs őse Lipokszai-

isz, a katiaroi és a traszpiesz törzsé Arpoksziasz, míg a paralatai néven ismert törzsé Kolakszaisz. E „hazai” mítosz után közli a Pontosz mellett élő hellének verzióját is, akik a szkíta királyok eredetét a görög hérosszal, Héraklészszel hozták kapcsolatba.³⁶ Hérodotosz azonban egyik eredetmítosz mellett sem foglal állást. Ehelyett inkább megke-re-üli az egész kérdést, bizonygatva, hogy a szkíták azért jöttek a Pontosz vidékére, mert a masszageták elűldözték őket ázsiai hazájukból.

Amellett, hogy a népek eredetét úgy ismerteti, mintha azok mind egy közös őstől származnának, Hérodotosz időnként olyan etnogenezisekről is beszámol, melyeket különböző népekből való kiválások és más népek tagjaival kötött házasságok indítottak el. Ezek a jelenségek kétségtelenül ismerősek voltak a görög gyarmatosítók számára, akik mindezt a nem görögökre is kivetítették. A lükiaiak tehát azoknak a krétaiaknak a leszármazottai, akiket vezetőjükkel, Szarpédónnal együtt Minósz, Szarpédón bátyja elűzött. A sazuomaták pedig azoknak a szkíta ifjaknak az utódai, akiknek megtetszettek az amazónok, és egybekeltek velük.³⁷ A népek eltűnése szokatlanabb, bár Hérodotosz felismeri, hogy saját korának népei időnként olyan vidékeket foglaltak el, ahol régebbi időkben mások laktak, de a helynevek még őrizhetik nyelvük emlékét. A kimmerek például, akiket hazájukból Ázsiába űztek a szkíták, majd Ázsiából elűldöztek a lüdek, vándorlásuk bizonyítékeként mindössze néhány helynevet hagytak maguk után.

Hérodotosznak tehát elég széles körű és pártatlan felfogása volt a népek kialakulásáról és eltűnéséről. Akár egy közös őstől származtak vagy egy korábbi népből újonnan nőttek ki, akár beolvadtak egy másikba vagy elhagyták eredeti hazájukat, a népek megszülethettek, virágzásnak indulhattak, és az idő múlásával el is tűnhettek.

A földrajzi terület és a nyelv fontosak, bár teljesen nem határoznak meg egy-egy *ethnosz*ot, ezért Hérodotosz fel-

³⁵ I. m. I, 143.

³⁶ I. m. IV, 5–10.

³⁷ I. m. IV, 110–116.

tételezi valamiféle politikai rendszer létét is: minden *ethnosznak* vagy *genosznak* saját királya vagy uralkodói vannak. A politikai berendezkedések azonban nem játszanak nagy szerepet Hérodotosz népekről szóló fejtegetéseiben. Sőt a politikai függetlenség hiánya szerinte még nem jelenti egy nép megsemmisülését: a médek és később a perzsák úgy tudták meghódítani Ázsiát, hogy az ott lakó népek belső viszonyait nem bolygatták. Ez részben a perzsa kormányzati rendszernek volt köszönhető, amely általában nem törekedett arra, hogy a helyi előkelőségeket vagy a politikai intézményeket megsemmisítse, inkább kooptálta, magához emelte őket. Így, még ha tágabb politikai keretek között is, az egyes népek megőrizhették identitásukat és egyéni jellegüket. S míg bizonyos népeket szabadság, másokat nyomorú szolgaság jellemezhet.

Testi sajátosságok felbukkanhatnak ugyan Hérodotosz népleírásaiban, ezek azonban inkább a földrajzi elhelyezkedés, mintsem az öröklődés következményei. A *genosz* és az *ethnosz* szavakban megbúvó biológiai metaforák ellenére Hérodotosz nem veti fel azt, amit később az ismert népek közötti faji vagy biológiai különbségeknek fognak tartani. Ha az etiópoknak és az indusoknak fekete a magva, ha az északi népek magasak és szőkék, az az Egyenlítőtől való eltérő távolság miatt van, nem pedig öröklött sajátosságok eredménye.

Hérodotosz örökösei

Az egész későbbi európai etnológia Hérodotosz panorámaszerű népleírásain alapult. A kategóriái, a besorolási kísérletei és a sztereotípiái mindmáig velünk vannak. Ugyanakkor sok földrajztudós és történetíró távolról sem volt megelégedve Hérodotosz több alapfeltevésével. Rendkívül nagy hatása ellenére (vagy éppen ezért) a későbbi ókoriak általában a „hazugságok atyját” látták benne.

Az utána következő görög és római szerzőket először is zavarba ejtette, hogy értéksemlegesen közelített az általa megfigyelt szokásokhoz és népekhez. Hérodotosz ugyanis – aki egy kis-ázsiai jón városból származott, melynek lakói sem szokásaikban, sem nyelvükben nem voltak tiszta görögök – nem volt hajlandó ítéletet alkotni azokról a hagyományokról és kultúrákról, amelyekkel találkozott. Ez az elfogulatlanság nem volt szokatlan a Szókratész előtti jónok körében, és a már elveszett perzsa történetírás jellemzője lehetett – azé a történetírásé, amelynek a Perzsa Birodalomban görög nyelvű családba született Hérodotosz sokat köszönhetett.³⁸ Bizonyára ezért ír úgy a perzsákról, hogy

minden más népnél hamarabb veszik át az idegen szokásokat.³⁹

Érezhető egyetértéssel számol be arról, hogy Dareiosz állítólag megkérdezte az udvarába látogató hellénektől, hajlandóak lennének-e halott apjuk testéből enni, s amikor azok elborzadva felelték, hogy ilyesmit soha nem tennének, akkor ő olyan indusokat hívott be, akiknél az a szokás, hogy megeszik elhunyt apjukat. Nekik pedig azt a kérdést tette fel, hogy hajlandóak lennének-e elégetni a szüleik holttestét, mire az indusok ezt ugyanolyan szörnyülködve utasították vissza.⁴⁰ Hérodotosz számára a szkíták, a görögök, az egyiptomiak és a perzsák hagyományai egyforma értékkel bírtak. S bár megfigyelte, hogy minden nép a maga szokásait tartja a legtökéletesebbnek, ezt a hozzáállást nem vitatta.

Hérodotosz saját politikai helyzete bizonyára szintén fontos szerepet játszott abban, hogy semleges szemmel tekintsen a különböző kultúrákra. A későbbi történetírókkal és etnográfusokkal ellentétben neki nem volt közvetlen politikai kapcsolata sem a perzsákkal, sem a velük szemben álló görög városállamokkal. S bár sokfelé

³⁸ Arnaldo Momigliano: *The Classical Foundation of Modern Historiography*, 1990, Berkeley. Különösen az 5–10. o.

³⁹ Hérodotosz: i. m. I, 135.

⁴⁰ I. m. III, 38.

utazott, és számottevő időt töltött Athénban, megmaradt olyan kívülállónak, aki nem foglal állást azokban a hatalmi viszonyokban, melyek egyre inkább meghatározták a görög-perzsa kapcsolatokat. Azokról a későbbi görög szerzőkről azonban ilyesmi egyáltalán nem mondható el, akik – különösen Nagy Sándor hódításai után – egy expanzív kulturális hagyomány részeseivé váltak. Számukra a „mások” iránti érdeklődés közvetlenül uralmi érdekekkel kapcsolódott össze, a Római Birodalom szerzői pedig magától értetődően átvették tőlük ezt a hozzáállást.

Hérodotosz tehát egy olyan kulturális felfogást képviselt, amit „preorientalistának” nevezhetnénk abban az értelemben, ahogy Edward W. Said amerikai irodalomkutató az „orientalizmus” általánosabb jelentését megfogalmazta:

az Oriens, vagyis a Kelet és az esetek többségében az Occidens, vagyis a Nyugat közötti ontológiai és episztemológiai különbségek alapul világlátás.⁴¹

Hérodotosz azzal, hogy nem nézte le a „mások” szokásait, a későbbi szerzőktől a „barbárbarát” jelzőt érdemelte ki, ők ugyanis mindenkit, aki nem beszélt görögül, alacsonyabb rendűnek tartottak. (A „barbár” eredetileg azt jelentette, hogy valaki érthetetlenül beszél.) Ezek a szerzők ugyanakkor felhasználták Hérodotosz írásait annak bizonyítására, hogy a görög-római hagyomány kiválóságával minden más, de különösen a „Kelet” hagyománya fölött áll. Ez a szinte folyamatos becsmérlésáradat azonban – ahogy arra Margaret T. Hodgen rámutatott – annak tükrében különösen ironikus, hogy

Hérodotosz röviden vagy részletesebben ötvennél is több népet ismertetett, míg öt-nyolc évszázaddal később Plinius, Solinus és Mela ugyanezek közül a népek közül nagyjából csak harmincnégyet írtak le, ráadásul azonos vagy nagyon hasonló módon, mint a görög történetíró.⁴²

⁴¹ Edward W. Said: *Orientalism*, New York, 1972, 2. o. Magyarul: *Orientalizmus*, Európa, Budapest, 2000, 11. o., (ford. Péri Benedek).

⁴² Margaret T. Hodgen: *Early Anthropology in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Philadelphia, 1964, 44. o.

A későbbi szerzők Hérodotosz „barbárbarát” hozzáállásán túl azt is kifogásolták, hogy művében milyen következtetéseket vont le azokból a jellemzőkből, amelyekkel az egyes népeket bemutatta. Hérodotosz szerint minden népnek megvan a maga összetett karakterisztikája, beleértve a szokásokat, a származást, a vallást és a politikai rendszert, ám ezek egy népet még nem tesznek néppé, pusztán az azonosítást és a szomszédoktól való megkülönböztetést szolgálják. A későbbi szerzők azonban – például a polihisztor idősebb Plinius – ezt a rendszert a fejetejére állították: szerintük ugyanis ezek a tipikus vonások a földrajzi határokkal együtt az etnikai identitás meghatározó tényezői, nem pusztán egy adott csoporthoz való tartozás egyszerű ismertetőjegyei. Hérodotosz például nagyon óvatosan tett különbséget a szkíták és nem szkíta szomszédok között. A neuroszoknak azonos szokásai és hiedelmeik voltak a szkítákkal, mégsem tartotta őket szkítáknak, feltehetően azért, mert ezt ők maguk sem gondolták így. A melankhlainoszok mindössze abban különböztek a szkítáktól, hogy fekete köpenyt viseltek, ennek ellenére Hérodotosz szemében mégsem lettek szkíták.

Pliniusnak és más római szerzőknek, akik a kétértelműségek helyett a rendet (vagy inkább a precizitást) szerették, az efféle „zavaros” kategorizálás nem felelt meg. Plinius világosan meg akarta különböztetni az egyes népeket, ezért buzgón nekilátott, hogy lakóhelyük szerint csoportosítsa őket. Így a Duna vonalán túl élő valamennyi *gens* (a *genosz* latin megfelelője) szkíta lett, függetlenül attól, hogy ők minek tartották magukat. Idetartoztak a géták, akiket a rómaiak dákoknak neveztek, a szarmaták, az aorszok, a rabszolgáktól származó „elfajult” szkíták (*Scythae degeneres*), az alánok, a roxolánok, és a szarmata jazigok.⁴³ A IV. századi római történetíró, Ammianus Marcellinus még tovább ment az általánosításban, amikor azt állította, hogy a különféle szkíta népeket

⁴³ Plinius: *Naturalis Historia*, IV. Magyarul: *A természet históriája. Válogatott részek az I–VI. könyvekből*, Kriterion, Bukarest, 1973, 136–137. o. (ford. Váczy Kálmán).

nem is lehet számon tartani, földjeik pedig „ismeretlen határokig” terjednek.⁴⁴ Ammianus különböző európai és ázsiai szkíta népcsoportokat azonosított, melyek területei kelet felé egészen Kínáig, délkelet felé pedig a Gangeszig húzódtak.⁴⁵ Az ilyen területi alapú megközelítés és osztályozás jellemző volt a pontosságra és rendre törekvő rómaiakra, akik kizárólag tárgyasított, külső jegyek alapján határozták meg az egyes *gens*eket, ez a módszer azonban teljesen idegen volt Hérodotosztól.

A későbbi etnográfusok többsége egy újabb kifogással állt elő, mégpedig azzal kapcsolatban, ahogy Hérodotosz az etnogenezist és a történelmi változásokat felfogta. Különösen a geográfusok és az enciklopédisták jártak el úgy, hogy a népeket egy „örök jelenbe” helyezték, és Hérodotosz folyamatszemléletű megközelítésmódjával ellentétben népleírásaikban csökkentették a mitikus elemeket, vagy akár teljesen meg is szabadultak tőlük. Plinius például a *Naturalis Historiá*ban élvezettel használta fel a lehető legtöbb forrást, beleértve azokat is, melyek régen eltűnt népekhez vagy saját korának etnikai csoportjaihoz kapcsolódtak, az eredmény azonban a népek egyfajta „kodifikált konzerválása” lett: nála egyetlen nép sem tűnt el, egyetlen jellemző vonás sem változott meg. Egy ősi nép legfeljebb új nevet kaphatott, vagy akár a korábbiaktól lényegesen eltérő, új szokásokat és jellemző jegyeket ölthetett magára, ám a figyelmes római tekintet mégis annak látta tagjait, akik eredendően voltak. Az ilyen népek bizonyos értelemben inkább a természet, mintsem a történelem világához tartoztak. Emellett, ahogy a rómaiak egyre többször kerültek érintkezésbe a barbárokkal, a népek földrajzi elhelyezkedése is mind nagyobb jelentőséget kapott. A római világ térképein nem voltak fehér foltok, mivel a „kompilátorok” azon szorgoskodtak, hogy a birodalom földjén a lehető legtöbb népet zsúfolják össze.

⁴⁴ Ammianus Marcellinus: *Roman History*, XXII, 8. Magyarul: *Róma története*, Európa, Budapest, 1993. (ford. Szepes Gyula).

⁴⁵ I. m. XXIII, 6.

A gentes és a populus

A szokások, a földrajzi elhelyezkedés és a folytonosság alapján történő azonosítás finom, ám jelentős különbségekhez vezetett a későbbi római történetírók és etnográfusok társadalmi csoportokról kialakult elképzeléseiben. Először is a rómaiak önmaguknak alapvetően más jellemző vonásokat tulajdonítottak, mint a „többieknek”. Szerintük csak a rómaiak voltak tudatában a történelem fejlődésének, átmeneteinek és bonyolultságának. A római nép etnogenezise pedig úgy történt – ezt Vergilius és Livius művei is megőrizték –, hogy a különböző *gens*ekből (*gentes*) kialakult a *populus*. A római identitást Livius a politikai összeolvadás folyamatából vezette le, ami azal kezdődött, hogy Aeneas azonos törvények és azonos név alatt egyesítette az őslakosokat és a trójaiakat.⁴⁶ Romulus hozzá hasonlóan cselekedett, amikor

gyűlésbe hívta a tömeget, amely törvények nélkül nem formálódhat egységes néppé, és jogrendszert adott neki.⁴⁷

A *populus Romanus* tehát – a többi idegen „néppel” elentétben – azzal, hogy olyan egyének alkotta közösségként született meg, akikre azonos törvények vonatkoztak, egyúttal be is lépett a történelembe. És ebben a közösségben az egység szempontjából többé már nem volt kérdéses a származás, a földrajzi hely, a kultúra, a nyelv és a hagyomány feltételezett egysége. Hosszú története alatt a *populus Romanus*hoz való tartozás állami jogi és nem természetjogi kérdés volt, ezért elméletileg bárki a tagja lehetett.

⁴⁶ Livius: *Ab urbe condita*, I, 2. „[...] nec sub eodem iure solum sed etiam nomine omnes essent, Latinos utramque gentem appellavit.” Magyarul: *A római nép története a város alapításától*, 1. k., Európa, Budapest, 1982, 15. o. „[...] – hogy ne csak jogaikban legyenek saját népével egyenlők, hanem a nevük is azonos legyen –, mindkét népet latinnak nevezte el” (ford. Kiss Ferencné).

⁴⁷ Livius: i. m. I, 8. „in populi unius corpus”.

A római nép alkotmányos megszerveződése emlékeztet arra, ahogy Hérodotosz fogta fel bizonyos barbár népek születésének és átalakulásának folyamatát. Ezt azonban a római szerzők – például Plinius vagy Ammianus Marcellinus – távolról sem így látták. Az ő szemükben ugyanis a rómaiak alapvetően különböztek más népektől, akiknek megszilárdult identitása nem a társulásra és a politikai-jogi rendszer elfogadására épült, hanem földrajzi, kulturális és nyelvi kritériumokon alapult. A rómaiak a szomszédaikat, az ellenségeiket vagy az alávetettjeiket a *populus*, a *gens*, a *natio* vagy a *tribus* kifejezésekkel kategorizálták, méghozzá egy olyan rendszer szerint, amely e csoportok jellemzőit eleve adottnak és megváltoztathatatlannak tekintette. A többi „népnek” így történelme sem volt, mivel az eredetük mítikus időkbe veszett, az egyes emberek hovatarozását pedig a születés, és nem a szabad választás határozta meg. Ezek a népek csak akkor lettek a történelem részévé, amikor a római világ égisze alá kerültek.

A római szerzők közül egyedül Cornelius Tacitus volt az, aki legalább részben átvette Hérodotosz „más” népekről kialakított semlegesebb felfogását. Az *Agricolában*, melyben Britannia lakóit írja le, de különösen az Európa Rajnán túli lakóiról beszámoló *Germaniában* olyan rokonszenvvel örökíti meg a különböző népeket, amilyen a klasszikus etnográfia egyáltalán nem volt jellemző. S bár a briteket úgy mutatja be, mint akiket a legnemesebb szándék vezérel, hogy szembeszálljanak a római terjeszkedéssel, a germánokról pedig olyan részletes etnográfiai képet nyújt, amelyet utoljára Hérodotosz adott a szkítákról, Tacitus mégsem tudott teljesen elszakadni attól az etnográfiai hagyománytól, ami a nem-római képet úgy konstruálja meg, hogy ők a „mások”.

A briteket erényesebbnek jellemzi, mint a gallokat, mivel – az utóbbiakkal ellentétben – a szabadságukkal együtt nem veszítették el bátorságukat, és dicsérte nemese törekvésüket, hogy elnyomóikon bosszút álljanak. Egyik vezérük, Calgacus szájába adja a római politika tömör jellemzését:

ahol pusztaságot teremtenek, azt békének mondják.⁴⁸

Megindító leírásainak számos részlete azonban arról árulkodik, hogy a briteket valójában nem ismerte alaposan, és több ismert sztereotípiát is átvett korábbi, kevésbé pozitív hozzáállású római szerzőktől. A kaledónokat vörösés hajuk és hatalmas termetük miatt tévesen germán eredetűnek tartja, míg a Britannia déli részén élő szilurokról sötét arcszínük és göndör hajuk miatt azt feltételezi, hogy Hispaniából érkeztek. A sziget délkeleti felén megtelepedett britekről már pontosabb ismeretei vannak, őket nyelvük, vallásuk és szokásaik alapján a gallokkal hozza kapcsolatba. Ugyanakkor az ilyen általános és többnyire külső jegyek alapján történő felosztáson túl a különböző *gens*ek egyedi szokásairól, szerveződési formáiról és hagyományairól alig tesz említést. A britek vallását babonás hiedelemnek (*superstitio*) tekinti; vadságukat és harcmódorukat ugyan jellemzőnek tartja, ezek leírása azonban kevésbé konkrét, és inkább a barbár szokásokról kialakult „közhelyek” átvétele.⁴⁹ Nemeslelkűségük, bátorságuk és szabadságszeretetük hangsúlyozása azonban nem annyira a „szigetlakók” valódi megértését tükrözi, inkább csak eszközként szolgál Tacitusnak ahhoz, hogy elítélje az általa oly gyűlölt Nero és Domitianus császárokat.

S bár a germánokról részletesebb és alaposabb tájékozottságot eláruló képet rajzolt, ezzel is a Hérodotosz utáni klasszikus etnográfia széles körű hagyományán belül maradt. A nagy társadalmi csoportok és azok kisebb egységeinek megnevezésére ugyanazt a szót használja: számára ezek mind *gens*ek. Ugyanakkor érzékenyen és pontosan ábrázolja a különböző „népek” felemelkedését és bukását, miközben a nagyobb csoportokon belül – mint például a szvébek esetében – különbséget tesz az egyes *gens*ek között, akiknek eltérő kulturális és politikai szokásait is felismeri. Ennek ellenére munkájában mindvégig

⁴⁸ Cornelius Tacitus: *Agricola*, XXX. „... atque ubi solitudinem faciunt, pacem appellant.” Magyarul: „Julius Agricola élete”, in: *Tacitus összes művei*, I. k., Európa, Budapest, 1980, 29. o. (ford. Borzsák István).

⁴⁹ Tacitus: i. m. XI.

jelen van az átvett etnográfiai hagyomány. Ezt jól illusztrálja az a rész, melyben arról ír, hogy a germánok Mannus három fiától származnak, majd megemlíti, hogy Hercules is járt arra. Tacitus közismert szkepticizmusával mindkét legendát elutasítja, aztán saját elképzelését adja elő a germánok eredetéről, amely egyrészt nagyon emlékeztet arra, amit Hérodotosz írt a szkíta kezdetekről, másrészt viszont utal az i. e. I. században élt hellenisztikus történétíróra, Poszeidónioszra. Emellett Tacitus germánokról szóló leírásaiban itt-ott Julius Caesar, Livius vagy Plinius munkáira is rá lehet ismerni. És csakúgy, ahogy az *Agricolában* a britekkel tette, a *Germaniában* is talál okot arra, hogy dicsérhesse a germánokat, különösen azért, mert a római bűnök még nem fertőzték meg őket. Ám azzal, hogy a barbárok erkölcséről és szokásairól értékítéletet mond, szintén a Hérodotosz utáni etnográfiai hagyományt követi. Igaz ugyan, hogy többször dicsér, mint elmarasztal, mégis igen távol van attól a hérodotoszi meggyőződéstől, hogy a különböző népek szokásai egyenértékűek.

Tacitus minden más római szerzőnél közelebb jutott ahhoz, hogy árnyalt képet fessen a nem rómaiakról, műve mégsem gyakorolt számottevő hatást az utána következő szerzőkre. A történétírók a Római Birodalom fennállásáig, sőt még jóval azon túl is a „mi” és az „ők” mentén gondosan két részre, rómaiakra és barbárokra osztották a világot.⁵⁰

A „gentiles” és az Isten népe

Ez a dichotóm világkép azonban nemcsak a rómaiaknál fordult elő. A zsidók hasonló társadalmi kategorizálással önmagukat Isten kiválasztott népének, az *amnak* tekintették, velük szemben pedig ott voltak a nem zsi-

⁵⁰ Annak az általánosabb kifejtését, hogy a rómaiak hogyan viszonyultak a nem rómaiakhoz ld. J. P. V. D. Balsdon: *Romans and Aliens*, Chapel Hill (New York), 1979.

dó népek, a *gójim* (e. sz. *góf*), vagy ahogy a „népek” latinból vett megnevezésével jelölték: a *gentiles* (e. sz. *gentilis*). A *Bibliában* a „népeknek” kétféle modellje jelenik meg: először is a biológiai értelemben vett *gójim*, melyet a *Septuagintában* *ethne*ként fordítottak görögre, Szent Jeromos pedig [a *Vulgatában*] a latin *gentesszel* adta vissza. A *Teremtés* és a *Kivonulás* könyvének tetemes része foglalkozik ezzel a biológiai meghatározottságú eredettel, a nemzedékrendek ismertetése és Bábel tornyának története pedig arra adnak magyarázatot, hogy az emberi faj eredeti egységéből hogyan alakultak ki a különböző népek. Ezek a magyarázatok több szempontból is emlékeztetnek a görög-római *ethnosz*-felfogásra, abban azonban eltérnek tőle, hogy a leszármazást kiterjesztik az egyes népek egészére, nemcsak bizonyos vezető családokhoz tartozó emberekre. Így a *Szentírás* a különféle népeket még homogénebbnek mutatja, mint a görög-római etnográfia. És ahogy az a barbár *gentes* esetében elmondható, a *gójim*hoz való tartozás feltehetően eleve adott, objektív és megváltoztathatatlan. A bibliai *gójim* és a klasszikus etnográfusok által használt *ethne* vagy *gentes* tehát gyakorlatilag ugyanazt jelenti: az ebben az értelemben felfogott népek az örök természeti világ részei, és kívül állnak a történelmen.

A második modell, az *am* – amit görögül *laósznak*, latinul *populusnak* fordítanak – Izrael népét jelenti, és ugyanolyan államjogi értelemben vett egység, mint a római nép. S ahogy Romulus az albai és latin „tömeget” (*multitudo*) a törvény révén formálta néppé, úgy Izrael leszármazottjai a Sínai-hegyen megkötött szövetséggel lettek Izrael vagy Isten népe, bár Izrael nem minden utódja vett részt ebben a szerződésben. Izrael népe tehát – csakúgy, mint a római *populus* – alkotmányos és nem biológiai alapon szerveződött meg.

Izrael népének alkotmányos természetét azonban nem mindig tükrözik azok a heterogén könyvek, amelyekből a héber nyelvű *Szentírás* áll. *Ezsdrás* és *Nehémiás* [Ezra és Nehemja] *könyve* elbeszéli, hogy a babilóniai fogság után az izraeliták kiközösítették idegen asszonyaikat és

a tőlük származó gyermekeket, ez pedig a választott nép tisztán biológiai meghatározása felé mutat. Ennek ellenére a későbbi próféták az *amhoz* való tartozást nem szűkítették le Ábrahám, Izsák és Jákob közvetlen, biológiai leszármazottaira. Minden ember, aki elfogadta a szövetséget, „Ábrahám fia” lehetett, hasonlóan ahhoz, ahogy (elvileg) bárki a *populus Romanus* tagjává válhatott.

Társadalmi identitás a keresztény ókorban

A késő ókor keresztény szerzői az etnográfia bibliai és klasszikus hagyományait egyaránt átvették, és ezeket ötvözve új felfogást alakítottak ki az emberi társadalomról. Az evangéliumok még jobban hangsúlyozták, hogy nincs jelentősége az öröklött etnikai, társadalmi és jogi státusnak. Isten új népét nem kötötték meg többé a hagyományos etnikai, sőt jogi vagy nemi kategóriák sem. Krisztus utolsó utasítása így hangzott:

Menjetez tehát, tegyétez tanítványommá mind a népeket! [*ethne*] (Mt 28,19).

Pál apostol pedig így írt:

Nincs többé zsidó vagy görög, rabszolga vagy szabad, férfi vagy nő, mert mindannyian eggyé lettetek Krisztus Jézusban (Gal 3,28).

Isten népe tehát válogatás nélkül minden embert magába fogadhatott.

Az *Evangélium* üzenete természetesen nem jutott el mindenkihez, és a IV. századra az alapvetően római műveltségű és felfogású keresztény gondolkodóknak egy olyan világgal kellett szembesülniük, melyben a zsidók és a rómaiak számára már régóta megszokott „mi” és „ők” megkülönböztetése egyáltalán nem tűnt el. E római és zsidó etnográfiai hagyományt Szent Jeromos a *Biblia*-fordításában burkoltan, Szent Ágoston a *De Civitate Dei*-ben pedig nyíltan össze is kapcsolta.

Az *ethne* vagy a *gójim* mint biológiai eredetű, objektív adottságok, történelmen kívüli folytonosságukkal továbbra is fennmaradtak. Ezzel szemben Isten népét – az *Ótestamentum* izraelitáit és az *Újtestamentum* keresztényeit – a római és a zsidó hagyomány szerinti nép tulajdonságai alapján jellemezték. S bár a szóhasználat megkülönböztetése nem mindig olyan egyértelmű, mint ahogy egyesek gondolják, az egyházatyák úgy tekintetek Isten városának lakóira, mint egy alkotmányosan strukturált közösségre, mely Róma és Izrael népéhez hasonlóan törvényre és szerződésre épült.⁵¹

Az izraeliták etnogenezisére Szent Ágoston szerint a világ harmadik korszakában, az Ábrahám-tól Dávidig terjedő időszakban került sor. Ekkor történt a kiválasztás, Isten népének elkülönülése, az Ábrahám-mal való szerződés-kötés, a száműzetés és a kivonulás.⁵² E közösen átélt események, de különösen a szövetség megújítása a Sínai-hegyen, a vándorlás évei, a törzsek politikai megszervezése és Kánaán elfoglalása vezettek végül Izrael népének megszületéséhez.

Szent Ágoston egyedül Isten népét tekintette tökéletes *populus*-nak, mivel valódi igazságosságon és igaz szereteten alapul, mégis hajlandó volt elismerni, hogy a néphez tartozás tudata a világi társadalmakra is jellemző. S míg a római hagyomány a népeket rómaiakra és a „többiekre” osztotta, addig a keresztény felfogás – legalábbis elméletileg – minden népet egyenrangúként kezelt. Szent Ágoston a római *populus* mellett az athéniakat, az összes többi görögöt, az egyiptomiakat, a régi Babilon asszírjait és minden más szervezett *genst* igazi *populus*-nak tekintett, mivel

⁵¹ Jeremy DuQuesnay Adams: *The Populus of Augustine and Jerome: A Study in the Patristic Sense of Community*, New Heaven, 1971, 110. o.

⁵² Augustinus: *De Genesi contra Manichaeos*, I, 23. Ld. még Adams: i. m. 48–49. o. Magyarul: Szent Ágoston: *A Teremtés könyvéről a manicheusok ellen*, Paulus Hungarus-Kairosz, Budapest, 2002, 82–83. o. (ford. Heidl György).

a nép az eszes sokaság olyan gyülekezete, amelyet az általa szeretett dolgokban való egyetértés közössége kapcsol össze.⁵³

Az V. század elejére a római világ lakói – akár keresztények voltak, akár zsidók vagy pogányok – kétféle népmódot ismertek: az *etnikait*, amely származáson, szokáson és földrajzi elhelyezkedésen alapult, valamint az *alkotmányost*, melyet a törvény és a lojalitás határozott meg. A szóhasználat azonban nem választotta szét őket következetesen, és jellemző jegyeiket sem határolták el élesen egymástól. E két modell megkülönböztetése főként a nézőponton múlt: a „belső” megfigyelő, függetlenül attól, hogy római, zsidó vagy keresztény volt-e, érzékelte saját közösségének összetettségét és heterogén jellegét. Az odatartozást egyrészt az határozta meg, hogy a közösség elfogadta az egyént, másrészt az, hogy az egyén hajlandó volt tisztelni a közösség törvényeit és értékeit – vagyis a közösséghez tartozás szubjektív és esetleges elemeket is tartalmazott.

Am ugyanez a „mi” csoporttudatú egyén „más” csoportokat homogénnek, egyszerűnek és történelmen kívülinek látott. A legjobb esetben Rómát, a klasszikus kor görög városait s talán a hatalmas perzsa és egyiptomi birodalmat tarthatta olyan szervezett közösségnek [*constitutional body*], mely törvényekre és közös szándékokra épült. Ezzel szemben a másik modell – a mitikus eredetű, biológiai meghatározottságú és változatlan jellemzőkkel bíró, amely a földrajzi elhelyezkedésre, a nyelvre és a szokásokra épült – továbbra is uralkodó maradt, különösen akkor, amikor a *romanitas*on kívülre, a barbár *gens*ekre tekintettek, melyek a birodalmat körülvevő egyre nagyobb fenyegetést jelentettek. E megkülönböztetés háttérében azonban nem az állt, hogy ténylegesen felismerték volna az egyes társadalmi-kulturális szerve-

⁵³ Augustinus: *De Civitate Dei*, XIX, 24. „Populus est coetus multitudinis rationalis rerum quas diligit concordia communione sociatus.” Ld. még Adams: i. m. 19. o. Magyarul: Szent Ágoston: *Isten városáról*, IV. k., Kairosz, Budapest, 2009, 264. o. (ford. Dér Katalin, Heidl György).

ződések, hanem a több évszázados előítéletek öröklődtek tovább, mivel az ismert világ népeit feltáró, nem ítélkező hérodotoszi hozzáállást elutasították.

A klasszikus etnográfia és a barbár népvándorlások

Az ókor végének történetírói, különösen Ammianus Marcellinus, Prokopiosz [Procopius] és Priskosz [Priscus] tudatában voltak annak az ellentmondásnak, ami az átvett hagyomány és saját tapasztalataik közt feszült azokkal a barbár népekkel kapcsolatban, melyek a III. és a VI. század között átformálták a Római Birodalmat. Ellentétben a Pliniushoz hasonló „szobatudós” etnográfusokkal, akik szűkös ismereteik és a távolság miatt a népeket olyan átfogó rendszerbe foglalták, melynek alig volt köze a valósághoz, a fenti szerzőknek kiterjedt és közvetlen kapcsolataik voltak ezekkel a *gens*ekkel. Így a zavaros valóság óhatatlanul összeütközött a teória rendezettségével.

Amikor például Ammianus beszámolt a római császár, Julianus alemannok (alamannok) elleni, IV. századi hadjáratairól, tisztában volt azzal, hogy a rómaiak egy összetett szövetséggel állnak szemben. Hét király vezette őket, de közülük kiemelkedett két parancsnok, Chnodomarius és Serapio, akik a többiekénél nagyobb hatalommal rendelkeztek. A hadseregük nemcsak egyszerűen a *gens Alamannorum* tagjaiból állt, inkább különféle nációkból (*ex variis nationibus*) érkezett fegyveresekből szerveződött,

akik részint zsoldért, részint vizontszolgálat reményében csatlakoztak hozzájuk.⁵⁴

⁵⁴ Ammianus: i. m. XVI, 12. Az alemannokról ld. még Dieter Geuenich: *Geschichte der Alemannen*, Stuttgart, 1997, és Hans Hummer: „The Fluidity of Barbarian Identity: The Ethnogenesis of Alemanni and Suebi, AD 200–500”, in: *Early Medieval Europe*, 7. k., (1998) 1–27. o.

Prokopiosz annak kifejtésével kezdi a gótokról szóló leírását, hogy

a múltban több törzsük létezett, mint ma,

majd felsorolja közülük a legnagyobbakat és leghíresebbeket, a gótokat, a vandálokat, a vizigótokat és a gepidákat.⁵⁵ Az Attila udvarában járt Priszkosz pedig azt írja a hunokról, hogy különböző, hun, gót és latin nyelven beszélő népek alkotják őket.⁵⁶

A hagyomány hatalma azonban olyan erősnek bizonyult, hogy még ezek a közvetlen megfigyelők sem tudták függetleníteni magukat a klasszikus etnográfia feltevéseitől. Ammianus például, aki annak ellenére, hogy saját tapasztalatai voltak az alemannokról és más nyugati határ menti népekről, gyakran egyszerűen csak *Germaniként* vagy *barbariként* utalt rájuk, az olyan keletebbre élő népeket pedig, mint a gótok, nem is sorolta a germánok közé. A *Germani* elnevezést tehát földrajzi és nem nyelvi értelemben használta. Prokopiosz, miután különbséget tesz az egyes gót törzsek között, visszatér a hagyományhoz, és kifejti, hogy a gótokat ősi néven még szauromatáknak és melankhlainoszoknak hívták – e két népről Hérodotosz is írt –, majd úgy folytatja, hogy géta *ethne*ként is ismerik őket. Szerinte csak a nevükben térnek el egymástól, míg megjelenésükben, törvényeikben és vallásukban nincsenek különbségek.⁵⁷ Nyilvánvaló, hogy Prokopiosz részletes információi ellenére továbbra is a korábbi klasszikus etnográfiai irodalom foglya maradt.

⁵⁵ Procopius of Caesarea: *History of the Wars*, III, ii, 1–6. A gótokról ld. még: Herwig Wolfram: *History of the Goths*, Berkeley, 1987, és Peter Heather: *The Goths*, Oxford, 1996.

⁵⁶ Constantine Porphyrogenitus (Carolus de Boor szerk.): *Excerpta de Legationibus Romanorum ad Gentes*, 1. k., Berlin, 1993, 135. o. A hunokról ld. még Otto Maenchen-Helfen: *The World of the Huns*, Berkeley, 1973; E. A. Thompson: *The Huns*, Oxford, 1996, és Herwig Wolfram: „The Huns and the Germanic Peoples”, in: Franz H. Bäuml–Marianna D. Birnbaum (szerk.): *Attila, The Man and his Image*, Budapest, 1993, 16–25. o.

⁵⁷ Procopius: i. m. III, ii, 4–5.

De vajon miért nem hagyta, hogy a saját tapasztalatai felülírják a hagyományt, és más népekben miért nem látta meg ugyanazt a komplexitást, mint a sajátjában? Ebben a góg és a kulturális sovinizmus bizonyára fontos szerepet játszott. De még inkább az ismereteinek hiányossága, valamint a mély előítéle mindennel szemben, ami nem volt római. A római hódítóknak könnyebb volt a „többi” népet etnikailag homogénként kezelni annak beismerése helyett, hogy ezek a népek ugyanolyan összetettek és alakulóak lehetnek, mint maga a *populus Romanus*. Azok a közösségek azonban, melyek teljesen levetették magukról az efféle egyszerűsített kategorizálást, a rómaiakat különösen zavarba hozták – főképp a zsidók és a keresztények, akik a világot a hagyományos római felfogással megegyezően, dichotóm módon látták, csakhogy a rómaiak helyett magukat állították a középpontba. Marcus Aurelius császár a zsidókkal kapcsolatban állítólag így kiáltott fel:

Ó, markomannok, quadusok, sarmaták! Végre találtam nálatok is igazább embereket!

Julianus pedig a keresztényeket győzködve mondott ehhez hasonlót:

Hallgassatok rám, akire az alamannusok és a frankok is hallgattak.⁵⁸

Mindez burkoltan azt jelentette, hogy ha a zsidók és a keresztények úgy viselkednének, mint a barbár *gens*ek, akkor a birodalomban is minden rendben lenne. Ugyanakkor persze az is problémát okozott, hogy maguk a barbár *gens*ek sem akartak igazodni azokhoz a sémákhoz, melyeket a rómaiak alakítottak ki róluk.

E kategorizálások ellenére a barbár népek – melyek megjelenése alapvetően átformálta a római világot – a *populus Romanus*hoz hasonlóan alkotmányos és nem etnikai formációk voltak: egy előkelő harcos család vezetése alatt különböző kulturális, nyelvi és földrajzi eredetű csoportokat egyesítettek magukban. Az alemannokat,

⁵⁸ Ammianus: i. m. XXII, 5.

a gótokat, az alánokat, a hunokat, a frankokat és a többi népet olyan csoportok alkották, melyek különféle nyelveket beszéltek, más-más szokások szerint éltek, és különböző hagyományokkal azonosultak.

Emellett úgy látszott, meglepően gyorsan bukkantak fel, és ugyanilyen gyorsan nyomuk is veszett, és csak azért tűntek hosszabb életűeknek, mint amilyenek valójában voltak, mert időnként korábbi „népek” neveit vették fel, s mert a rómaiak az új „népeket” olyan nevekkal hozták kapcsolatba, melyeket Hérodotosz, Plinius vagy más szerzők műveiből már ismertek. Végül pedig, amint beléptek a római világba, politikai, társadalmi és gazdasági struktúráikat átalakította a római civilizáció, éppen úgy, ahogy az önértékelésükre is mélyen hatottak római szomszédaik kategorizálásai, akiknek szokásaihoz asszimilálódni igyekeztek.

Európa népei a késő antikvitás idején

Attól függően, hogy a társadalmi besorolás melyik rendszerét választjuk, Európa időszámításunk utáni első századainak Római Birodalomhoz tartozó lakosságát különféle egymást átfedő, sőt egymásnak ellentmondó módon kategorizálhatjuk.

A II. század folyamán a birodalom szabad lakosait hagyományosan aszerint különböztették meg, hogy római polgárok-e vagy sem. Az I. században ez még alapvető választóvonalat jelentett, amely nem feltétlenül igazodott a nyelvhez, az *ethnos*hoz vagy a földrajzi elhelyezkedéshez, ahogy azt Szent Pál története is illusztrálja, aki Filipiben sikerrel hivatkozott római polgárjogára. A polgárjog s ennél fogva a római jog határai azonban többnyire az egyes provinciáktól és *civitas*októl függtek, így a polgárjog korlátozása megszilárdította a római kor előtti területi, politikai és kulturális különbségeket. 212 után azonban, amikor – főként a központi bevételek növelése

miatt – a polgárjogot gyakorlatilag a birodalom valamennyi szabad lakosára kiterjesztették, beleértve a pogányokat és a zsidókat is, ez a megkülönböztetés már nem jelentett semmit. A vagyoni és a politikai befolyás szerinti társadalmi különbségek azonban nagyon is számítottak: a *honestiorok*, az elit tagjai közvetlenül a császárhoz fordulhattak, ha súlyos vádak érték őket, míg a polgárok zömét kitevő *humilioroknak*, akik ki voltak szolgáltatva a helytartók hatalmának, esélyük sem volt a fellebbezésre.

A polgárjog általánossá tételével háttérbe szorultak a nem római joghagyományok, és mindenre a római jog vonatkozott. Ez a kiterjesztés ugyanakkor – különösen a hellenizált keleti területeken – nem számolta fel teljesen a helyi törvénykezés sajátosságait, bár csökkentette a helyi identitások jelentőségét. Ennek ellenére az elit tagjai a Római Birodalom fennállásáig és még azon túl is a saját *civitas*ukkal azonosultak, igaz, ez a fajta erős érzelmi kötődés nem helyettesítette, inkább csak kiegészítette a Rómához való tartozás tudatát. Ez a helyi identitás nem volt védekező jellegű sem, amely szemben állt volna valamely más közösséggel, inkább egyfajta helyi büszkeséget tükrözött, melyben a bő termést nyújtó vidék, annak természetes előnyei és a hagyományok dicsérete nyilvánult meg.

A központi kormányzat gyengülésével ezek a helyi identitások – melyek megfogalmazásában keveredett a római adminisztráció nyelve és a római kor előtti „etnikai” szókincs – egyszerre a provinciák közbeszédének meghatározó elemei lettek. Galliában például, ahol a római közigazgatási egységek többé-kevésbé igazodtak a törzsi területekhez, a helyi identitás kifejeződéseként újra felbukkantak a törzsi nevek.

Hasonlóképpen, ahogy nyugaton hanyatlani kezdett a császári uralom, a romanizált barbár elit az új politikai-társadalmi realitásokat igyekezett összehangolni az örökül kapott politikai és etnográfiai hagyományokkal. Azt a felszínes képet, amit évszázadok alatt az ókori szerzők alakítottak ki az etnicitásról, nem utasították el, hanem a magukévá tették, elfogadva azokat a jellemző vonásokat, melyeket a rómaiak már régóta a barbároknak

tulajdonítottak. Ez pedig ahhoz vezetett, hogy a barbár uralkodók vezette új politikai szerveződések mind a barbár királyságokon belül, mind Konstantinápolyban – követve a görög-római etnográfiai tradíciót – „másoknak” tekintették. A hatalomra kerülő új eliteket a korábbi birodalom egész területén *gens*eknek tartották, akiket egy közülük kiemelkedő király egyesített a közös származás, a szokások és a nyelv alapján. Ezzel a felfogással az új politikai vezető csoportosulások is azonosultak, ugyanakkor arra törekedtek, hogy a saját *gens*eik egyenrangúak legyenek a *populus Romanus*szal. Mindez vég eredményben e két társadalmi kategória felfogásának átalakulásához vezetett.

Az egyenrangúsághoz azonban szükség volt hasonlóan „ősi” múltra, hasonló műveltségre és hasonló értékekre [*virtue*] is. A birodalom határvidékein felbukkanó „új” népeknek tehát éppolyan régi és dicsőséges történelmet kellett adni, mint amilyen a rómaiaké volt. A trójai eredet ilyen alapot biztosított a római történelemnek, szembeállítva azt a görögökével. A zsidó és később a keresztény apologéták ugyanezzel a problémával szembesültek, amit úgy oldottak meg, hogy a zsidó nép történetét a görög-római történelem keretei közé illesztették. Ezzel nemcsak az egyenrangúságot bizonygatták, hanem azt is feltételezték, hogy a görög filozófusokat és törvényalkotókat régi időkre visszanyúló szellemi kapcsolatok fűzték a zsidó pátriárkákhöz.

Az első ismert kísérlet a barbár népek átértékelésére Cassiodorus nevéhez fűződik, aki ugyanezt a megközelítést választva ókori szerzőket használt fel ahhoz, hogy bizonyos népeket gótként írhasson le. A gót szájhagyományt – saját osztrogót uralkodói érdekében – univerzálissá bővítette, vagyis beleszötte a görög-római történelembe. A mára már elveszett *Historia Gothorum*ában azt állította, hogy „a gótok eredetét római történet” tette,⁵⁹ de hogy ez pontosan mit is takar, az régóta viták tár-

gya. Annál azonban bizonyára sokkal többet jelent, mint ahogy egy történész magyarázni próbálta, miszerint Cassiodorus a római történetírók mintájára egyszerűen csak „életrajzok sorozataként” mondta el a gótok történetét.⁶⁰ Azzal ugyanis, hogy felállította a gót királyok tizenhét nemzedékét (ugyanennyi generáció választotta el egymástól Aeneas és Romulust), s hogy e királyok tetteit a pusztá szájhagyomány helyett görög és latin nyelvű könyvekben örökítette meg, azt juttatta kifejezésre, hogy a gótok, barbár mivoltuk ellenére ugyanahhoz a világhoz tartoztak, mint a rómaiak. Iordanes *Geticájának* első szakaszaiban – ez a mű legalább részben megőrzött valamit Cassiodorus elveszett munkájából – a gótokat a klaszikus történetíróktól már ismert gétákkal azonosította, akikről úgy tudta, hogy bátor harcosok voltak, dicső [*virtuous*] királyaik pedig az Amalok családjából származtak, és már azelőtt foglalkoztak filozófiával és teológiával, mielőtt a rómaiakkal kapcsolatba kerültek volna.

Az, ahogyan Iordanes beillesztette a gótokat a klaszikus történetírásba, modellként szolgált a „barbár történelmek” valamennyi későbbi megalkotója számára. Függetlenül attól, hogy milyen politikai, vallási vagy irodalmi célok vezérelték őket, azok a szerzők, akiket a VI. és a XII. század között – kissé általánosítva – az *Origines gentium* íróiként tartunk számon, saját népeiket rutinszerűen a lehető leghamarabb a görög-római történelem színpadára állították. Ehhez az ókori etnográfiát és a római történelmet hívták segítségül, vagy egyszerűen csak hagyták, hogy népeik közvetlenül a trójai hőszoktól származtassák magukat.

A barbár királyságok elitje azonban amellet, hogy a magáévá tette a barbárokról kialakított hagyományos római elképzeléseket, egyúttal a rómaiak és a barbárok közötti, századok óta fontosnak tartott megkülönböztetést is eltörölte. Kétségtelenül ez volt Iordanes szándéka

⁵⁹ „Originem Gothicam fecit esse historiam Romanam.” Cassiodorus: i. m. IX, 25, 4–6.

⁶⁰ Walter Goffart: *The Narrators of Barbarian History (A. D. 550–800): Iordanes, Gregory of Tours, Bede, and Paul the Deacon*, Princeton, 1988, 35–38. o.

is, aki *Geticáját* az Amal és az Anicius család egyesülésével fejezte be, melynek „gyümölcse” Germanus Postumus lett, az utolsó Amalnak, Justinianus császár unokaöccsének a fia. A rómaiak és a gótok két családra szűkítése, amit egy előnyös házassági szerződés tett lehetővé, nemcsak a barbárokról kialakult *ethnosz*-felfogásra volt hatással, hanem a rómaiak számára is következményekkel járt. A VI. századra a *populus Romanus* – legalábbis az olyanok szemében, mint Iordanes – lényegében azonos kategóriát jelentett a barbár *gensszel*. Az „ők” és a „mi” megkülönböztetése lassanként kezdett eltűnni. A római *gens* fogalma valószínűleg nem volt idegen a rómaiak gondolkodásától, hiszen már olyan költők is, mint Vergilius, megénekelték a római *gens* létrehozásához vezető hősies erőfeszítéseket. Ugyanakkor egyre jobban elhalványult az a régi elképzelés, hogy az ilyen társadalmi csoportokat „meg lehet alapítani”, vagyis kívül állnak a születés és a származás ama természetes rendjén, amelyre a *natio* hangsúlyosabban organikus fogalma utalt. A rómaiakból fokozatosan ugyanolyan *gens* lett, mint amilyenek az örökükbe lépő barbár szomszédaik voltak.

Ahogy a rómaiak egyre inkább *gensszé* váltak, úgy a barbárok egyre inkább kezdtek *populuszá* lenni. A barbár királyságokban az „ők” és a „mi” kategóriáira épülő etnikai megjelölés átalakult, és helyette új hangsúlyt kapott az egyes népek politikai karaktere, ami a klasszikus etnográfában addig alig játszott szerepet, ugyanakkor lényeges eleme volt a római alkotmányos identitásnak. Egy barbár nép tagjának lenni kevésbé függött a konkrét biológiai származástól, inkább azt jelentette, hogy valaki egyrészt hajlandó volt azonosulni az adott nép hagyományaival, melyeket a politikai vezetők, azaz a királyi vagy az arisztokrata családok testesítettek meg, másrészt – főként a katonai szolgálat révén – maga is részt tudott venni e hagyományok fenntartásában. Mindez már átvezet bennünket ahhoz az összetett, ellentmondásos és lenyűgöző folyamathoz, amely megteremtette Európa népeit – a korabeli gondolkodók felfogásában éppúgy, mint a valóságban, az egykori Római Birodalom egész területén.

III. BARBÁROK ÉS RÓMAIAK

A rómaiak előszeretettel állították szembe önmagukat és saját világukat a barbárokkal és a barbár világgal. De ahogy már az előző fejezetben rámutattunk, e két kategória nehezen vethető össze: a római identitás ugyanis a *populus Romanus* értelmében belülről megteremtett alkotmányos identitás volt, amely a közös kulturális és szellemi tradícióra, a jogrendszerre és arra a hajlandóságra épült, hogy az egyének részévé váljanak egy közös gazdasági és politikai hagyománynak. A „római” tehát alkotmányos és nem etnikai kategóriát jelentett, a szó egyetlen értelmében sem. Ezzel szemben a „barbár” egy kitalált kategória volt, melyet rávetítettek a különböző népekre, a klasszikus etnográfia és a birodalmi terjeszkedés századok alatt kialakult valamennyi előítéletével és feltevésével együtt. A rómaiak azonban hiába hangsúlyozták a két kategóriát elválasztó szakadékot, azok nem feltétlenül zárták ki egymást: valaki lehetett egyszerre római és barbár is. Ez a megkülönböztetés amúgy is inkább elméleti volt, és nem a valóságot tükrözte, a IV–V. század folyamán pedig egyre jobban elhalványult.

Regionális, vallási és osztályidentitás a Római Birodalomban

Azok az embermilliók, akik tartósan vagy átmenetileg a birodalom területén éltek, feltehetően nem elsősorban „rómainak” tartották magukat, mert az egyes egyéneknek nem annyira nemzeti vagy etnikai identitástudatuk volt, sokkal inkább egy osztályhoz, foglalkozáshoz vagy városhoz kötődtek. A III. század elejétől pedig még a római polgárjog is „leértékelődött”, hiszen 212-től kezd-

ve gyakorlatilag a birodalom valamennyi lakosa római polgár lett (e korábban oly áhított státus kapcsán gondoljunk csak Pál apostolra, aki büszkén közölte a római ezredessel, aki drága pénzen jutott polgárjoghoz, hogy ő, Pál, már a születésétől fogva római polgár). Ez a változás leginkább a kincstárnak és a hadseregnek kedvezett, azaz ugyanis, hogy Caracalla császár kiterjesztette a római polgárjogot, szinte mindenkit be lehetett sorozni a légi-ókba, és a római polgárok örökösödési adóját is ki lehetett vetni rájuk.

S mivel gyakorlatilag a Római Birodalom minden szabad lakosa polgárjogot kapott, a „rómaiként” való önazonosítás elveszítette jelentőségét. Az identitással foglalkozó modern etnográfiai kutatások kimutatták, hogy az „etnikai” identitás leggyakrabban az egyes csoportok perifériáin levők számára fontos, főként azért, hogy szembeállítsák magukat a „másokkal”, azokkal, akikkel a csoport centrumában levőknek nincs közvetlen, folyamatos kapcsolatuk. S mivel a római állampolgárok többsége olyan közegben élt, melyben hozzájuk hasonló polgárok vették körül őket, s mivel többségük látóköre nem terjedt ki a Rajnán túl élő „szabad germánokra”, vagy soha nem kockáztatták meg, hogy a Szahara homokjára lépve berber törzsekkel kerüljenek érintkezésbe, a saját „rómaiságuk” – szemben más, alapvető identitásképző tényezőkkel – kevésbé volt fontos számukra. A valódi összetartozás (és elkülönülés) tudata egy társadalmi osztályból, régióból vagy foglalkozásból eredt, illetve – kisebb mértékben – vallási különbségekből adódott. A barbárok léteztek ugyan, de csak úgy általában, olyan elméleti kategóriaként, amely nem volt része a mindennapi tapasztalatuknak.

A római világot megosztó legmélyebb szakadék a rabszolgák és a szabadok közt húzódott. A birodalom mindig is rabszolga alapú társadalom volt, melyben a rabszolgák jelentették a legfőbb mezőgazdasági, kézműves és ipari munkaerőt – akár külső háborúk révén kerültek a birodalomba, akár örökölték a státusukat, akár büntetésből lettek azzá. A rabszolgák ki voltak szolgáltatva gaz-

dáik szeszélyeinek, és egyedül csak gazdasági értékük nyújtott védelmet számukra. Ugyanakkor a rabszolgákat és a gazdáikat rasszbeli, etnikai vagy vallásos különbségek nem választották el élesen egymástól. Igaz ugyan, hogy a Szaharától délre fekvő területekről vagy a germán erdőségekből újabban behozott rabszolgákat bőrszínük, magasságuk és egzotikus külsejük alapján csoportosították és „árazták be”, a legtöbb rabszolgát azonban többnyire csak akkor lehetett megkülönböztetni a lakosság többi részétől, ha bőrbe égetett jelei, tetoválásai vagy a gazdája ütlegeitől származó sebhelyei voltak.

A rabszolgákat és a szabad embereket elválasztó határ elméletileg örök érvényűnek számított, mégis átjárható volt: ahogy egy szabad férfi vagy nő büntető- vagy polgári jogi ítélet következtében rabszolgasorba süllyedhetett, úgy a rabszolgák is nagyobb mozgásteret alakíthattak ki maguknak a szabad társadalomban, és idővel akár maguk is szabadok lehettek. Gazdáik megengedhették nekik, hogy saját „vagyonkájuk”, *peculium*uk legyen, amit szabad idejükben kerestek meg. S bár ez általában csak jelképes összeget jelentett, egy-egy ritka esetben mégis lehetővé tette a rabszolgáknak, hogy megvásárolják saját maguk és családjuk szabadságát. Ám ha ez nem sikerült, még mindig ott volt az a régi római szokás, hogy a nagylelkűség nyilvános kifejezéseként rabszolgákat szabadításnak fel; erre gyakran a gazda halálos ágyán került sor, s így a temetési szertartáson hálás gyászolók sokasága vehetett részt.

A felszabadított rabszolgák egy köztes világban éltek: a törvény előtt ugyan szabadnak számítottak és másoktól nem függve, önállóan cselekedhettek, de korábbi gazdáik tiszteletét, anyagi és emberi támogatását – kötelezettség gyanánt – továbbra is elvárták tőlük. A felszabadított rabszolga státusa – legalábbis elméletileg – nem öröklődött, így az, hogy egy rabszolga unokája milyen magasra jutott, csakis a szerencséjén és a tehetségén múlt. A látványos karrier ritka volt, de azért akadtak rá példák, melyek életben tudták tartani az álmot, hogy a rabszolgaságból vezethet út a gazdagság felé. Annak a lehetősége

tehát, hogy a tárgyként kezelt státusból a törvény előtt is „valakivé” lehetett válni, legalábbis nem volt kizárva.

A birodalom szabad polgárai közül azonban az elitet és a lakosság tömegeit hatalmas szakadék választotta el egymástól. Az egyszerű parasztokat, akik mások földjén kishaszonbérként, *colonusként* dolgoztak, szinte alig lehetett megkülönböztetni a rabszolgáktól. Ezzel szemben az elit tagjai, a *honestiorok* – vagyonuknak és az állami életben betöltött szerepüknek köszönhetően – törvény biztosította előjogokat élveztek. A *humiliorokkal*, a közönséges polgárokkal ellentétben mentesültek a testi fenyegetés alól, ami a tömegek számára a legnehezebben elviselhető és legmegalázóbb büntetési módot jelentette. Ami a *humiliorokat* illeti, tisztán gazdasági szempontból talán még a kiváltságos rabszolgáknál is rosszabb helyzetben voltak, és össze sem lehetett őket hasonlítani a gazdag földbirtokosokkal, akiknek szinte életük minden területén ki voltak szolgáltatva. A III. század folyamán az adóterhek, a katonai kötelezettségek és a népesség csökkenése miatt a *colonusok* helyzete egyre inkább a rabszolgákéra kezdett emlékeztetni. A parlagon maradt földek már nem jövedelmeztek semmit, de a földbirtokosok továbbra is megkövetelték az adókat, ezért felhatalmazást kaptak arra, hogy maguk rendelkezzenek birtokaik munkaereje fölött. A mezőgazdasági tevékenység (csakúgy, mint a többi foglalkozás) örökletessé vált. A földbirtokosoknak az is jogában állt, hogy az elmenekülő bérlőket üldöztessék és visszakényszerítsék saját birtokaikra. A III. és a IV. század folyamán a földesuraknak egyre nagyobb hatalmuk lett a saját *colonusaik* fölött, ez pedig azt jelentette, hogy a hagyományos római patrónusjogok gyakorlásán túl a politikai hatalmuk is megnövekedett.

A gazdasági hatalom és a politikai befolyás az egész birodalomban helyi és regionális szinten egyaránt a földbirtokosok kezébe került. Vagyonuknak köszönhetően a birodalom minden szegletében közülük kerültek ki a városi tanácsok, a *curiák* tagjai, akik a politikai közéletet uralták. A földbirtokosok közvetlen haszonélvezői voltak a római közigazgatási rendszernek és az egész római vi-

lágra kiterjedő „szabadkereskedelmi zónának”. Ugyanakkor bizonyos kötelezettségek is hárultak rájuk, melyek közül a legfontosabb az éves adók behajtása volt, amit megbízottaikon keresztül intéztek. Az adók egy része a birodalmi kincstárba került, a megmaradó hányad pedig a helyi közigazgatás költségeit fedezte. A városi tanács tagjai döntöttek arról, hogy kinek milyen részt kell vállalnia az éves adóterhekből, s hogy az ebből származó helyi bevételeket mire használják fel. Ily módon saját patrónushálózatukat is megerősítették, és tovább bővítették. Mindaddig, amíg az adóbehajtás nem járt nagy költségekkel, az ilyen „közzolgálat” kívánatos cél volt a helyi földbirtokosok szemében.

Ezt az elitet azonban nem csak a vagyona különböztette meg a tömegektől. A jó móddal együtt járt a *paideia*, a műveltség, a szellemi kultúra is, amely minden egyéb jellemző tulajdonságnál jobban árulkodott arról, hogy mit jelentett nem pusztán rómainak, de civilizáltnak is lenni. Az oktatáson keresztül, ami hozzátartozott a provinciák elitjének életmódjához, a *honestiorok* olyan identitástudatot alakítottak ki, amely a római kultúra szélesebb horizontját is magában foglalta.

A *paideia* révén ugyan tág kulturális világ nyílt meg előttük, a helyi elit többségét mégis erős érzelmi szálak fűzték ahhoz a vidékhez, ahol a birtokai feküdtek. A helyi földbirtokosok Szíriától Galliáig, Észak-Afrikától a Duna menti határokig továbbra is elválaszthatatlanul kötődtek saját régiójuk vagy *patriájuk* sajátosságaihoz. Ennek számos oka volt. A birodalom már a kezdetektől fogva városok (és a körülöttük levő területek) hálózatából állt, a városok pedig külön-külön léptek szövetségre Rómával. Sok helyi előkelőség azonban a helybeli arisztokrácia leszármazottja volt, vagyis azoké a családoké, akik már a Római Birodalom kora előtt nagy társadalmi befolyással bírtak. A birodalom terjeszkedésével együtt a rómaiak, amennyire csak lehetett, mindig igyekeztek saját érdekszférájukba vonni a helyi hatalom korábbi birtokosait. Róma sokféleséget elfogadó vallási és kulturális hagyományának köszönhetően a központi kormányzat

soha nem követelte meg a római értékek kizárólagos tiszteltét, és amikor csak mód nyílt rá, a helyi hagyományokat asszimilálta vagy egyenrangúként kezelte a római hagyománnyal. Így nem veszett feledésbe az sem, hogy a római idők előtt egy-egy család milyen szerepet játszott a korábbi törzsi vagy kulturális hagyományokban – ezekre ugyanis a helyi előkelőségek még mindig nyugodtan büszkéek lehettek. Rómaivá válni tehát nem azt jelentette, hogy a régi szokásokat újakra cserélték volna, inkább azt, hogy az újban felfedezték a régit.

A társadalmi és politikai integrációhoz hasonló folyamat zajlott le a vallás terén is. Az új isteneket Mezopotámiától Britanniáig a már megszokott régiek megnyilvánulásaiként tisztelhettek. A kelta istenség, Teutates beleolvadt Mercuriusba, Herculest pedig Kis-Ázsiában gyakran főnői vagy pun isten képében imádták. Az ilyen szinkretizmus talán legnevezetesebb példája Ízisz, aki Apuleius *Metamorphoses*-ében kifejti, hogy a frigiaiak pesszinuszi Istenanyának, az athéniai kekropszi Minervának, a ciprusiak paphoszi Vénusznak, a krétaiak diktéi Dianának, a szicíliaiak sztüxi Proserpinának, Eleuszisz lakói Ceresnek nevezik, míg mások Júnónak, Bellonának, Hekaténak vagy Rhamnusziának hívják.⁶¹ Az Ízisz-kultusz egyesítette a különböző népeket, még akkor is, ha ennek nem voltak tudatában.

Egy figyelemreméltó kivétel azonban mégis akadt: a judaizmust és kisebb mértékben annak újabb hajtását, a kereszténységet Róma nem tudta integrálni, a radikális monoteizmus ugyanis megoldhatatlan probléma elé állította a római valláspolitikát. A zsidók egy része – ahogy Pál példája is mutatja – római polgár lehetett, és azzá is lett, ennek ellenére a vallás hagyományos szálaival nem kötődhetett a római világhoz. Miután azonban i. sz. 70-ben végleg lerombolták a jeruzsálemi templomot, a zsidókat pedig kiűzték Palesztinából és Judeából, azok a

zsidók, akik szétszóródva megmaradtak a birodalom területén, úgy tűnt, kiegyeznek a birodalmi rendszerrel. Ettől kezdve már nem is érkeztek jelentések arról, hogy ezek a kis, elszigetelt közösségek lázadottak vagy teljes elszakadásra törekedtek volna. Helyettük azonban a keresztények lettek a „felforgatók”.

A keresztények szintén radikális monoteisták voltak, akik veszélyes istentagadó hírében álltak, mivel elutasították mind a tradicionális római, mind a birodalom romanizált kultuszait. Ők azonban a zsidókkal ellentétben nem azonosultak egyetlen földrajzi régióval vagy társadalmi osztállyal sem, sőt a keresztény közösségekről az a hír is járta, hogy figyelmen kívül hagyják a társadalmi státus hagyományos normáit. Minden keresztény közösség, élén a tagok által választott püspökkel, helyi *ecclesia*-ként, gyülekezetként szerveződött meg, és a római világ többi részéhez hasonlóan egy-egy városba tömörült. Az antiochiai, az alexandriai vagy a római „egyház” között azonban bőven akadtak eltérések. Ennek ellenére az egyidejűleg minden keresztényt magába foglaló szekta áthidalta a késő Római Birodalomra jellemző széthúzó törekvéseket, és azon kevés mozgalmak egyikét képviselte, amely univerzális kultúrát hirdetett, felülemelkedve saját helyi egyházainak hagyományain. A keresztények egy olyan paradox testvériséget alkottak, amely egyszerre volt lokális és univerzális, tagjai egyfelől közösséges állampolgárok voltak, ugyanakkor „lélekben” mélységesen elhatárolódtak a szomszédaiktól. S mivel semmi olyan „árulkodó” sajátosságuk nem volt, amelynek alapján a vallási szférán kívül is fel lehetett volna ismerni őket, mind az átlagpolgárokból, mind a birodalmi rend védelmezőiből valamiféle irracionális félelmet váltottak ki.

A keresztények bizonygatták, hogy ők pontosan olyanok, mint a többi római polgár: köteleességtudóak, erkölcsösek, és odaadóan szolgálják a császárt, a városukat, a társadalmi osztályukat és a szakmájukat. A hitük azonban gyökeresen elkülönítette őket attól a szent köteléktől, amely a birodalmat egységesé tette.

⁶¹ Apuleius: *Metamorphoses*, 11. 5. Magyarul: Petronius: *Trimalchio lakomája* – Apuleius: *Az aranyszámár*, Európa, Budapest, 1977, 252. o. (ford. Révay József).

A vallási integráció csak egy része volt annak a folyamatnak, amelynek során a helyi hatalmasságok anélkül asszimilálódtak a római világba, hogy korábbi kötelékek megszakadtak volna. A római elitet saját városukhoz és provinciájukhoz házasságok és rokoni kapcsolatok is fűzték. A kiszolgált katonák és hivatalnokok a frissen alapított *coloniák*ra vonultak vissza, és beházasodtak a helyi családokba. Magukkal hozták ugyan a római kulturális hagyományokat, idővel mégis hozzáidomultak a tartományi városok agrárközpontú életéhez. Ugyanakkor azok a helyi férfiak, akik a birodalmi „nagyvilágban” már sikereket értek el, gyakran végleg hazatértek a szülővárosukba, hogy megbecsült patrónusként tevékenykedjenek tovább. Az újonnan jöttek és a régi családok tagjai keveredtek egymással, így biztosítva a helyi földbirtokos elit fennmaradását. E nemzedékeken áthúzódó házasságok hálózatában a helyi családok egyre mélyebben azonosultak a megszokott vidékkel és annak hagyományaival. Ezek a helyi identitások azonban nem helyettesítették a *romanitást*, de még csak nem is versengtek vele. Valójában éppen a *romanitas* volt az a nélkülözhetetlen közeg, amelyben a tartományi identitás sajátosságai továbbfejlődhettek.

A római arisztokrácia identitása így több réteget is magában foglalt. A római elit tagjai a régen bevett, szigorú oktatás révén olyan mélyen azonosultak az itáliai központ hagyományaival, hogy Vergilius, Cicero és Horatius műveiben a saját múltjukat ismerték fel. Ugyanakkor továbbra is szorosan kötődtek provinciájukhoz, különösen a szülővárosukhoz: versekben magasztalták a vidék szépségét, termékenységét, folyóit és erdőit. Jövő boldogulásukat saját városuk piacain képzeltek el, vagy arra vágytak, hogy a helyi tanácsban, a *curiában* kapjanak majd közéleti szerepet. Isteneikhez a helyi szentélyekben fohászkodtak, melyek egyszerre tükrözték Róma egyetemességét és magát a vidéket, amely annyira a szívükhöz nőtt.

Néhány történész – hangsúlyozva azokat a szédítő szakadékokat, melyek a rabszolgák és a szabadok, a kisbérlők és a földbirtokosok közt tátongtak – azt feltételezi,

hogy ezeknek a csoportoknak a regionális, az etnikai vagy a társadalmi szolidaritásnál sokkal fontosabb volt az osztályidentitás. Ez bizonyos értelemben valószínűleg így is lehetett, hiszen a kései birodalom mindennapi életének gazdasági és jogi realitásai gátolták, hogy a társadalomban erős vertikális kötődések alakuljanak ki, és az erőszakos megmozdulások – különösen a földbirtokosok önkénye ellen – gyakran számítottak. A társadalom rétegeit elválasztó szakadék ugyanakkor sohasem volt olyan hatalmas, hogy a társadalmi mobilitással vagy a patrónusi hálózatokkal ne lehetett volna áthidalni.

A Római Birodalom egész története alatt – elméletileg – mindenki számára felkínálta a társadalmi mobilitás lehetőségét, így egy rabszolgából akár még szenátor is lehetett. Függetlenül attól, hogy ki milyen alacsony sorból indult, a felemelkedés reménye nem volt teljesen irreális. A III. század elhúzódó válságai alatt a látványos karrierrek – amelyek háttérben többnyire a hadsereg állt – már nem is számítottak rendkívülinek: Diocletianus császár például maga is egy felszabadított dalmáciai rabszolgafia volt, Galerius pedig, akit utódjául választott (305–311), hasonlóan szerény háttérrel rendelkezett, hiszen pályáját pásztorként kezdte a Kárpátok hegyei közt.

A parasztok többsége, még ha nem is sikerült az árnyékból a hatalom napos oldalára kerülnie, a *cliens*- és a patrónusrendszer, a római társadalom e két legrégebbi köteléke révén mindvégig kapcsolatban maradt a felsőbb osztályokkal. A provinciákban, ahol leigázott közösségek éltek, ehhez hasonló kötelékek jellemezték a földbirtokos és a parasztok, illetve az alávetettek viszonyát. A zűrzavaros késő ókori időkben ez a kötelék mindkét fél részéről csak tovább erősödött: a parasztok a birodalmi adószedők és a sorozások miatt patrónusaikhoz fordultak védelemért, akik pedig azon voltak, hogy a birtokaikon élő férfiakkól saját fegyveres alakulatokat, *militiákat* állítsanak fel. Az V. században a birodalmi kormányzat elleni felkelésekben nemcsak rabszolgák és *colonusok* vettek részt, hanem a patrónusaik is. Semmilyen bizonyíték nem utal azonban arra, hogy az ilyesféle szolidaritások

etnikai vagy nemzeti identitáshoz kapcsolódtak volna: a fő mozgatóerő az egyes személyekhez vagy családokhoz való hűség volt.

A római központ

Természetesen voltak olyan családok, melyek tagjai nagyobb politikai súllyal bírtak, mint egy-egy helyi hatalmasság vagy a regionális politika irányítói. E befolyásos családoknak birodalomszerte több provinciában is voltak földjeik: hatalmas birtokok Afrikában, Galliában, és ha a római szenátusban viseltek tisztséget, szükségképpen Itáliában is. Ezek a családok a birodalmi élet legmagasabb szintjén tevékenykedtek, megtestesítve a római hagyomány teljességét, ez pedig feltételezhetően azt jelentette, hogy elutasították vagy elnyomták magukban saját provinciális gyökereiket. A II. század folyamán ezek a családok egyre inkább „itáliaiak” lettek, s ha nem a származásuk miatt, akkor azért, mert ott éltek és az identitásuk is ott alakult ki. A jövedelmük a birodalom távoli zugából származott, ám ez a vagyon az évszázadok során egyre inkább Rómába áramlott.

Egy ilyen státus megszerzésének egyetlen útja, nemzedékeken keresztül fenntartásának pedig a legbiztosabb módja a birodalmi szolgálat volt. Egészen a III. század végéig ha egy ifjú arisztokrata fel akart emelkedni a hatalom és a gazdagság csúcsaira, akkor végig kellett járnia a *cursus honorum*ot, a karrier hivatalos útját, amely közszolgálatot jelentett, pontosan előírt polgári és katonai feladatokkal. A birodalmi rendszerben szolgálni – csakúgy, mint egy mai multinacionális cég esetében – állandó helyváltoztatással járt. Egy fiatalember, miközben a katonai és a polgári szolgálat révén egyre magasabb rangra emelkedett, keresztül-kasul beutazta a birodalmat. Itália és Róma városa folyamatosan vonzotta magához a becsvégyőket és a gazdagokat: a római civilizáció bölcsője to-

vábbra is a látszólag kiapadhatatlan anyagi javak megteremtésének és elosztásának epicentruma maradt, ám csak azok számára, akik hajlandók és képesek is voltak teljes egészében rómaivá válni.

Azokat a „vidéki fiúkat” azonban, akik megcsinálták a szerencséjüket, nem felejtették el a szülővárosaik. Birodalomszerte több száz ilyen férfiúnak emeltek szobrot szülővárosuk polgárai vagy azok a közösségek, ahová visszavonultak, a talapzatok feliratai pedig arról tanúskodnak, hogy a helyi kötelékek azoknál sem szakadtak el, akik szédítő magasságokba jutottak. Még egy olyan isten-császár is, mint Diocletianus, végül visszavonulhatott illyricumi szülőföldjére, ahol természetesen az uralkodói pompát sem nélkülözte.

A befolyásos szenátori családok mellett a „rómaiság” másik központja a hadsereg volt, amely bizonyos értelemben másfajta identitást testesített meg; olyat, amely kevésbé kötődött egy-egy régió sajátosságaihoz. A római légiők a stratégiai szempontból fontos határvidékeken állomásoztak, legénységük pedig a birodalom valamennyi részét képviselte. S bár a segédc csapatokba az I. századtól kezdve a szomszédos népek közül toboroztak katonákat, az volt a bevett gyakorlat, hogy ezeket az alakulatokat felosztották, és a birodalom különböző területeire vezényelték, lehetőleg minél távolabbra az állomány rokonságától és népétől. Így a germán csapatok Egyiptomba kerültek, míg a szkítákat Galliában és Britanniában helyezték el. A birodalom határvidékein élő lakosság és e peremzónákon túli, otthontól-rokonságtól távol állomásozó kiegészítő alakulatok számára egyaránt a hadsereg jelentette a romanizáció elsődleges eszközét és a birodalom egyetlen ténylegesen is jelen levő intézményét.

Ez a különálló identitás azonban a III. század folyamán az egész birodalomban kezdett megváltozni. A római polgárjog kiterjesztésével a hadsereg gyakorlatilag a birodalom valamennyi férfi lakója előtt megnyílt, a légiőkba pedig helyben, azokban a körzetekben kezdtek sorozni, ahol gyakran évtizedek vagy akár évszázadok óta csapatok állomásoztak. Emellett az aktívan szolgáló ka-

tonák már a II. század végétől kezdve megházasodhattak (igaz, ez már néhány évtizeddel korábban is nem hivatalos gyakorlatnak számított). A helyi lakosságból származó feleségek révén a katonaság egyre jobban beolvadt a helyi közösségekbe. Ez a folyamat pedig annyira előrehaladt, hogy ha a légiókat egy külső támadás veszélye miatt a birodalom más vidékeire akarták áthelyezni, még zavargások is kitörhettek. A segédcapatok szintén ellenkeztek, ha az otthonuktól távol kellett szolgálniuk. 360-ban egy hatalmas perzsa támadás fenyegetett a keleti határokon, ezért II. Constantinus császár elrendelte, hogy a germán határvidék segédcapatait más alakulatokkal együtt a keleti határhoz helyezték át. A katonák azonban nyíltan fellázadtak, és a nyugati provinciák felügyeletével megbízott Julianust kiáltották ki császárrá.

Társadalmi identitások a barbár világban

E hatalmas birodalom határai mentén a római csapatok éberrel figyelték azt a világot, melyet egyszerűen csak „barbárnak” neveztek.

A rómaiak barbár szomszédaik társadalmi egységeit *gentes*nek, azaz „népeknek” tartották, nekik tulajdonítva mindazokat a megváltoztathatatlan jellemzőket, melyek – mint ahogy már láttuk – Hérodotosz óta hozzátartoztak a klasszikus etnográfiaihoz. De hogy pontosan kikből is álltak ezek a csoportok, hogy milyen identitásuk vagy „etnikai tudatuk” volt, ha volt egyáltalán, azt ma már lehetetlen megállapítani. Ha azonban egykori római szomszédaik nézőpontjából szemléljük őket, levonhatunk néhány olyan következtetést, amely ellentmond annak a képnek, amit „civilizált” kortársaik alakítottak ki róluk.

A „barbárok” kis földműves- és pásztorközösségeket alkotva folyó menti, tengerparti vagy tisztásokon épült falvakban éltek az északi- és a Balti-tengertől egészen a Fekete-tengerig. E társadalmak legtöbb tagja szabad férfi és

nő volt, akik egy férj vagy apa irányította, különálló háztartáshoz tartoztak. A falun belüli rang a harci eredményektől és az egyes családok „jószágban mért” gazdagságától függött. Néhány tehetősebb férfi befolyása azonban túlment a saját háznépén, amihez már nem csak a felesége (vagy feleségei) és a gyermekei tartoztak, hanem alárendelt helyzetű szabadok és rabszolgák is, akik a családfő háza körüli melléképületekben laktak.

Az egyes háztartások nagyobb rokoni kötelékekbe, nemzetségekbe (klánokba) szerveződtek. Ebbe a szélesebb körű rokonságba már beletartoztak az apai és anyai ágú rokonok is, akik mindannyian közös őstől származtatták magukat. Ezt a köteléket egy különleges „békével” is megerősítették: a nemzetségen belüli erőszakos összecsapások olyan bűnnek minősültek, melyeket sem kárpótolni, sem jóvátenni nem lehetett. A nemzetségekben a vérfertőzés is tabunak számított, és feltehetően bizonyos örökösödési igényeket is tiltottak. E szélesebb rokonságba tartozók általában kölcsönösen segítséget, védelmet nyújtottak egymásnak, és fegyveres összetűzés vagy verbosszú esetén együtt harcoltak. A nemzetség ugyanakkor bizonyos rugalmasságot is biztosított: lehetőséget adott az összehangolt tevékenységekre, ám az egyes tagok mozgásterét nem korlátozta, akik így – a körülményektől függően – különféle távolabbi rokonaikkal is társulhattak. A barbár társadalmak alapegysége azonban nem a nemzetség, hanem a legszűkebb család volt.

Egy-egy falu életét szabad emberekből álló gyűlés irányította, élén egy vezetővel, aki ezt a pozíciót feltehetően több tényező együttesének köszönhetette, beleértve a vagyonát, a családi befolyását és a falun kívüli „magasabb kapcsolatait” is. A falvak szintje fölötti nagyobb szerveződés a *gens*, a nép volt, melyet közös vallási, törvénykezési és politikai hagyományok fűztek össze, ezek együtt pedig erős, bár kissé laza egységtudatot biztosítottak.

Egy „nép” tagjainak közös eredetmítoszaik, kulturális hagyományaik, törvényeik és vezetőik voltak, azonban ezek mindegyikét rugalmasan meg lehetett változtatni, így egyezkedések, sőt konfliktusok alapját is jelenthet-

ték. Az eredetmítoszok hősies alakok származási rendjét és tetteit mesélték el. A leszármazás alapját jelentő ősök isteni tulajdonságokkal rendelkeztek, de utódaik láncolata görög-római értelemben nem állt össze történelemmé: az események nem rendeződtek strukturált narratívába, és általánosabb jelentést sem kaptak. Ezek a mítoszok inkább egyes alakokhoz köthető időtlen és politikamentes történetek voltak, melyeket rokoni kapcsolatok, bosszúk és vérbosszúk szőttek át, így sok egyén és család a saját őseire is ráismerhetett bennük.

A kutatók e hagyományos, több összetevőből álló mitikus hiedelmek elemeit „tradíciómagoknak” nevezik. Ebből kiindulva a német etnológus és középkortörténész, Reinhard Wenskus arra a megállapításra jutott, hogy a „tradíciómagokat” az uralkodói családok hordozták, megtestesítve egy fikcióra épülő, ám dinamikus etnikai identitást.⁶² Ez gyakran így is volt, de arra is akadt példa, hogy az egyes családok különféle, akár egymással versengő hagyományváltozatokat képviseltek, és arra törekedtek, hogy saját variánsuk elismertetésével a szűkebb közösségük feletti hatalmukat a többi család rovására is kiterjesszék. Más esetekben ezek a hagyományok feltehetően a társadalom sokkal szélesebb körében elterjedtek, így nem kizárólag csak egyes családok tarthattak rájuk igényt. Az pedig a IV–V. században már magától értetődött, hogy amikor egy-egy férfiú hatalmi pozícióra tört, igényt tartott ezekre a hagyományokra, vagy önmagát kapcsolatba hozta a mítoszok dicsőséges, legendás családjával és hőseivel. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy saját „történetét” megpróbálta népe történetévé tenni. Előfordult, hogy ez sikeresnek bizonyult, de volt, ahol katasztrofális eredményt hozott.

⁶² Reinhard Wenskus: *Stammesbildung und Verfassung: Das Werden der frühmittelalterlichen Gentes*, Köln, 1961. Walter Pohl a „Conceptions of ethnicity in Early Medieval studies” című tanulmányában (*Archaeologia Polona*, 29. évf., Varsó, 1991) a 40–41. oldalon rámutat arra, hogy a „tradíciómag” („kernel of tradition”) kifejezés legalább 1912-ig nyúlik vissza, hiszen H. M. Chadwick már akkor a Wenskuséhoz hasonló értelemben használta.

Emellett más kulturális hagyományok, például a nyelv, a fegyverek, a harcmódor, a ruházat vagy a hajviselet is erősítő kötelékeket jelenthettek a társadalmi csoportokban, ám ezek is változhattak, és mind az egység megteremtése érdekében, mind a különbségek hangsúlyozására rugalmas módon fel lehetett használni őket.⁶³ Azt még a rómaiak is felismerték, hogy több nép van, mint nyelv, annak ellenére, hogy az ideális séma szerint a népeket nyelvek alapján különítették el egymástól. A IX. század előtt azonban úgy tűnik, senki nem vette észre, hogy azok a germán nyelvek, melyeket sok barbár nép beszélt, lingvisztikai értelemben egységet alkotnak.

A barbárok különféle fegyvereket és harci taktikákat használtak, de hogy ezek az egység szimbólumaiként mennyire voltak fontosak az egyes barbár népek számára, azt szintén nem tudjuk. A különféle harci taktikák mellett olyan jellegzetes fegyverek, mint a hun íjak, a dák dárdák, a gót lándzsák vagy a frank szekercék felbukkannak ugyan a római forrásokban, de ezek az utalások meglehetősen ellentmondásosak, és inkább tükrözik a rómaiak rendszerező megszállottságát, mint a barbárok valódi harci szokásait. A frankok szekercéje például az V. század végére már kétségtelenül jellegzetes fegyvernek számított, mégis úgy tűnik, hogy a frankokban – szemben ellenségeikkel, a vizigótokkal vagy a bizánciakkal – kevésbé tudatosult, hogy szekercéjük a „frank” hagyomány része volt.

A római források hasonló módon eltúlozták a különbségeket a lóháton harcoló népek (gótok, hunok, avarok), valamint a gyalogos germánok és kelták között: kétségtelen, hogy a sztyeppe nomádok lovas harcosok voltak, ám a nyugati germán népek katonái – ha a vagyonuk és a rangjuk megengedte – ugyanúgy lóra ültek. Továbbá, a római hadseregbe besorozott barbár egységeket felte-

⁶³ Walter Pohl: „Telling the Difference: Signs of Ethnic Identity”, in: Walter Pohl–Helmut Reimitz (szerk.): *Strategies of Distinction: The Construction of Ethnic Communities 300–800*, Leiden–New York–Köln, 1998, 17–69. o.

hetően olyan feladatokkal bízták meg, melyek inkább a római katonai igényekhez, semmint a barbár népek hagyományos „erősségeihez” igazodtak. A *Notitia dignitatum*, ez a körülbelül 400 körül keletkezett hivatalos jegyzék, amely a birodalom magas rangú katonai és polgári hivatalait sorolja fel, megemlíti alemannokból és frankokból álló lovas egységeket is. De vajon ezeket a harcosokat azért sorozták be a birodalmi hadseregbe, mert jó lovasok voltak, vagy pedig azért lettek lovasok, mert a birodalom igényei ezt kívánták tőlük?

Bizonyos, hogy a ruházat és az ékszerek gazdag változatosságot mutattak, és elképzelhető, hogy a csoport-identitás szimbólumaiként is szolgáltak. Így annak, hogy a társadalom egyes tagjai hogyan öltözködtek, milyen brosst vagy övet hordtak és milyen volt a hajviseletük, fontos szimbolikus jelentése lehetett. De hogy valójában mit is jelentettek, azt ma már lehetetlen megállapítani. A rómaiak ugyan élvezetes leírásokat adtak a különféle ruházatokról és hajviseletekről, ám ezek valószínűleg inkább a klasszifikáció iránti vonzódásukat tükrözték, és nem pontos megfigyeléseken alapultak. Ráadásul ezeket a jellegzetességeket manipulálni is lehetett, és egy-egy formálódó csoport a saját változó érdekeihez igazíthatta őket, ezért az tűnik a leghelyesebb következtetésnek, ha nem valamiféle állandó kulturális összetartozás bizonyítékait látjuk bennük.

A jogi hagyományok – vagyis a konfliktuskezelés módjai – a vallási és kulturális identitásból eredtek. Mivel a központi hatalom meglehetősen gyenge volt, a vitákat családfők, falusi gyűlések és katonai vezetők rendezték el. A szabályok lefektetésére a béke fenntartása miatt volt szükség, vagy legalábbis azért, hogy a viszályok minél kevesebb kárt okozzanak a közösségnek. Végül pedig ezek a vallási és kulturális csoportok egy olyan politikai vezető réteg alatt szerveződtek meg, amely a Rómával való kapcsolatok első századaiban mélyreható átalakuláson ment keresztül.

Amikor a rómaiak először kerültek érintkezésbe a kelta és germán népekkel, azok csoportjai fölött többnyire

a nép identitását megtestesítő királyok uralkodtak, s királyságuk örökletes és szakrális volt. Az I. és a II. század folyamán azonban a rómaiak közvetlen szomszédságában élők közül sokan elhagyták hagyományos, szakrális királyaikat, és olyan katonai vezetőkhez csatlakoztak, akik vagy régi királyi családokból, vagy legalább olyan gyakran a sikeres harcosok közül kerültek ki. Ez a változás kedvezett a birodalomnak, hiszen Róma az oligarchikus csoportokból kiemelkedő új vezetőket könnyebben befolyásolhatta mint az ősi, vallási hatalom örököseit.

Az új vezetők, akiket változatos összetételű hadseregeik emeltek a hatalomba, olyan középpontokat jelentettek, melyek köré hagyományt teremtve új politikai és vallási identitások fejlődhettek ki. Előfordult azonban az is, hogy ezekbe az új hagyományokba a szakrális és a társadalmi identitás régebbi elemei is beépültek. E vezetők legitimitása végső soron abból származott, hogy seregeiket győzelemre tudták-e vinni. Egy sikeres hadjárat megszilárdította a hatalmukat, és egyre több embert vonzott hozzájuk, akik elfogadták és a sajátjukként élték meg vezetőik identitását. Egy győzelem némi szerencsével a rómaiak elismerését és támogatását is meghozhatta, s így egy karizmatikus vezető egy új nép megalapítója lehetett. Idővel e vezetők és leszármazottaik régebbi hagyományokkal is azonosulhattak, hadiszerencsájükre hivatkozva pedig isteni jóváhagyásért folyamodtak, hogy valamely ősi „nép” megtestesítői és örökösei lehessenek. E népek alkotmányos integritása, identitásuk és folytonosságuk megőrzése tehát háborúk és hódítások függvénye volt: alapvetően katonai társadalmak voltak, még akkor is, ha létfenntartásukban a fosztogatáson kívül az állattartás és az irtásos-égetéses földművelés is szerepet játszott. Egy vereség – akár más barbároktól, akár a rómaiaktól szenvedték el – nemcsak egy uralkodó bukását, de egy nép végét is jelenthette, melynek tagjai ezután esetleg beolvadtak egy másik, katonailag sikeresebb szövetségbe.

A III. századra a rómaiak már egyre nagyobb nyomást gyakoroltak a birodalom szomszédságában élő európai

lakosságra. A római politika függő helyzetben levő ütközőállamok létrehozását követelte meg, egyrészt azért, hogy az ellenséges barbárokat a lehető legtávolabb tartsa a birodalom határaitól, másrészt azért, mert Rómának kereskedelmi partnerekre is szüksége volt, akik állatokkal, nyersanyagokkal, rabszolgákkal és kiegészítő csapatokkal látták el. Ebben nem volt semmi új: a birodalom már évszázadok óta támogatta a „barátságos” törzsi vezetőket, akiknek fegyvereket, aranyat és gabonát adott, hogy erősítse a barbár világ Róma-párti csoportjait. Néhány ilyen vezetőt még polgárjoggal is megajándékoztak. Arminius, aki a teutoburgi erdőben fényes győzelmet aratott Varus fölött, korábban nemcsak római állampolgár lett, de még a lovagrend soraiba is felemelkedett.⁶⁴

Róma azonban a *limesei* mentén élő barbárokon kívül a távolabbi népcsoportokra is komoly hatással volt. A birodalom gazdasági és politikai ereje megbolygatta a barbár világ egyébként is változékony erőviszonyait, hiszen lehetővé tette, hogy a Róma-párti törzsi vezetők korábban még elképzelhetetlennek tűnő vagyonra és hatalomra tegyenek szert. Ezek a törzsi vezetők egyrészt polgárjogot kaptak, és elsajátították a római adóztatás módszereit, másrészt azzal, hogy csapataikkal szövetségesként a római hadseregben szolgáltak, katonai és politikai tapasztalatokat is szereztek. Ugyanakkor a rómaiaktól és a szövetségeseiktől való félelem a Róma-ellenes csoportokat széles körű és ingatag, ám időnként nagyon is erős szövetségekbe tömörítette, melyek a határok mindkét oldalán súlyos károkat tudtak okozni a birodalmi érdekeltségekben. Caesar idejében a gallok már példát mutattak erre, csakúgy, mint az I. század végén a britek. Aztán a II. században a markomannok hoztak létre egy nagy szövetséget, és egy időre sikerült is áttörniük a Duna menti *limesen*.

Ezekben a széles körű szövetségekben mindig akadnak olyanok, akik valamiféle királyi hatalomra tartot-

tak igényt a „nép” egy része fölött, és arra törekedtek, hogy saját hagyományaik alkossák azt a „tradíciómagot”, amely körül egy-egy csoport egyesülhet, vagy egyszerűen azt állították magukról, hogy egy ősi, közös hagyomány legitim birtokosai. Ebben a megvilágításban a barbárok „etnikai” identitása rendkívül képlékenynek tűnik, hiszen időről időre új csoportok bukkantak fel, a régiek pedig eltűntek. Gyakran csak az az illuzórikus hit maradt fenn, hogy egy-egy csoportnak valaha ősi, isten szentesítette múltja volt.

Válság és restauráció

A III. század folyamán a külső és a belső nyomás a birodalmon belül és azon kívül egyaránt alapvetően átalakította a társadalmat és az intézményeket. Mindez messze ható következményekkel járt, és nemcsak a késő ókori népek társadalmi szerkezetét, de az önmagukról alkotott képet is megváltoztatta. A régi kötelékek felbomlottak, és olyan új identitások jelentek meg, amelyek egy része a római kor előtti identitásokat elevenítette fel.

A III. század válsága összetett jelenség volt, amit egyszerre több ok idézett elő: a Duna mentén, Észak-Afrikában és a Szászánidák perzsa birodalmával szomszédos térségekben a határookra egyre nagyobb nyomás nehezedett; csökkent a népesség, a hagyományos, Itália-központú római politikai vezetés pedig hanyatlani kezdett. De bármilyen okok vezettek is a válsághoz, az eredmény az lett, hogy a hatalom súlypontja Itáliából áttolódott a határok felé, ahol a barbárok feltartóztatása állandó kihívást jelentett a hadseregnek. A császárok többé nem a birodalom régi központjaiból kerültek ki, hanem a határ menti csapatok választották meg őket parancsnokaik közül. Amikor azonban ezek a „katonacsászárok” nem tudtak megegyezni magasabb zsoldot követelő csapataikkal, vagy nem tudták őket győzelemre vinni a rivális

⁶⁴ Velleius Paterculus: *Historiae Romanae*, II. 118. 2. Magyarul: *Róma története*, Lectum, Szeged, 2007. (ford. Hoffmann Zsuzsanna).

hadseregekkel, illetve az ellenséges barbárokkal szemben, akkor saját katonáik gyilkolták meg őket. 235 és 284 között a húsz császárból tizenhét erőszakos halált halt – „vitatott” uralmuk gyakran csak néhány hónapig tartott.

Az egyre nagyobb költségekkel járó, mégis sikertelen hadi gépezet finanszírozása még a provinciák földbirtokosaira is mind súlyosabb teherként nehezedett, pedig a múltban ők voltak a birodalmi rendszer legnagyobb haszonélvezői. A földbirtokosok azonban ezeket a terheket áthárították a kisbérőkre és a rabszolgákra, ami birodalomszerte fokozta az elégedetlenséget, és elszórt zavarásokhoz és a parasztok elmeneküléséhez is vezetett. A „banditizmus”, a rablóbandák fosztogatásától kezdve a komoly zendülésekig már hosszú ideje folyamatos, bár alacsony szintű problémát jelentett. Most azonban a *colonusok* is csatlakoztak a rabszolgákhoz, és egyre többször közösen lázadtak fel földesuraik, gazdáik teljesíthetetlen követeléseivel szemben.

A földbirtokosok – különösen a helyi *curiák* tagjai – ugyanolyan elkeseredettek voltak, mint a tőlük függő parasztok. Sokan közülük a tönk szélére jutottak, mert a császári adószedők mindenáron ragaszkodtak az előírt municipális adókvótákhoz, függetlenül attól, hogy a földbirtokosok be tudták-e gyűjteni az adókat vagy sem. A helyi gazdagok egyre inkább ellenséggé tekintettek a távoli és erőtlenné vált Róma megbízottjaira, akiket még a fosztogató barbár csoportoknál is veszélyesebbnek tartottak. Az erőszak és a zűrzavar leginkább a birodalom európai területeit érintette, ahol önállóságra törekvő szervezkedések is megindultak. Mivel az erőtlen császári rendszer képtelen volt megakadályozni a frankok és más barbár népcsoportok különösen pusztító rajtaütéseit – így azok a Rhône-on átkelve mélyen behatoltak Galliába, sőt 259-ben még Hispaniát is elérték –, a Galliában állandósuló csapatok parancsnokukat, Cassianus Latinus Postumust kiáltották ki császárrá. Postumus, kiterjesztve uralmát Galliára, Britanniára és Hispania egy részére, megalapította az úgynevezett Gall Birodalmat, amely utódai alatt 273-ig állt fenn.

Az ilyen elszakadó államalakulatokban azonban tévedés lenne azt látni, hogy Galliában vagy a birodalom nyugati felén „nemzeti” identitások fejlődtek volna ki. A nyugati arisztokrácia tagjai azért támogatták a Gall Birodalmat, mert a provinciáknak valamelyest biztonságot és védelmet nyújtott. Emellett – szemben a centralizáltabb birodalmi rendszerrel – a hatalmi központok körei könnyebben megnyíltak előttük, így a politikai életben is közvetlenebbül vehettek részt. A Gall Birodalmat tehát felfoghatjuk úgy is, mint az ésszerűtlen körülmények nyomására adott ésszerű választ. Ez azonban nem jelentette azt, hogy Postumus és utódai ne támaszkodtak volna a *romanitas* hagyományaira, vagy hogy eltértek volna tőlük. Ugyanakkor, ha „gall nacionalizmusról” nem is beszélhetünk, az már ekkor megmutatkozott, hogy a provinciák lakóit a római egység anakronisztikus ábrándjainál jobban foglalkoztatták olyan gyakorlati kérdések, mint a jólét, a biztonság és az otthonos környezet megőrzése. Ez az időszak bizonyos értelemben a Nyugatrómai Birodalom V. századi felbomlásának főpróbája volt.

A III. századi válság a barbárok világát sem kerülte el. A markomann háborúk utórezgéseként a rajnai és a dunai határok mentén még a század folyamán új barbár „népek” bukkantak fel, melyeket a római szerzők – nyelvi vagy „etnikai” kritériumoktól függetlenül – gyűjtőnéven csak *Germaniként* említettek. E népcsoportok közül azonban kettőt megkülönböztettek: a Rajna alsó folyásánál élőket *Francinak* („a vadak” vagy „a szabadok”), míg a Felső-Rajna-vidékieket *Alamanninak*, vagyis „a népek” nevezték.

Mivel mindkét szó – a *Franci* (frankok) és az *Alamanni* (alamannok/alemannok) – germán eredetű, a rómaiak bizonyára vagy e népcsoportok tagjaitól, vagy azok germán nyelvű szomszédaitól vették át őket. A Rajna jobb partján élő népek „ősi” nevei közt azonban egyiket sem találunk meg. Ezek új elnevezések voltak. A modern kori történészek feltételezése szerint az „új népeknek” valahonnan jönniük kellett, ezért az alemannok őshazáját az Elba-vidékre teszik, a Tacitus által már említett szvébek

lakta területre, és úgy vélik, hogy a szvébek egy része a III. század első évtizedeiben a római határ mellé vándorolt. Valószínűbb azonban, hogy az alemannok nem valahonnan máshonnan érkeztek: a Felső-Rajna mentén már régen megtelepedett népcsoportok egyszerűen csak egyesültek, és új kollektív identitást vettek fel. A folyó alsó vidékén élő frankok hasonlóképpen különböző népek szövetségéből álltak.

A markomann háborúkat követően a Duna alsó folyása mentén a gót Cniva vezérlete alatt egy másik szövetség jött létre, amely germánokat, szarmatákat, sőt még rómaiakat is magában foglalt. E római határ menti szövetségek mögött további népcsoportok voltak, például a frankok mögött a szászok, az alemannok mögött a burgundok, a gótok mögött pedig a vandálok.

S bár a III. század válságát nem a barbárok okozták, kétségtelen, hogy elmélyüléséhez hozzájárultak. A 250-es években például a gót király, Cniva egyesült „vegyes” hadai élén bevonult Dacia provinciába, míg a Duna-delta felől érkező gót kalózok a Fekete-tenger partjait támadták. Amikor a Rajna mentén állomásozó légiókat keletre vezényelték, hogy legyűrjék a külső és a belső nehézségeket, a barbárok a lehetőséget kihasználva áttörtek a gyengén őrzött nyugati *limes*en. Miután a római egységeket visszavonták a Rajna és a Duna felső vidékéről, ezeket a „tizedföldeket” (*agri decumates*) – feltehetően római tartományi parancsnokok jóváhagyásával – alemann csapatok foglalták el. Ugyanekkor frank seregek mélyen behatoltak Galliába, sőt még hispaniai területekre is.

Restauráció és átalakítás

A válságnak végül több egymást követő, határozott császár vetett véget, olyan intézkedésekkel, melyek mind a római, mind a barbár világot átforgalmazták.

A legsürgetőbb feladat a barbár fenyegetés elhárítása

volt. Gallienus császár (253–268) és utódai döntő vereségeket mértek a frankokra és az alemannokra, Aurelianus császár (270–275) pedig hadjáratok sorával megtörte a gótokat, szétforgácsolva ezzel a gót szövetséget is. Szórványos barbár támadások ugyan később is előfordultak, de a határokat a következő egy évszázadra lényegében sikerült biztosítani. S bár Dacia és a „tizedföldek” teljes egészében nem kerültek vissza a birodalomhoz, a császári intézkedések a IV. század nagy részében viszonylagos biztonságot teremtettek.

A vereség néhány barbár sereg számára együtt járt a társadalmi összetartozást és egységet kifejező identitásuk elvesztésével. A barbár támadások károkat okoztak ugyan a birodalomnak, ám ezek eltörpültek azokhoz a pusztításokhoz és mészárlásokhoz képest, melyeket a rajnai és a dunai *limes*eken túl a rómaiak hadjáratok hoztak magukkal. Egy 310-ben íródott *panegyricus* beszámol arról, hogy egy I. Constantinus vezette büntető expedíció során hogyan bántak el a bructerekkel: a barbárok egy erdővel és mocsárral borított áthatolhatatlan területen csapdába kerültek, ahol a rómaiak sokat megöltek közülük, majd elhajtották az állataikat, és felégették a falvaikat. Később valamennyi felnőtt vadállatot elé vetették az arénában, a gyermekeket pedig eladták rabszolgáknak.

A vereség a legszörnyesebb esetben egy nép megsemmisüléséhez is vezethetett, ami azzal járt, hogy a társadalmi-politikai kötelékek teljesen felbomlottak, a nép tagjai pedig beolvadtak a római világba. Előfordult az is, hogy az életben maradt harcosokat erőszakkal besorozták a római hadseregbe. Ezeket a *dediticius*okat vagy *laetus*okat – miután egy megadási rituálé keretében átadták a fegyvereiket, magukat pedig római legyőzőik kegyelmébe ajánlották – kisebb egységekben szétszórták a birodalomban, illetve olyan vidékeken telepítették le őket, melyek a barbárok pusztításai és az elmenekülő adózók miatt elnéptelenedtek; a katonai szolgálat ezekben az esetekben egy-egy régió helyreállítását jelentette. Egy ilyen frankokból álló csapatot a Fekete-tenger partjaihoz

helyezték át, ám hősiiesen sikerült megszökniük: kerítettek egy hajót, amivel átszelték a Földközi-tengert, majd a Gibraltári-szoroson keresztül végül hazajutottak. Többségük azonban ezután is a római hadsereg „olvasztótegyében” szolgált.

Igaz ugyan, hogy a *deditio*, a feltételek nélküli megadás vallásos rituáléja már a római köztársaság ideje óta egy nép és egy társadalom megsemmisítését szimbolizálta, a valóság azonban lényegesen eltért a római szellem győzedelmes retorikájától. A vereséget szenvedett és meghódított népek már a korai időktől kezdve megőrizhettek bizonyos fokú identitást és autonómiát, sőt gyakran még politikai-társadalmi elitjük is a helyén maradt. A római kegyelem (összhangban a politikai szükségszerűséggel) valójában a leigázott és „megsemmisített” népek túlélését jelentette, akiket egy szövetségi szerződéssel (*foedus*) újjászerveztek, pontosan meghatározva birodalmi kötelezettségeiket.⁶⁵

A vereség azoknál a határ menti barbár népeknél is mélyreható változásokat hozott, melyek tagjait nem sorozták be a római hadseregbe vagy nem adták el rabszolgának. Mivel portyázásaikkal nem tudták fenntartani politikai és gazdasági rendszereiket, a legyőzött barbár katona-királyok számára a Római Birodalom szolgálata is lehetőségként kínálkozott. Aurelianus császár, miután 270-ben legyőzte a [Pannoniába betörő] vandálokat, megállapodást kötött velük, melynek értelmében a birodalom szövetségesei lettek. A század végéig hasonló szerződések születtek a frankokkal és a gótokkal is. A *foederatus*ok kötelezettséget vállaltak arra, hogy tiszteletben tartják a birodalom határait, és csapatokat biztosítanak a római hadseregnek, emellett beleegyeztek abba is, hogy bizonyos esetekben – jószág vagy áru formájában – kiegészítő hozzájárulásokat fizetnek. A Rómához

⁶⁵ Gerhard Wirth: „Rome and its Germanic Partners in the Fourth Century”, in: Walter Pohl (szerk.): *Kingdoms of the Empire: The Integration of Barbarians in Late Antiquity*, Leiden–New York–Köln, 1997, 13–55. o.

húzó barbár vezetők rájöttek, hogy ha nem a birodalom ellen, hanem érte harcolnak, akkor a hatalom és a politikai befolyás soha nem látott magasságaiba emelkedhetnek. Így aztán a *limesek* menti barbár szövetségekben Róma-párti és Róma-ellenes csoportok alakultak, melyek között – római szomszédaiak aktív „közreműködésével” – állandósult a feszültség és a széthúzás.

Miután ezek az „új” népek elismerték a győztes római hatalmat, a Duna és a Rajna mentén viszonylag szilárd barbár politikai alakulatok jöttek létre. De vajon ezek a csoportok milyen identitással rendelkeztek? Mivel nincsenek közvetlen forrásaink arról, hogyan tekintettek önmagukra, csak áttételes utalások alapján feltételezhetjük, hogy az egyes embereknek egyszerre több identitása is lehetett: a saját szemükben lehettek egy nagyobb szövetség tagjai éppúgy, mint egy kisebb közösségé. Az ősi „etnikai” nevek ezért köszönnek vissza a korabeli római beszámolóknak. Az alemannok, akik a „tizedföldi” területekre telepedtek le, továbbra is megőriztek valamiféle laza és mélyen megosztott összetartozás-tudatot, ami általában csak akkor egységesült és szilárdult meg, ha római szomszédaiak miatt nagy veszélyben érezték magukat.⁶⁶ Az alemann szövetséget például, amely 357-ben Julianus császár ellen harcolt, állítólag egy nagybáty és egy unokaöcs vezette, akik „a többi királynál hatalmasabbak” hírében álltak, de mellettük ott volt még öt kisebb király, tíz királyi herceg és számos más főember is. S bár a római források e vezetők mindegyikét alemannak tartották, azt is észrevették, hogy a szövetségben – saját királyaik vezetése alatt – olyan csoportok is voltak, mint a bucinobansok, a lentiumiak vagy a juthungok. Ezeket az alcsoportokat olykor *gentes*ként említették, ami társadalmi-politikai szervezettséget feltételez, de a forrásokban a *pagi* elnevezés is előfordul, utalva arra, hogy ez a szervezetség legalább részben területi, illetve a lentiumiak esetében egyszerre társadalmi-politikai és területi alapú volt.

⁶⁶ Az alemannokkal kapcsolatban ld. Dieter Geuenich: *Geschichte der Alemannen*, Stuttgart, 1997.

A korai frankok hasonlóképpen több csoportból álltak, olyanokból, mint a chamavusok, az athuariusok, a bructerek és az ampsivariusok; emellett számos kisebb királyuk és *dux*uk volt, akik csak a társadalom egy-egy része fölött gyakorolták a hatalmat, és állandóan versengtek az elsőbségért. A frankok azonban nemcsak ezekkel a kisebb egységekkel és a tágabb értelemben vett frank szövetséggel tudtak azonosulni, hanem a római világgal is. Egy római szolgálatban álló III. századi frank harcos Pannoniában fennmaradt sírfelirata így szól:

Francus ego cives, miles romanus in armis – Frank polgár vagyok és szolgáló római katona.⁶⁷

Ez nem is olyan egyszerű megfogalmazása a barbár önképnek, hiszen a latin nyelv és a szóhasználat arról tanúskodik, hogy a polgárság római fogalma mennyire mélyen gyökeret vert ebben a harcosokból álló társadalomban. Az, hogy valaki „frank polgárnak” nevezhette magát – ami első pillantásra ellentmondásnak látszik – a frank egység intézményesülése felé mutat. Ugyanakkor, ha egy harcos azt vallja magáról, hogy *római* katonaként szolgál, azzal a felírat egy III. század végén megjelenő új, fontos realitást hangsúlyoz – azt, hogy a római hadsereg maga is barbarizálódni kezdett.

A barbár római harcosok kettős identitásukat fel tudták használni arra, hogy mind a birodalomban, mind a saját népük közt megerősítsék a helyzetüket. A IV. század végén például Arbogast, a frank hadvezér a római császári udvarban betöltött pozícióját is latba vetette akkor, amikor a frank „kiskirályok” (*regales*), Marcomer és Sunno ellen bosszúhadjáratot indított a Rajnán túli területekre.

Arbogast mellett más frank vezetők is ügyesen tudtak bánni a római és frank kettős identitással. Felemelkedésüket aktívan támogatták a császárok is, akik a mi-

nél költségkímélőbb eszközöket keresték ahhoz, hogy a római hadsereg meg tudjon felelni azoknak a kihívásoknak, melyeket a belső konfliktusok és a külső perzsa nyomás idéztek elő. A barbárok besorozása ugyanis gazdaságosabb és hatékonyabb volt a hagyományos, birodalmon belüli alakulatok felállításánál. I. Constantinus nemcsak annak engedett szabad utat, hogy frank katonai egységek segédcapatokként beépüljenek a császári hadseregbe, hanem annak is, hogy egyes barbár vezetők magas katonai rangokat töltsenek be. Az ilyen „birodalmi” frankok hosszú sorában Bonitus volt az első. Fiát, az ízig-vérig „rómaivá lett” Silvanust, a Colonia Agrippinai (a mai Köln) római helyőrség parancsnokát csapatai 335-ben császárrá kiáltották ki. Silvanus ezután vissza akart térni saját frank népéhez, hiába győzködték, hogy ez a biztos halált jelentené. És igazuk is lett: Constantinus császár küldöttei hamarosan lemészárolták. Az utána következő barbár parancsnokok, Malarik, Teutomer, Mallobaudes, Laniogaisus és Arbogast már tanultak a sorsából, és tudták, hogy a császári cím veszélyeket rejt magában. Nem lettek ugyan trónbitorlók, ennek ellenére a birodalom nyugati felén óriási hatalmuk volt.

Ezek a katonai vezetők többnyire szoros kapcsolatban maradtak népük birodalmon kívül élő tagjaival. Nem sokkal Silvanus megölése után a frankok – feltehetően bosszúból – kifosztották Colonia Agrippinát. Mallobaudest, aki 378-ban Gratianus császár seregében részt vett az alemannok elleni győztes csatában, a római történetíró Ammianus Marcellinus egyszerre nevezi *comes domesticorum*-nak és *rex Francorum*-nak, vagyis a császári testőrség parancsnokának és frank királynak. Mások, például Arbogast, birodalmi pozíciójukat arra használták fel, hogy megtámadják a Rajnán túli ellenségeiket. Saját helyzetük ugyanakkor a birodalmon belül és azon kívül is rendkívül bizonytalan volt. Római riválsaik gyakran gyanakodva tekintettek rájuk, még akkor is, ha többnyire ugyanolyan megbízhatóak voltak, mint a többi magas rangú római katona. Emellett mint császári tisztek és a római vallás követői – akár keresztények voltak,

⁶⁷ Idézi Joachim Werner: „Zur Entstehung der Reihengräberzivilisation. Ein Beitrag zur Methode der frühgeschichtlichen Archäologie”, in: Franz Petri (szerk.): *Siedlung, Sprache und Bevölkerungsstruktur*, Darmstadt, 1973, 294. o.

akár pogányok – szülőföldjükön állandóan ki voltak téve a Róma-ellenes csoportok támadásának. Aki tehát bárként magas tisztséget töltött be a római hadseregben, annak általában le kellett mondania arról, hogy egy birodalmon kívül élő nép vezetője legyen.

A keleti területeken a katona-királyok vezette gót szövetség a római nyomás következtében fokozatosan felbomlott. A gótok legkeletibb csoportja, mely a mai Ukrajna területén élt, elfogadta az „új típusú” királyi családok uralmát, akik ugyanakkor az ősi, isteni legitimációra is igényt tartottak. Ezzel szemben a nyugati gót csoportoknál számos *reik* – katona-király – viszályok közepette osztozott az oligarchikus hatalmon.

A IV. századra a legkeletibb gót nép, a greuthungok („pusztalakók”) jellegzetes tulajdonságaikban a szkítákhoz hasonlítottak, míg a nyugati vidékeken élő thervingek („erdei emberek”) közvetlen és erős római befolyás alá kerültek. Mindkét nép letelepedett földművelő társadalomban élt, bár az előbbieknél a fegyveres elit tagjai főként gyalogos katonák voltak, míg az utóbbiaknál az ősi szkíta hagyománynak megfelelően a lovasság jelentette a hadsereg magvát. A therving gótok terjeszkedni is kezdtek, és a IV. században már a legkülönbözőbb nyelvű, valószínű és hagyományú népek kerültek az uralmuk alá.

S bár a gót szövetségbe tartozó népek lakossága földműves falvakban élt, ügyeikben pedig szabad emberekből álló helyi gyűlések döntöttek, egyúttal a gót katonai vezetők oligarchikus uralmának is alá voltak vetve, akik maguk viszont egy király fölötti bírótól, a *kindinstól* függtek. 332-ben I. Constantinus és a therving bíró, Ariarik szövetségi szerződést, *foedust* kötöttek. Ariarik fia, Aorik már Konstantinápolyban nevelkedett, ahol a császár a *kindins* tiszteletére még szobrot is emeltetett. Ariarik, Aorik és az utóbbi fia, Athanarik uralkodása alatt a therving gótok segédcsoportokkal látták el a birodalom keleti régióit, s közben egyre inkább beolvadtak a római birodalmi rendszerbe. Ez a szorosabb kapcsolat többek között azt jelentette, hogy részesei lettek a birodalom belügyeinek és hatalmi versengéseinek is. 365-ben az el-

lencsászár Procopius meggyőzte a thervingeket, hogy Valens császárral szemben őt támogassák mint a Constantinus-dinasztia képviselőjét. Procopiust azonban kiégezték, Valens pedig kíméletlen büntető hadjáratot indított a Duna bal parti területeire, ami csak 369-ben, Athanarik és a császár szerződés-kötésével ért véget.

A vallás összetartó erőt jelentett a gót szövetségben, ám a lakosság heterogén összetétele megnehezítette a vallási egység fenntartását. A különböző hitű kisebbségek közül a keresztények asszimilálása bizonyult a legnehezebbnek. Még Cniva király idejében sok krími keresztény került gót fennhatóság alá, míg más keresztény csoportok a Duna jobb partján pusztító gót portyák során kerültek fogságba. Tántoríthatatlan monoteizmusukon túl az is megnehezítette az asszimilálásukat, hogy a kereszténység a Római Birodalom politikai stratégiáiban is fontos szerepet kapott. A gót keresztények az akkori keresztény vallás valamennyi irányzatát képviselték: a krími gótok „igaz hitűek” voltak, a thervingek közt akadtak Audaiost követő szekták, melyek tagjai Isten testi-emberi mivoltában hittek, míg a Balkánon különféle ariánus vagy ahhoz hasonló hitű közösségek éltek. A gót kereszténység legnagyobb hatású alakja Wulfila volt (a neve gót nyelven „Kis farkast” jelent). Keresztény őseit portyázó gótok hurcolták magukkal Kappadókiából még valamikor a 260-as években, de ő már egy góttá lett, viszonylag jómódú család harmadik nemzedékéhez tartozott. A 330-as években egy delegáció tagjaként Konstantinápolyba ment, és egy ideig még a birodalomban tartózkodott. Az antiochiai tanács 341-ben a „gótföldi keresztények püspökévé” szentelte, majd hittérítő útra küldte a Balkánon élő gótok közé.

Wulfila felszentelése és a gót szövetségen belüli misz-sziója egy római birodalmi „gót program” része volt, melyet minden bizonnyal siettetek a gót keresztények üldöztetései is. Erre először 348-ban, Aorik uralkodása alatt került sor; a második hullámot pedig Athanarik indította el 369-ben. Az első üldöztetés alatt Wulfila és hívei a római Moesia provinciába menekültek, ahol a püspök

gót, latin és görög nyelven prédikációkat tartott az igen vegyes összetételű gyülekezetnek, teológiai értekezéseket írt, és másokkal közösen gótra fordította a *Bibliát*. Wulfila és követői a Szentháromság egylényegűségét illetően megpróbálták középutat találni a katolikus és az ariánus álláspont között, ez azonban elkerülhetetlenül ahhoz vezetett, hogy a katolikus keresztények későbbi nemzedékei ariánusnak bélyegezték őket. Az Athanarik alatti üldöztetések azonban – csakúgy, mint korábban, a római időkben – nem voltak igazán eredményesek, ugyanakkor igen mélyen megosztották a gót lakosságot. Ezt az alkalmat ragadta meg egy gót vezér, Fritigern, aki kapcsolatba lépett Valens római császárral, és beleegyezett abba, hogy ha a rómaiak támogatják Athanarik ellen, akkor cserébe felveszi az ariánus hitet.

Belső átalakulás

A válság leküzdése érdekében tett intézkedések erős hatással voltak a birodalom lakóira, de azokra is, akik a *li-meseken* kívül éltek. A szétmorzsolódó adóalap feletti kontroll és a termelékenység fenntartása érdekében az egész birodalomban öröklődővé tették a foglalkozásokat. A mezőgazdaságban dolgozókat a birtokokhoz kötötték, még jobban erősítve ezzel a földbirtokosaiktól való függőséget. A lakosságra nehezedő megnövekedett állami terhek miatt kezdett általánossá válni a „banditizmus”, ami alatt ekkor már egyértelműen fegyveres felkeléseket értettek. Ezeknél hatékonyabb és kevésbé erőszakos volt a szökés: a parasztok egyszerűen elmenekültek a földbirtokokról, ahol a bérleti díjak és az adók a teljes anyagi összeomlást jelentették számukra. Bizonyos területeket birodalomszerte kezdtek *agri desertine*nek, vagyis elhagyott, műveletlen földeknek nevezni. Azt azonban nem tudjuk, hogy ezek a földek valóban elnéptelenedtek-e a háborúk és az adóterhek miatt, vagy egyszerűen

csak olyan vidékeken voltak, ahol a birodalmi adószedők nem jártak sikerrel.

Az adók behajtása egyre nagyobb tehertételt jelentett a *curialis*oknak, a helyi városi tanács tagjainak. Közülük azok, akik elég befolyásosak voltak ahhoz, hogy politikai kapcsolataik révén vagy felbérelt adóbehajtókon keresztül hatékonyan léphessenek fel a birodalmi kincstár nevében, gyarapodni tudtak. A többiek számára azonban a *curiába* való bevásárlás az anyagi összeomlást jelentette, a tanácsstagoknak ugyanis minden olyan adót, amit nem tudtak begyűjteni, a saját zsebükből kellett kifizetniük. A *curialis*ok egy része csatlakozott a birodalmi terhek elől elszökő parasztokhoz, és a városból visszahúzódott a birtokára, ahol saját *militiájával* a háta mögött rájeshetett a kincstári megbízottakra, és szembe tudott szállni velük. Az állam pénzügyi követeléseit tehát a társadalom alsó és felső rétegeit egyaránt sújtották, ez pedig meglazította azokat a hűségköteleket, melyek a helyi közösségeket Rómához fűzték.

A helyi *curialis*ok a központi hatalmat képviselő megbízottak, illetve szervek közül az adószedőkkel és a hadsereggel kerültek közvetlen kapcsolatba. A IV. század folyamán azonban a római lakosság szemében mindkét csoport egyre idegenebb és fenyegetőbb lett. Közben az a bevételi forrásokból részesülő bürokratikus gépezet, melynek szolgálatában álltak, átalakult és kibővült. Diocletianus császár uralkodása alatt a korábbi, egymással összefonódó polgári és katonai közigazgatást szigorúan különválasztották. A provinciák számát megnövelték, hogy elejét vegyék a helytartók esetleges szeparatista törekvéseinek, majd hatalmas kerületekbe, *dioecesis*ekbe vonták össze őket, melyek élére polgári tisztviselők kerültek.

A hadsereget szintén átszervezték, hogy az egész birodalomban hatékonyabban tudjon reagálni a szükséghelyzetekre. A légiók régi rendszere helyett két új egységet állítottak fel. Az első védelmi vonalat a *limitaneus*ok alkották, vagyis azok a helyőrségi csapatok, melyek a határokon állomásoztak, és az volt a feladatuk, hogy rendes

körülmények között fenntartsák a status quót. Ezeket az alakulatokat főként a helybeli, határmenti népességből töltötték fel. Mivel gyengén voltak kiképezve és felszerelve, a *limitaneus*ok azokban a masszív erődítményekben bíztak, melyeket azért állítottak fel a határok mentén, hogy megállítsák a Rajna vagy a Duna túloldaláról érkező barbár támadásokat. Ha azonban az első vonalbeli csapatokon mégis átjutott volna az ellenség, akkor ott voltak a *comitatensisek*, ezek a frontvonaltól kissé beljebb állomásozó, rendkívül mozgékony elitalakulatok, melyek gyorsan ott tudtak teremni a problémás helyeken.

A közigazgatási és hadügyi átszervezések nemcsak működőképesebb birodalmi rendszert eredményeztek, de nagy szerepük volt a társadalom átalakulásában is. A hadsereg alapvetően új struktúrája ezt a „legrómaiabb” intézményt a regionalizáció és a barbarizálódás hatékony eszközévé tette. A határ mentén állomásozó katonai egységekből, a *limitaneus*okból „házi” testőrsegek lettek, melyekbe helyi férfiakat, elsősorban a katonák fiait sorozták be. S mivel a birodalom lakosságából ezek a csoportok voltak a legkevésbé romanizáltak, a határon szolgáló alakulatokat egyre kevésbé lehetett megkülönböztetni azoktól a barbároktól, akiktől a *limes*eket védeniük kellett.

A *comitatensisek* is mindinkább barbár egységekből álltak, melyek tagjait birodalmon kívüli területekről toborozták. Az Al-Duna-vidék pusztáiról származó tapasztalt gót lovasokat szövetséges katonákként a birodalom keleti részein sok helyen bevetették, sőt egyes római térségekben a „gót” szó ugyanazt jelentette, mint a „katona”. Nyugaton pedig az Alsó-Rajna környéki frankok fontos pozíciókat szereztek meg a katonai hierarchiában. Így a romanizáció elsődleges eszköze fokozatosan a barbárok kezébe került.

A közigazgatás és a hadsereg mélyreható szerkezeti és funkcionális változásai alapvetően átformálták azt a kulturális identitást is, melyet I. Constantinus császár keresztény hitre térése indított el. Korábban Diocletianus arra törekedett, hogy a III. század sokrétű széthúzó erőivel

szemben megőrizze a római társadalmat egyesítő vallási kötelékeket, ezért erőszakos és módszeres keresztényüldözésbe kezdett. E „program” hátterében elsősorban az állt, hogy a keresztények kizárólag a saját istenüket tisztelték, és elutasították azokat az ősi, római rítusokat, melyeket gyakorlatilag minden más vallási hagyomány már sikerrel magába olvasztott. A megelőző évszázadokban, amikor a keresztények még marginális csoportokat alkottak, ez az elutasítás csak elszórt üldöztetésekhez vezetett. A III. század közepére azonban a kereszténység már a római társadalom legmagasabb köreibbe, a szenátusba, a lovagi rendbe, de még a császári udvarba is utat talált. Az pedig, hogy ezek a rómaiak megtagadják az áldozatbemutatót a császár *genius*ának – védőszellemének –, egyszerűen elfogadhatatlan volt.

I. Constantinus és az őt követő császárok végső soron nem utasították el ezt a gondolatmenetet, csak hogy pontosan a feje tetejére állították: azzal ugyanis, hogy I. Constantinus törvényesen elismerte és pártfogolta a kereszténységet, egyúttal igyekezett e vallásban rejlő erőt saját birodalmi programja szolgálatába állítani. Utódai azonban még tovább mentek, és a IV. század végére a hagyományos római kultuszokat a kereszténységgel helyettesítették, a többi vallás követőit pedig ugyanolyan kíméletlenül büntették, mint ahogy elődeik korábban a keresztényeket.

Ez a megoldás azonban legalább olyan súlyos problémákhoz vezetett, mint amilyeneket orvosolni akart. Mivel a kereszténység államvallássá lett, óhatatlanul felmerült a kérdés, hogy milyen viszony van a *christianitas* és a *romanitas* között. A birodalomnak ugyanis nem minden lakója volt keresztény, őket tehát már nem lehetett teljesen rómainak tekinteni? Ráadásul a keresztények maguk is megosztottak voltak. Ennek a hagyományos politeista vallásokban nem volt nagy jelentősége, viszont a keresztény hit abszolút kizárólagossága teljes összhangot követelt. A különböző egyházak és szekták között azonban eleve ki volt zárva a kompromisszum lehetősége, mivel mindegyikük meg volt győződve arról, hogy egyedül

ők követik az „igaz hit” útját. Végül pedig az, hogy a *romanitast* egyre jobban a *christianitasszal* azonosították, egy dilemmát is magával hozott, hiszen a III. század végére a kereszténységet már részben a barbárok képviselték, míg a rómaiak közt továbbra is sok volt a pogány. Az egész birodalom keresztény hitre térése azonban a lakosság további regionalizációjával és széttöredezésével fenyegetett.

Miközben ilyesféle kérdések voltak napirenden, a rómaiaknak és barbár szomszédaiknak nemsokára egy sokkal fenyegetőbb veszéllyel kellett szembenézniük: a közeledő hunokkal.

IV. ÚJ BARBÁROK ÉS ÚJ RÓMAIAK

A római és a barbár világon belüli – az előző fejezetben már ismertetett – politikai és vallási feszültségek a hunok felbukkanása miatt egy csapásra jelentéktelenné zsugorodtak. A közép-ázsiai vezetés alatt sztyeppei nomád szövetséget alkotó hunok 375-ben a Fekete-tenger környékén telepedtek le. Hozzájuk hasonló néppel még sem a rómaiak, sem a szomszédaik nem találkoztak: külső megjelenésüktől kezdve nomád életmódjukon át a harcmódorukig minden idegen és félelmetes volt a Régi Világ számára. S bár a hunok csak valamivel több mint egy évszázada formálódtak néppé, érkezésük nagy horderejű változásokat indított el, melyek a Római Birodalom nyugati felén *belüli* barbár királyságok létrejöttében csúszdoltak ki. Mindez drámai módon átalakította a hatalomra kerülő barbárok és római alattvalóik korábbi önképét is.

A hun szövetség csak a kezdetét jelentette a sztyeppei mozgalmak hosszú sorának, melyek a IV. és a XV. század között rettegésben tartották Kínát és Európát. A hunok még a nyugati barbár népeknél is gyorsabban voltak képesek arra, hogy egy karizmatikus vezér irányítása alatt egy csapatnyi harcosból – magukba olvasztva a legyőzött nomád népek harcosait – robbanó erejű hadsereggé duzzadjanak. Egy később keletkezett türk feliratból kiderül, hogyan is játszódhatott le ez a folyamat:

Apám, a kagán és tizenhét ember kivonult. Kifelé mennek – mondván –, [ezt] a hírt meghallván, a városlakók kivonultak, a hegyen lévők leereszkedtek, összegyűlve (úgy mondják), hogy hetven férfi lett. Mivel Tengri* erőt adott [nekik], apám, a kagán serege (úgy hírlík), hogy olyan volt, mint a farkas, s az ellensége olyan, mint a bárány. Keletre (tkp. előre) és nyugatra hadat vezetve (azt mondják), hogy [apám] toborzott és [serege] gyülekezett. Összesen (azt mond-

* Az Égisten, a türkök legfőbb isténe. (– *A ford.*)

ják), hogy hétszáz ember lett. Miután hétszázan lettek, az *eljét** és kagánját elveszített népet, a rabbá és rabnővé tett népet, a *türk* törvényt elhagyott népet [apám, a kagán] őseim törvénye szerint megszervezte, s megtanította.⁶⁸

A fenti sorok nagyon jól érzékeltetik, hogy a nomád szövetségek – a hunok, később pedig a mongolok – hogyan bukkanhattak elő a semmiből, és válhattak hihetetlen súlyú tényezővé. Egy harci vezetőnek győzelmei sorával sikerült más harcosokat is magához vonzania, s így egy kisebb fegyveres csoportból fokozatosan hadsereg lett. Ez a hadsereg azonban csak akkor maradhatott fenn, ha folyamatosan terjeszkedett, és a meghódított lakosságot beolvasztotta saját haderejébe. A hódítások kiterjedésével a beolvasztás is nagyobb méreteket öltött, míg aztán egy döntő pillanatban – jogi és intézményes kereteket kapva, esetleg különleges isteni jóváhagyás birtokában – a hadsereg néppé alakult át. Lehet ugyan, hogy a törvények és a szervezeti formák újak voltak, ám azzal legitímálták őket, hogy egy ősi hagyomány megőrzését szolgálják.

Ezekben az óriási területeket magukban foglaló szövetségekben valódi központi irányítás csak átmenetileg valósulhatott meg, mert a gyorsan bővülő és állandóan változó birodalom különböző részein többnyire más-más vérrokonokból és közeli híveikből álló csoportok gyakorolták a hatalmat. Eltekintve Attila rövid ideig tartó uralmától (444–453), a hunok sohasem alkottak egységes, központilag megszervezett népet. Inkább különféle csoportokból összeállt harcos hordák voltak, közös volt azonban bennük a nomád kultúra, a lovas harcmódor hagyománya, és az a rendkívüli képesség, amivel a leigázott népeket saját szövetségeikbe tudták olvasztani. Elképesztő katonai sikereiket főként annak köszön-

* Szervezett nép, tulajdonképpen maga a nomád állam. (– *A ford.*)

⁶⁸ Ld. Talát Tekin: *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington, 1968, 265. o. Magyarul: Berta Árpád: *Szavaimat jól halljátok... A türk és uigur rovásírásos emlékek kritikai kiadása*, JATE Press, Szeged, 2004, 194–195. o.

hették, hogy remek lovastaktikát alkalmaztak, és meseri módon bántak a rövid karú, összetett reflexíjakkal, ami lehetővé tette számukra, hogy vágta közben is halálos pontossággal zúdítsanak nyílzáport ellenségeikre. Emellett Nyugat-Ázsiában és Közép-Európában ki tudták használni a sztyeppék-puszták adta lehetőségeket arra, hogy váratlanul felbukkanjanak, szörnyű pusztítást végezzenek, majd ugyanolyan gyorsan, mint ahogy jöttek, el is tűnjenek a fű borította síkon.

Ezek a nomád lovashordák egynemzedéknyi időn belül egymás után elpusztították azokat a barbár szövetségeket, melyek a Római Birodalom peremvidékén az útjukba kerültek. A keleti gót vagy más néven a greuthung királyság volt az első a sorban, majd a thervingek vezette nyugati gót szövetség következett. Miután a gót vezetés hatalma szertefoszlott, a szövetség egykori tagjainak dönteniük kellett: vagy a hunokhoz csatlakoznak, vagy a római császártól kérnek engedélyt a birodalomba való belépésre és a letelepedésre. Nagyobb részük – önszántából vagy kényszer hatására – az első lehetőséget választotta.

A hun szövetség

A vereséget szenvedett gótok többsége számára természetes volt, hogy csatlakozzon a győztes hun szövetséghez. Igaz ugyan, hogy a hun hadak vezérei egy szűk közép-ázsiai csoportból kerültek ki, de a meghódított népek első generációja könnyen asszimilálódott, méghozzá úgy, hogy a szövetségben nem feltétlenül veszítette el saját identitását. E nyilvánvaló paradoxont fontos szem előtt tartanunk ahhoz, hogy megértsük a népvándorlás kori etnikai identitások ingatagságát és rugalmasságát. A jó harcosok, függetlenül attól, hogy gót, vandál, frank vagy akár római eredetűek voltak, a hun hierarchiában gyorsan felemelkedhettek. Ez a „soknemzetiségűség” még a hunok legfelsőbb hatalmi köreiben is magától értetődő

volt. Edika, az egyik hun vezér például egyszerre volt hun és szkír, amikor pedig a hun birodalom összeomlott, a Fekete-tenger északi partjainál fekvő, rövid életű szkír királyság uralkodója lett. Attila, a leghatalmasabb hun vezér gót nevet (vagy címet) viselt: a gót nyelvben ugyanis az Attila azt jelentette, hogy „atyácska”. Udvarában a hun mellett a görögöt és a latint is használták, tanácsadói pedig nemcsak különböző barbár népek vezetőiből álltak, de rómaiak is akadtak köztük. Egy ideig még egy pannoniai arisztokrata, Orestes, az utolsó nyugatrómai császár, Romulus Augustulus leendő apja is a hun nagyfejedelem szolgálatában állt. Egy bizánci követ, Priszkosz elhíresült beszámolóit írt az Attila udvarában tett diplomáciai látogatásáról. Ebben elmeséli találkozását egy görög férfival, aki korábban kereskedő volt, aztán hun fogságba került, ám a harcban annyira jeleskedett, hogy újra szabad emberré válhatott, majd elvett egy hun nőt, végül pedig megbecsült helye lett Attila legszűkebb körében.⁶⁹

A hun hódítás elszenvedői közül azonban teljesen nem asszimilálódhatott mindenki: ez a lehetőség csak a kiváló harcosoknak adatott meg. A hun katonai elitnek függő, engedelmes emberek tömegeire is szüksége volt, akik élelemmel látták el őket, s akikből fel lehetett tölteni a hadsereg sorait. Ilyenek voltak például a gótok: ha teljesen asszimilálódtak volna, kevésbé lettek volna hasznosak a hunok számára. S bár a hunok nagyrészt megsemmisítették a legyőzött népek központi politikai intézményeit, és csak bizonyos foglyoknak engedték meg, hogy „hunná váljanak”, néhány törzsi vezetőt mégsem mozdítottak el, hogy a helyi leigázott lakosságot közvetlenül ők felügyeljék. Ezek a vezetők önmaguk és közösségük túléléseért cserébe hűséget fogadtak legyőzőiknek, így aztán a hunok szemében e függő, engedelmes csoportok szerves részei lettek a szövetségnek. Igénybe vehették őket kato-

⁶⁹ Fritz Bornmann (szerk.): *Prisci Panitae Fragmenta*, Firenze, 1979, 8. töredék. Magyarul: Bálint István János (szerk.): *Kézai Simon Magyar krónikája. Priszkosz rétor töredékeiből*, Magyar Ház, Budapest, 1999, 109–111. o. (ford. Szilágyi Sándor).

nai szolgálatra, valamint olyan javak biztosítására, amelyeket ők maguk nem termeltek.

Az efféle megállapodások azonban nem mindig hozták meg a hunok remélt eredményt. Priszkosz beszámoló arról, hogy a 460-as években a gótok egy csoportja épp akkor lázadt fel, amikor Attila egyik fia, Dengizik támadást indított a rómaiak ellen. Egy hun származású, római szolgálatban álló parancsnok ugyanis összehívta és emlékeztette a gótok vezetőit, hogy a hunok

nem foglalkoznak földműveléssel, ehelyett akár a farkasok, lerohanják a gótokat, akik szolgamód tűrik a fosztogatást, még ha utána éhezni fognak is.⁷⁰

Szavai úgy felbőszítették a gótokat, hogy azok a köztük levő hunok ellen fordultak, és megölték őket.

S miközben idővel néhány meghódított csoport teljesen elveszíthette az identitását, római beszámolók szerint a hun uralom fennállása alatt az is gyakran előfordult, hogy egyes emberek vagy kisebb-nagyobb csoportok kiváltak a szövetségből, és a biztonságot nyújtó római területekre próbáltak menekülni. Ezek a csoportok nem feltétlenül alkottak „népeket”, és nem is volt mindegyikük a hun hódítás áldozata, sőt akár még hunok is lehettek. Előfordult, hogy egy-egy ember vagy csapat egyszerűen csak összetűzésbe került a vezetőivel, és inkább a távozást választotta. Az ilyen „embervesztésekben” a hun hatalom veszélyt látott, amiről az is árulkodik, hogy Attila minden szerződésben kikötötte a szökevények visszatoloncolását. Az erőszakkal visszakényszerített csoportok vezetőire biztos halál várt: keresztre feszítették vagy kárhozáshoz hívták őket.

A meglehetősen heterogén összetételű hun szövetség egyben tartásához a törzsi vezetőknek állandó bevételekre volt szükségük. Ezekhez főként a Római Birodalomban végrehajtott portyáik révén jutottak hozzá, vagy

⁷⁰ Fritz Bornmann (szerk.): i. m. 39. töredék. Az idézett szövegrész etnikai vonatkozásaival kapcsolatban ld. Peter Heather: „Disappearing and Reappearing Tribes”, in: Póhl–Reimetz (szerk.): i. m. 100. o.

a császárok fizettek nekik cserébe azért, hogy más ellenségeikkel szemben a hunok őket támogassák. Kezdetben a hadizsákmány tetemes része a birodalom illír és trák határvidékeinek fosztogatásából származott, később azonban a császárok, hogy elejét vegyék az újabb hun betöréseknek, inkább minden évben rendszeresen fizettek a hun vezéreknek.

A hun szövetség első évtizedeiben a fejedelmi család tagjai közösen gyakorolták a hatalmat, ám amikor megszakadt a katonai sikersorozat, Attila 444-ben megölette bátyját, Bledát, és egyedül állt az egyesített hunok élére (a hun vezérek számára az eredményes hadműveletek szó szerint létfontosságúak voltak). Attila uralma idején II. Theodosius az éves „járandóságot” 350 római fontnyi (kb. 115 kg) aranyról előbb 700, majd végül 2100 fontra emelte fel, ami a barbárok számára hatalmas összeg volt, a birodalom viszont szinte nem is érezte meg a hiányát. Úgy tűnik, Theodosiusnak olcsóbb volt kifizetnie Attilát, minthogy hadsereget mozgósítson a hun támadások ellen. Emellett a hunok hasznos szövetségesnek bizonyultak a birodalmon kívül, és ha a szükség úgy hozta, a határon belül is.

Theodosius 450-ben meghalt, az utódja, Marcianus azonban nem volt hajlandó kivételezni a hunokkal. Mivel ez a bevételi forrás elapadt, Attila pedig nyilvánvalóan nem bízott annyira az erejében, hogy a birodalom keleti felét fosztogatva jusson kellő hadizsákmányhoz, érdeklődése III. Valentinianus Nyugatrómai Birodalma felé fordult. Két nagyobb nyugati hadjáratot is indított. Az elsőre 451-ben került sor, amikor a hunok mélyen benyomultak Galliába, de a catalaunumi mezőn – a mai Troyes és Châlons-en-Champagne között – vereséget szenvedtek. Attila hadserege elsősorban az ellenőrzése alatt tartott nyugati régiók germán népeiből, szvébekből, frankokból és burgundokból állt, akiket gepidák, gótok és a közép-ázsiai hunok leszármazottai egészítettek ki. A hunokat legyőző sereg hasonlóan vegyes összetételű volt, melyben a patrícius Aëtius, a hunok régi barátja és korábbi szövetségese parancsnoksága alatt gótok, frankok, bretonok,

szarmaták, burgundiak, szászok, alánok és rómaiak harcoltak. Egy avatatlan szemlélő nagy valószínűséggel nem is látott volna különbséget a szemben álló felek között.

A második hadjáratra a következő évben került sor, amikor Attila egy újabb sereg élén Itáliába vonult. A hun szükségletekkel összhangban ez az expedíció is elsősorban zsákmányszerzésre irányult, és nem szolgált hosszabb távú politikai célokat. Attila katonái közt azonban járvány ütött ki, és a terep sem volt megszokott számukra, ezért Verona közelében visszafordultak. Meghárításukat csak később tulajdonították I. Leó pápa erőfeszítéseinek; valójában feltehetően már alig várták, hogy visszatérhessenek a sztyeppékre.

A hun birodalom lényegéből fakadó törekenységét jól mutatta gyors felbomlása, ami Attila halála után következett be. A sztyeppei birodalmak létalapja a győzelem volt: a vereséggel nem tudtak megbirkózni. A szövetségből kiválni akaró népek a gepida Ardarik vezetésével fellázadtak Attila fiai ellen. A lázadás sikeres volt, Attila fiainak veresége pedig nemcsak a régi szövetség összeomlásához vezetett, hanem az etnogenezis új folyamatait is elindította. A gepida szövetség mellett a Duna menti rúgiak, szkírek és a szarmaták is színre léptek, az osztrogótok pedig a greuthungok maradványaival egyesülve *foederatus*ként római szolgálatba álltak. Attila néhány fia továbbra is vezetett egy-egy töredék hun csoportot, melyek egy része feltehetően a mai Dél-Oroszország területére húzódott vissza, míg más részük a római katonai elit tagjaként császári szolgálatba állt. Ez utóbbiak néhány generáció alatt teljesen osztrogótok, gepidák vagy bolgárok lettek.

A barbárok etnogenezise a Római Birodalomban

Más sors várt azokra a barbárokra, akik 375-ben elmenekültek a hun invázió elől. A greuthungok és az alánok

nagy része ugyan beolvadt a hun konföderációba, egy kisebb részük azonban a *limesek* felé kezdett hátrálni, csakúgy, mint a thervingek többsége, akik hátat fordítva Athanarik királyságának, Fritigernnel együtt átkeltek a Duna jobb partjára. A Római Birodalomba való meneküléssel Fritigern követőinek identitása alapvetően kezdett átforgulni. A rómaiak szemében *dediticius*nak, meghódolt ellenségnek számítottak, és katonai felügyelet alatt fogadták be őket a birodalomba. Engedélyt kaptak arra, hogy Trákiában [Thraciában] telepedjenek le, ahol mezőgazdaságból tarthatták fenn magukat, de a hadsereg számára is csapatokat kellett biztosítaniuk. Valójában azonban a therving menekülteknek mennyiségi és minőségi szempontból is egészen más volt a helyzetük, mint a korábbi *dediticius*oknak. Ezek a gótok mindekelőtt sokkal többen voltak azoknál a barbár csoportoknál, melyeket korábban beengedtek a birodalomba, és ennyi új letelepedőre a római közigazgatás egyszerűen nem volt felkészülve. A rómaiak emellett – szemben a szokásos gyakorlattal – nem kényszerítették őket fegyvereik átadására. Amikor pedig a rossz római bánásmód és az éhínség ellenállásra sarkallta őket, egyik győzelmet aratták a másik után. Hamarosán greuthung, alán és hun lovas menekültek is csatlakoztak hozzájuk, csakúgy, mint a római hadsereget otthagyo gót alakulatok, tráki bányászok, nincstelenek és barbár rabszolgák. A gót sikersorozat 378-ban ért a csúcspontjára, amikor Hadrianopolisnál legyőzték a birodalmi hadsereget, ráadásul az ütközetben Valens császár is életét vesztette.

Hadrianopolis után ezeket a gótokat Róma nem kezelhette többé legyőzöttként és alávetettként. A 382-ben megkötött egyezmény értelmében szövetséges népként ismerték el őket, és engedélyezték számukra, hogy saját törzsi vezetőik fennhatósága alatt a Duna és a Balkán-hegység közötti területen telepedjenek le. Ezzel gyakorlatilag az „állam az államban” helyzet állt elő. Az adóbevételeket, melyek hagyományosan a hadsereg fenntartásához járultak hozzá, átirányították, és ezentúl a barbárok részesültek belőle, akikről mindezért cseré-

be megkövetelték, hogy a birodalomnak katonai támogatást nyújtsanak. Ennek római tábornokok vezérletével, de közvetlenül saját parancsnokaiknak alárendelve kellett eleget tenniük.

A thervingek és szövetségeseik példátlan hadi sikerei mélyrehatóan átforgulták ezt a különféle menekültekből álló nagyobb csoportot, s végül – új kulturális és politikai identitással – kialakult egy új nép, a vizigótok. Gyorsan hozzászoktak ahhoz a lovas harcmódorhoz, amit a greuthungok, az alánok és a hunok oly hatékonyan alkalmaztak a Valens elleni hadjárataikban, és a sztyeppei hagyományt folytatva szó szerint rendkívül mozgékony lovassággá alakultak át.

Fritigern és a legtöbb híve ariánus keresztény volt; ez valószínűleg összefüggött a gót vezér korábbi törekvésével, hogy megnyerje magának Valens császárt. Hadrianopolis után az ariánus hit szerves része lett a vizigót identitásnak – az új nép ebben is különbözött a birodalomban élő keresztények többségétől, akik katolikusok voltak.

A vizigótok következő nemzedéke azon fáradozott, hogy a gót szövetség fenntartása mellett továbbra is szolgáljanak a római hadseregben. A királyuk, Alarik, aki családfáját az előkelő Baltha nemzetségig vezette vissza, úgy akarta elismertetni magát s egyben biztosítani anyagi forrásait, mint egy szövetséges nép uralkodója, aki egyúttal birodalmi szolgálatban álló legfőbb katonai parancsnok, *magister militum* is (ez a rang tényleges és teljes körű hatalmat jelentett a hatáskörébe tartozó régiók polgári és katonai apparátusa fölött). Alarik e kettős célt követve hol szolgált a kelet- és nyugatrómai császárokat és azok barbár parancsnokait, hol pedig fegyverrel fordult ellenük.

Azzal, hogy ragaszkodott ehhez a kettős szerephez, Alarik szöges ellentéte lett a „birodalmi barbárok” egy másik, korábbi típusának, melyet Stilicho, a Nyugatrómai Birodalom legfelsőbb katonai parancsnoka képviselt, aki – helyzettől függően – Alarik felettese, szövetségese vagy éppen adáz ellensége volt. Stilicho vandál származása ellenére, hasonlóan a korábbi pogány frank és alemann ró-

mai parancsnokokhoz, elszakította saját népéhez fűződő kötelékeit. Mint római állampolgár és keresztény, teljes egészében a római hagyomány keretein belül élt: előbb testőrként, később pedig Honorius császár apósaként felváltva szolgálta vagy ügyesen irányította a császári családot, csakúgy, mint az Alarikhoz hasonló barbár szövetségeseiket. Amikor azonban nem tudta megőrizni a rajnai és a dunai *himesek* sérthetetlenségét, a sorsa tragikus fordulatot vett. A 406-os év utolsó napján vandál, szvéb és alán csapatok keltek át a Rajna alsó folyásánál, hogy végigpusztítva Galliát, akadálytalanul eljussanak egészen Hispaniáig. Ugyanebben az időben a hunok elől menekülve, Pannoniából gótok törtek be Itáliába. S bár Stilicho végül legyőzte a gót betolakodókat, ez a kettős csapás az ellenségei kezére játszott: 408-ban saját veje parancsára megfosztották hatalmától, és ki is végezték. Halála után ezerszámra mészárolták le az Itáliában élő, már asszimilálódott barbárokat. Az V. század elején a birodalom nyugati felében a római politikai és polgári identitás önmagában többé már nem volt a túlélés záloga.

Azok az itáliai barbárokat, akik átvészelték ezeket az időket, Alarik köré gyűltek, akinek kettős szerepe – barbár király és római parancsnok – sikeresebb és hosszú távon is szilárdabb identitásminőt kínált. Mivel el akarta ismertetni magát, és a híveit is fizetnie kellett, 408-ban seregével bevonult az Itáliai-félszigetre. Több fenyegető, színlelt támadás és eredménytelen alkudozás után végül 410. augusztus 24–26-án elfoglalta és kifosztotta Rómát. Ez az esemény földrengésszerűen megrázta az egész birodalmat. S bár ezután meghiúsult az a terve, hogy népét Afrika termékeny földjére vezesse, és Dél-Itáliában hamarosan meghalt, Alarik mégis egy tartósan bizonyuló barbár-római államalakulat-modellt hozott létre.

Alarik hatalmát sógora, Athaulf örökölte, aki Itáliából Gallia földjére vezette a gótokat. A többi barbár parancsnokhoz hasonlóan ő is arra vágyott, hogy a római birodalmi elit elismerje, és sorai közé fogadja. 414-ben Narbóban (a mai Narbonne) feleségül vette Honorius császár féltestvérét, Galla Placidiat, akit a gótok még

Rómában ejtettek túsul abban a reményben, hogy ő lesz majd a „kulcs” Theodosius császári családjához. Az a csálóka illúzió, hogy a császári családba való beházasodásból – még ha ez alig leplezett erőszakkal történt is – politikai hasznot lehet húzni, még legalább egy évszázadig fennmaradt: Attila III. Valentinianus nővére, Honoria kezét követelve formált igényt a trónra, a vandálok trónkövetelője, Hunerik pedig hasonló megfontolásból vette feleségül saját túsát, Eudociát, Valentinianus lányát. Ezek a kísérletek azonban nem vezettek sem békéhez, sem a Római Birodalommal való egyenrangúsághoz. A birodalmat ugyanis – a barbár királyok hadseregével ellentétben – nem lehetett megörökölni.

Miután Athaulf gyilkosság áldozata lett, utódai sikertelenül próbálkoztak azzal, hogy visszatérjenek Itáliába és onnan eljussanak Észak-Afrika partjaihoz. A vizigótok végül elfogadtak egy új szerződést, melyben vállalták, hogy Hispaniát a helyi lázongókön túl a vandáloktól és az alánoktól is megtisztítják. Ezt követően 418-ban visszatértek Tolosába (a mai Toulouse), ahol hozzáfogtak egy olyan politikai-társadalmi rendszer kialakításához, amely nagyon sok hasonlóságot mutatott más szövetséges barbár királyságokkal, különösen a burgundokéval és az osztrogótokéval.

A barbárok, etnikai gyökereiktől függetlenül, egy kicsi, ám annál erősebb katonai kisebbséget alkottak a sokkal nagyobb római népességen belül. Mint lovas harcosok, főként saját területeik stratégiaiilag fontos határövezeteiben, illetve a politikai központokban telepedtek le. A barbár hadseregek ellátását úgy biztosították, hogy részesültek azokból a hagyományos adóbevételekből, melyek korábban teljes egészében a birodalmi kincstárba folytak be. Így a római földbirtokos arisztokrácia számára csökkentek a barbár „megszállás” okozta terhek, és lehetővé vált, hogy ezek a hivatásos harcosok kizárólag katonai szolgálatot teljesítsenek. A helyi adók behajtása és elosztása továbbra is a városi tanácsosok, a *curialisok* hatáskörében maradt, ám ez sem jelentett komolyabb teherterítelt a *curiákat* kézben tartó földbírókoksoknak, leg-

alábbis erre utalnak azok a megállapodások, melyeket 418-ban a vizigót hadsereggel, 443-ban a burgundokkal, a 490-es években pedig az itáliai osztrogótokkal kötöttek. Más esetekben, például a 440-ben Valentia (a mai Valencia) körül letelepedett alán csoportoknál, a barbárok a birodalmi tisztségviselők helyett maguk gyűjthették be az adókat. A barbár királyok ebből a jövedelemből közvetlenül tudták támogatni embereiket, akiknek már nem kellett szétraizaniuk a környéken, hogy a birtokok gazdálkodását felügyeljék.

Alarik hagyományát követve a barbár királyok nemcsak népeik vezetői voltak, hanem egyúttal magas rangú római tisztségviselők is (*magister militum*, *patricius* stb.). A hozzájuk tartozó régiókban ők gyakorolták a legfőbb hatalmat mind a polgári, mind a katonai közigazgatás fölött, így a római államszervezet Diocletianus óta különválasztott két szférája ténylegesen az irányításuk alá került.

A provinciák elégedetlenkedő római földbirtokosai számára a barbárok jelenléte átok és áldás volt egyszerre. Ugyanakkor egy barbár hadsereg fenntartása sokkal kevesebbe került, mint egy helyiekből toborzott állandó hadseregé, és úgy tűnt, a mezőgazdaságnak sem jelent akkora terhet. Emellett valószínű, hogy a barbár parancsnokok római társaiknál fogékonyabbak voltak a provinciális érdekek iránt, így a helyi arisztokrácia könnyebben tudott egyezkedni velük.

Római provinciálisok az V. és a VI. században

Láthattuk, hogy a nyugati tartományok arisztokráciája már a III. században hajlott arra, hogy helyi érdekeit a birodalmi egység tűnékeny eszménye fölé helyezze. A IV. és az V. század folyamán ez a tendencia egyre határozottabban megmutatkozott. A társadalom csúcsán, a provinciák gazdag arisztokráciája újra felfedezte – vagy talán

csak kitalálta –, hogy kapcsolat fűzi az ősi, még a római kor előtti múlthoz, ez a tudat pedig a regionális identitás alapvető forrása lett. A társadalom alján tengődő, elkeseredett parasztok pedig a túlélés érdekében mindinkább készek voltak fellázadni vagy a barbárokhoz csatlakozni.

A tartományi identitás ápolása a legszembetűnőbben azokban az irodalmi művekben mutatkozott meg, melyek a IV. és a kora VI. század között Galliában születtek. Olyan „provinciakók”, mint Ausonius vagy Sidonius, levelekben és versekben fejezték ki legmélyebb érzéseiket – ám nem Róma és még csak nem is Gallia, hanem a saját városaik iránt.⁷¹ Sidonius (430 k.–484) egy Lugdunumból (a mai Lyon) származó arisztokrata volt, Ausonius (310 k.–395) pedig egy orvos fiaként Burdigalában (a mai Bordeaux) született, majd a leendő császár, Gratianus nevelője lett, s végül *consuli* rangra emelkedett. Ausonius szeretett Burdigaláját magasztalta, míg Sidonius Arvernummal (a mai Auvergne) „jegyezte el” magát. A *patria* iránt érzett szeretet galliai megnyilvánulásai nem Rómához és nem is valamiféle képzeletbeli Galliához kapcsolódtak, amit a francia nacionalista történészek annyira szeretnek, hanem olyan *civitas*okhoz, mint a korabeli Marseille, Narbonne, Trier vagy Lyon. Ebből azonban nem feltétlenül következett, hogy ezek az arisztokraták Rómával szembeállítva határozták volna meg az identitásukat. Ausonius szavaival:

Ő [Burdigala] a hazám, bár minden más város feje Róma.
Burdigalát szeretem, Rómának hódolok. Ebben
jó polgár vagyok, és mindkettő consula lettem.
Itt van a bölcsőm, Rómában meg a sella curulis.*⁷²

⁷¹ David Frye: *Gallia, Patria, Francia: Ethnic Tradition and Transformation in Gaul*. Publikálatlan PhD-disszertáció, Duke University, 1991, 89 passim. S bár a téma ilyen „etnikai” megközelítése vitatható, mégis hálás vagyok Frye professzornak, hogy a dolgozatából részleteket olvashattam.

* A római állam legfőbb tisztségviselőinek díszes hivatali széke. (– *Aford.*)

⁷² Ausonius: *Ordo urbium nobilium*, 20. Ld. még Frye: i. m. 104. o. Magyarul: „Burdigala”, in: Szepessy Tibor (szerk.): *Római költők an-*

Ahogy egy harcos egyszerre lehetett frank és római, úgy egy *consul* is egy személyben testesíthette meg a burdigalait és a rómaiakat. A két identitás nem zárta ki egymást, és a körülményektől függött, hogy éppen melyik került előtérbe.

Amikor a költő-arisztokraták saját *patriájuk*, saját városuk dicséretét zengték, egyúttal kezdték feltámasztani azoknak a gall törzseknek az ősi neveit is, melyek már Caesar hódítása előtt megtelepedtek a régióban. Ez könnyen arra csábíthat bennünket, hogy erős bizonyítékát lássuk annak, hogy a római kor előtti törzsi érzület három évszázadon keresztül folyamatosan fennmaradt. Ennek azonban nagyon kevés az esélye. Sokkal valószínűbb, hogy tudatos irodalmi archaizálásról, az ősi hagyomány iránti „romantikus” vonzalomról van szó. Amikor Ausonius azt írja, hogy anyai nagyapja a haeduusoktól⁷³, anyai nagyanyja a tarbellusoktól származott, ő maga pedig egyenesen a biturigokig vezette vissza eredetét, akkor ezek az állítások voltaképpen nem a gall törzsi szervezet tényleges túlélését bizonyítják, inkább csak az archaizáló regionalizmus példái.

Ez a regionalizmus a következő évszázadban csak tovább erősödött, amit az is bizonyít, hogy a késő ókorban sorra tűntek fel a törzsekre utaló családnevek, illetve megkülönböztető nevek (*cognomenek*).⁷⁴ Ilyen volt többek között az Allobrogicinus, az Arvernícus, a Morinus, a Remus vagy a Trever, melyek az allobroxok, az arvernusok, a morinusok, a remusok, illetve a treverusok nevét „vitték tovább”. Ugyanezek a törzsnevek az adott régióban rómaiak alapította városok helyi elnevezéseiben is visszaköszöttek. *Lutetia Parisiorum* esetében viszont a köznyelvben nem a *Lutèce*, hanem a *Paris* honosodott meg.

Az ősi múlt iránti irodalmi nosztalgia, bármilyen mesztérlően fordult is a római kor előtti törzsi identitások-

hoz, mégis nagyon egyértelmű jele volt a regionalizmus felerősödésének. A regionalizmus – jellemző módon – a kifinomult arisztokratákban fedezte fel előszeretettel azokat a törzsi (vagy mondhatnánk: „pogány”) sajátosságokat, melyeket a görög-római etnográfusok a barbárok tulajdonítottak. Ausonius azt írja, hogy az anyja „kevert vérű” (*sanguine mixto*), mert a szülei különböző *gens*ekből jöttek. Sidonius pedig egy bizonyos Lupus családfáját elemezve megállapítja, hogy apai felmenői nitobroxok voltak, míg anyai ági ősei Vesunnából (a mai Périgueux) származtak.⁷⁵ Mivel az identitás a helyi városokra támaszkodott, a római közigazgatási intézményeknél jobban kötődött a római kor előtti törzsi vagy pogány hagyományokhoz. S ha a tartományok arisztokratáit így lehetett kategorizálni és „kielemezni”, akkor úgy tűnt, nem is különböznek annyira a barbároktól, akik a politikában és a hadseregben egyre inkább meghatározók lettek.

Közben a társadalmi hierarchia alján a rabszolgák, a felszabadított rabszolgák és a *colonusok* is új identitásokkal próbálkoztak. A forrásokból nemigen lehet arra következtetni, hogy ők is felfedezték volna a római kor előtti törzsi gyökereiket, és valamiféle szolidaritás-érzést alakítottak volna ki a helyi arisztokrata földbirtokosokkal, akik annyira rajongtak állítólagos törzsi származásukért. Ehelyett inkább a birodalomszerte kóborló „banditák” közt vagy a barbár hadseregekben kerestek menedéket.

Az V. században Galliában és Hispania déli részén az úgynevezett bagaudák (*bagaudae*) egyre komolyabban veszélyeztették a római közigazgatást és a pénzügyi műveleteket. Az elnevezés valószínűleg a „háborút” jelentő kelta szóból eredt, de már a III. századtól kezdve a tartományi lázadók gyűjtőnévévé vált. A korábbi idők „banditizmusával” szemben a bagaudák mozgalma a provincialakók széles rétegeit magában foglalta, mindazokat, akik úgy érezték, hogy a birodalom kizsigereli vagy

tológiája, Európa, Budapest, 1964, 424. o. (ford. Bede Anna).

⁷³ Ausonius: *Praefatiunculae*, I. (*Ausonius lectori salutem*). Ld. Frye: i. m. 90–91. o.

⁷⁴ Iiro Kajanto: *The Latin Cognomina*, Helsinki, 1965; Frye: i. m. 95–96. o.

⁷⁵ Frye: i. m. 92–93. o.; Sidonius: *XI. Epistula*.

cserbenhagyja őket, és gyűlöletet tápláltak mind az adószedők, mind a nagy földbirtokosok iránt. A barbár portyázókhoz hasonlóan vidékről vidékre kóboroltak, de időnként nagyobb csapatokba verődtek, hogy a római alakulatok hiányában ők védjék meg környéküket a barbárok támadásaitól, máskor pedig barbár hadseregekhez csatlakoztak, hogy egyesült erővel ostromoljanak meg egy-egy várost, rettegésben tartva ezzel az elitet. Egy bizánci történetíró, Zosimus említést tesz arról, hogy az V. század elején az északnyugat-galliai Aremoricában a bagaudák először a barbár betolakodókat, majd a római tisztségviselőket üzték el. A régióban csak 417-ben állt helyre újra a rend.⁷⁶

A bagaudáknak, annak ellenére, hogy félelmet keltettek a felsőbb osztályokban, nem sikerült szilárd, önálló politikai és szervezeti identitást kialakítaniuk. A császári hatóságok – gyakran barbár szövetségesek segítségével – kivétel nélkül leverték őket. A barbár szövetségesek így kettős hasznot hoztak, mert a birodalmat nemcsak a külső, hanem a belső fenyegetésekkel szemben is megvédehették: a vizigótokat, miután kifosztották Rómát, Gallia déli részére küldték, hogy leszámoljanak az ottani bagaudákkal, a 430-as években pedig a hunokat hívták segítségül, hogy a Loire-től délre megfékezzék a bagaudákat.

A barbárok ugyanúgy nem tűrték meg a helyi bagauda lázadásokat, mint a birodalmi tisztviselők, hiszen önmaguk fenntartása szintén a rendszeres adóbevételektől függött. Ezért érthető, hogy a veszélyeztetett provinciák helyzetét a barbárok gyakran közös ügyüknek tekintették a birodalmi tisztségviselőkkel és a szenátori arisztokráciával. A barbár hadseregek azonban továbbra is harcosok laza kötelékét jelentették, ezért az elégedetlen és kétségbeesett provincialakókat legalább annyira vonzották, mint a lázadó csoportok. Sőt még olyanok is akadtak,

⁷⁶ Zosimus: *Historia nova*, VI, 5. Ld. A. H. M. Jones: *The Later Roman Empire 284–602*, 1. k., Baltimore, 1986, 187. o., valamint Herwig Wolfram: *The Roman Empire and Its Germanic Peoples*, Berkeley, 1997, 240. o. Wolfram megkérdőjelezi Zosimus állításait, legalábbis britanniai vonatkozásban.

akik hol a barbárokhoz, hol a bagaudákhoz csapódtak, attól függően, hogy éppen kitől várták sorsuk jobbra fordulását. Egy V. századi krónika szerint egy Eudoxius nevű orvos először a bagaudákhoz, majd a hunokhoz csatlakozott.⁷⁷ A keresztény presbiter Salvianus az V. század közepén azt bizonygatta, hogy Hispania és Gallia egyszerű provinciálisai nagyobb biztonságban érzik magukat, ha a birodalom helyett a barbárokkal azonosulnak:

Ugyanis a barbároknál keresik a római emberiséget, mert a rómaiak barbár embertelenségét nem tudják elviselni. [...] Így tehát vagy a gótokhoz, vagy a bagaudákhoz, vagy más, bárhol uralkodó barbárokhoz költöznek, és ezt meg nem bánják. [...] A római polgár nevezetét tehát, melyet egykor nem csupán nagyra becsültek, de drága pénzen vettek is, most elutasítják, és futnak, menekszenek tőle, és nemcsak hitvány dolognak, de csaknem undorítóknak tartják.⁷⁸

Miközben tehát a galliai provinciális elit tagjai egy olyan identitást ápoltak, amely összekötötte őket a réges-rég eltűnt gall törzsekkel, addig a provincialakók tömegei, úgy érezve, hogy cserbenhagyta őket a birodalom és kizsákmányolja őket az arisztokrácia, új identitást kerestek a barbár hódítók és szövetségesek között. Csak rómainak lenni nem volt különösebben kifizetődő egyik társadalmi csoport számára sem.

Új föld – új identitás

A barbárok letelepedése a birodalom nyugati felén további változásokat hozott társadalmi és etnikai identitásukban. Amíg vándoroltak, lényegében képlékeny hadsere-

⁷⁷ „Chronica Gallica a. CCCCLII et DXI”, in: Theodor Mommsen (szerk.): *Chronica minora saec. IV. V. VI. VII.* 1. k., Berlin, 1892, 662. o. (*Monumenta Germaniae Historica*).

⁷⁸ Salvianus: *De gubernatione Dei*, V, 21–23. o. Magyarul: http://okor.tti.btk.pte.hu/files/tiny_mce/GrullTibor/2009_2010_1/06_dominatus_grull.pdf (ford. Borzsák István).

geket alkottak, melyekhez a legkülönbébb származású harcosok is csatlakozhattak. Egy barbár királyság azonban valami egészen más volt, hiszen olyan politikai közösséget jelentett, amely igyekezett megkülönböztetni magát a már korábban ott élő, többségben levő helyi lakosságtól. Az egykori római provinciákban berendezkedő barbár királyok arra törekedtek, hogy hadseregeik különféle kulturális hátterű harcosaiból egységes népet formáljanak, közös törvényekkel és közös identitástudattal. Ugyanakkor többnyire elzárkóztak az új emberek befogadásától, és azon voltak, hogy királyságaikban a „sajátjaik” őrizzenek meg bizonyos távolságot a római lakosság tömegeitől.

A királyok olyan identitást kínáltak a „népüknek”, amely homályos családi hagyományaikban gyökerezett, ezeket a tradíciókat azonban a megváltozott helyzethez igazítva újraértelmezték és átalakították. Az új királyságok sikeres uralkodói előszeretettel származtatták magukat nagynevű ősi uralkodói vagy előkelő családoktól, függetlenül attól, hogy hatalmi igényeiknek volt-e valós alapja, vagy hogy ezek a családok a múltban valóban vezettek-e számottevő barbár hadseregeket. E hagyomány magvát a vizigótoknál a Balthák képviselték, a vandáloknál a Hasdingok, míg az osztrogótoknál az Amalok. A sikeres királyok családjuk képzeletbeli múltját egész népükre rávetítették, s így, e közös származástudat segítségével próbálták egyesíteni a teljes katonai elitet, miközben uralmuk legitimizálása érdekében minden más hatalmi igényt elfojtottak.

A barbár királyok a közös identitás kialakításához kisebb mértékben ugyan, de a vallást is felhasználták. A gótok, a vandálok és a burgundok királyi családjai többnyire ariánusok voltak, csakúgy, mint a barbár népek többsége, idővel pedig mind a királyok, mind a népek egyre jobban azonosultak ezzel a később eretneknek nyilvánított keresztény irányzattal. Az arianizmus nem volt sem térítő, sem kirekesztő jellegű vallás; a hívei legfeljebb csak ahhoz ragaszkodtak, hogy legyen egy vagy néhány templomuk az istentiszteleikhez. Az ariánus

hitű uralkodók a katolikus kereszténységet nem tiltották, és a híveit nem is üldözték. Ebben a tekintetben csak az észak-afrikai vandál királyság jelentett kivételt, ám a katolikus egyház üldözésének és javai elkobzásának még itt is alig volt köze a dogmatikai különbségekhez, annál inkább a birtokszerzéshez és a politikai ellenfelek visszaszorításához.

A barbár királyoknak a jogi hagyományok is segítettek abban, hogy népeik új identitást sajátíthassanak el. A barbár törvénykezés kezdeteit nem ismerjük, de a legkorábbi fennmaradt forrás, Eurik király vizigót törvénykönyve 470–480 körül keletkezhetett. S bár a barbárok törvénykönyvei – a büntetésekre kirótt tarifarendszerrel, a vérdíjjal (*iwergeld*), az esküvel és a hivatalos szóbeli eljárásmóddal – többnyire szöges ellentétben álltak a római joggal, az ilyen hagyományok mégsem tértek el annyira attól a helyi, vulgáris joggyakorlattól, amely az V. században a birodalom nyugati részén széles körben érvényben volt. Ezek a törvények legalább nagy vonalakban megpróbálták rögzíteni mind a barbárok, mind a rómaiak jogait és kötelességeit, s bár területi elvűek voltak, nem zárták ki azokat a római vulgárjogi hagyományokat sem, amelyek még éltek a barbár hadseregeknek átadott régiókban.

Az uralkodók erőfeszítései, hogy új, szilárd etnikai és politikai identitásokkal ruházzák fel a barbár királyságok népeit, váltakozó sikerrel jártak, mert a barbár katonai és politikai kisebbséget még mindig szakadék választotta el a római lakosságtól. Ez a megosztottság a legélesebben a vandálok afrikai királyságában maradt fenn. A vandálok ugyanis – a birodalomban letelepedett barbár népek többségével szemben – a rómaiakkal kötött szövetségi szerződés előnyei nélkül hasítottak ki egy területet a birodalomból. Rengeteg vagyont és földet tulajdonítottak el, ami nemcsak az arisztokrata földbirtokosokban keltett gyűlöletet irántuk, hanem az afrikai katolikus egyházban is, amelyben a politikai tevékenység már régi hagyománynak számított, hiszen korábban már évtizedekig „hadakoztak” a szakadár donatistákkal. A vandá-

lok miatt sok földbirtokos arisztokrata elmenekült vagy száműzték őket, de hasonló sorsa lett a katolikus püspököknek is, akik csak az 520-as években térhettek vissza. A vandál királyságot végül elismerte a birodalom, de uralkodóinak hatalma még így is ingatag maradt. A helyi lakosság gyűlöletétől övezve és elszigetelődve tőlük, a vandálok végül meglepően könnyű prédának bizonyultak, amikor 533-ban Justinianus császár egy megszálló sereget küldött Észak-Afrikába. Két súlyos vereség összeroppantotta a királyságot, a túlélő vandálokat pedig elhurcolták, és szétszórták őket a kelet-mediterráneumi térség különféle szövetséges barbár hadseregeibe. Még egy évtizedbe sem telt, és a vandálok teljesen eltűntek a föld színéről.

Az osztrogót királyság, melyet a 490-es években Nagy Theodorik alapított Itáliában, eleinte ígéretesebb jövő elé nézett, ám ugyancsak a bizánci visszahódítás áldozata lett. Az osztrogótok a széthulló hun birodalomból váltak ki, és több „felszabadult” germán népcsoport-hoz hasonlóan felváltva hol a szövetségesei, hol pedig az ellenségei voltak a Keletrómai Birodalomnak. 484-ben Theodorik – aki még a hun idők előtt uralkodó Amalokig vezette vissza a családfáját – több ilyen csoportot is egyesített a vezérlete alatt. Négy évvel később Zénón bizánci császár megbízásából etnikailag igencsak vegyes hadseregével Itáliába vonult, hogy megdöntse Odoaker uralmát, aki barbár hadvezérként Itália királyának tekintette magát. Odoaker a Stilicho barbár származású római parancsnokok régi típusát képviselte: király lett ugyan, de nép nem állt mögötte. Úgy uralkodott Itáliában, hogy parancsnokként csak az állandó római hadsereg és a szövetséges alakulatok maradványaira számíthatott, így össze sem lehetett hasonlítani Theodorikkal és az általa vezetett gótokkal. 493-ban Theodorik már az uralma alatt tartotta a félszigetet, s miután megölte Odoakert, átvette a római pénzügyi és közigazgatási rendszert.

Theodorik arra törekedett, hogy heterogén összetételű, mozgékony hadseregét olyan rendezett, letelepedett gót néppé formálja át, amely békésen együtt tud élni az

italiai rómaiakkal. Ehhez azonban a gótok „civilizált” viselkedésére (*civilitas*) volt szükség, vagyis rá kellett bírni őket arra, hogy átvegyék a törvényi szabályozás római alapelveit, valamint a civil társadalom tolerancián és konszenzuson nyugvó római hagyományait, melyeket katonai erényeik révén védelmeznük is kellett. Theodorik ugyanakkor a gótokat és a rómaiakat két különálló – egy katonai és egy polgári – közösségként akarta megőrizni, melyek kölcsönös függőségben élnek királyi uralma alatt. Theodorik tehát „etnográfiai ideológiát” követett, amely különbséget tett a katonák (gótok) és a polgárok (rómaiak) között, vagy mondhatnánk úgy is, a katonák és a hadsereget ellátó adófizetők között.⁷⁹ Ezen ideológia szerint a két *natio* – egymás iránti kölcsönös jóindulattal – egy *populus*ként él együtt, és nem fegyverek, hanem törvények szabályozzák őket.

A valóságban azonban Theodorik uralma a gótok katonai erejére épült. Igaz ugyan, hogy a római közigazgatás tisztviselői hűségesen támogatták, sőt még Odoaker olyan egykori bizalmasai is, mint Cassiodorus, ennek ellenére Theodorik, a barbár királyok gyakorlatát követve, igyekezett megerősíteni uralmának gót elemeit: személyes megbízottakat, *comes*eket nevezett ki, hogy felügyeljék és szabályozzák a teljes római bürokráciát. Az ariánus egyházat mint a „gót törvények egyházát” hasonlóképpen kiváltságos helyzetbe hozta, ugyanakkor ügyelt arra is, hogy az arianizmus kisebbségi vallás maradjon, ezért a többségben levő katolikusok közt megtiltotta a térítést.

Uralma gót jellegének hangsúlyozásában – Itálián belül és azon kívül is – Theodorik egyre inkább arra a jogcímre támaszkodott, hogy a legendás királyi Amal család leszármazottja, de hogy hivatkozásának volt-e valós alapja, vagy hogy ez a család egykor valóban annyira kiemelkedett-e a többiek közül, azt már aligha lehet kiderí-

⁷⁹ Ld. Patrick Amory: *People and Identity in Ostrogothic Italy 489–554*, Cambridge, 1997. Különösen a 2. fejezet: „The Ravenna Government and Ethnographic Ideology: From Civilitas to Bellicositas”, 43–85. o.

teni. Különösen az olyan Itálián kívüli *gens*ek esetében, mint a burgundok, a vizigótok, a frankok vagy a türingek, Theodorik az egységtudat kialakításában nem a *civilitast* vagy a *romanitast* tartotta fontosnak, hanem a királyi családok közötti rokoni kapcsolatokat, akár vérrokonságról volt szó, akár házassági szerződésről vagy örökbefogadásról. Emellett azt is kijelentette, hogy az Amalok dicsőséges vére méltán emeli őt e többi, kisebb hatalmú király fölé.⁸⁰ Ahogy teltek uralkodásának évei, „belföldi propagandájában” mind többször hivatkozott az Amal-hagyományra, ami később, unokája, Athalarik királysága idején újult erővel tért vissza.

Theodorik kísérlete, hogy az ariánus hitre és az Amal-származásra építve új gót etnogenezist indítson el, kudarcha fulladt. Az osztrogót harcosok és a római polgárok közti határvonal elmosódott, mivel sok barbárból földbirtokos lett, ezért ugyanolyan gazdasági és regionális érdekekhez kezdtek kötődni, mint római szomszédai. A gótok következő nemzedéke már a római elit szellemi hagyományain nőtt fel, ezért még idegenebbnek érezte a követendő példaként elé állított harcos kultúrát. Ugyanakkor voltak olyan rómaiak, akik magas katonai rangra emelkedve átvették a gót tradíciókat, akár még meg is tanultak gótul, vagy gót feleségük lett. Egy Cyprianus nevű patrícius például egészen odáig ment, hogy a gyermekeit gót szellemben nevelte, katonai kiképzést adott nekik, és a gót nyelvet is el kellett sajátítaniuk.⁸¹ Athalarik uralkodása alatt a rómaiaknak még az a joguk is megvolt, hogy a felek kölcsönös megállapodása esetén peres ügyeiket a gótok bírósága elé vigyék – ez a „keveredés” pedig ellentétben állt a Theodorik alatt bevezetett megkülönböztetés elvével.⁸²

A gót jellegzetességek fokozatos elhalványulása Róma-ellenes reakciókat váltott ki azokból a katonákból,

⁸⁰ Amory: i. m. 63–64. o. Idézi többek között Cassiodorust is: *Variae* IV, 1. és IV, 2.

⁸¹ Amory: i. m. 73. o.; Cassiodorus: i. m. VIII, 21, 6–7.

⁸² Amory: i. m. 72. o.

akik féltették a hadsereg sorait a gyors romanizálódástól. A feszültségek Theodorik halála után erősödtek fel, majd 535-ben lánya, Amalasuintha meggyilkolásában csúcsoodtak ki. Ezt a gyilkosságot Justinianus császár ürügyként használta arra, hogy ne ismerje el az új gót király, Theodahad, Theodorik unokaöccse legitimitását, és hadseregével betört Itáliába. Észak-Afrika visszafoglalásával ellentétben, amit már két ütközzettel sikerült elérni, ez a háború legalább két évtizedig elhúzódott, és nagyobb pusztításokkal járt Itáliában, mint az előző két évszázad valamennyi barbár inváziója. Az itáliai osztrogótok sorsa végül mégis hasonló lett az észak-afrikai vandálokéhoz: államuk összeomlott, maga a nép pedig semmivé lett.

E véres visszahódításnak azonban nem csak az osztrogótok estek áldozatul. A „rómaiak” – vagyis azok a nagy szenátori családok, amelyek támogatták Theodorik kísérletét, hogy királyságát a római *civilitas*ra és a gótok fegyvereire támaszkodva építse ki – szintén elenyésztek. E családokban a gótok és a rómaiak identitása olyan szövevényesen fonódott össze, hogy Justinianus visszahódító seregei mindkét csoport számára egyformán végzetesnek bizonyultak. Sem a Konstantinápolyból érkező „római” császári csapatok, sem a gótok nem bíztak meg bennük. 537-ben például, Róma ostromakor a császári főparancsnok, Belisarius azért mozdította el Silverius pápát, mert arra gyanakodott, hogy áruló módon egyezkedni kezdett a gótokkal. Belisarius ezután több prominens szenátorral együtt száműzte; köztük volt egy nyugatrómai császár leszármazottja, Flavius Maximus is, akinek az okozta vesztét, hogy egy gót hercegnő volt a felesége. Még tartott az ostrom, amikor Vitigis, a gótok királya elkeseredett dühében mind egy szálíg kivégeztette azokat a szenátorokat, akiket Ravennában túszként őriztek.⁸³ 552-ben, miután a gótok nagy vereséget szenvedtek a Busta Gallorum-i csatában, a visszavonulásuk során minden rómaint megöltek, aki csak a szemük elé került, Teia király pedig Campaniában elrendelte, hogy

⁸³ Procopius: i. m. V, xxv–xxvi.

minden szenátort végezzenek ki, beleértve Flavius Maximust is, akit a gyanakvó Belisarius már korábban száműzött. Teia nem sokkal később háromszáz római gyermeket mészároltatott le, akiket még [elődje] Totila válogatott össze tűszoknak.⁸⁴ Az Itáliában élő régi római arisztokrácia, amelyre a [bizánci] birodalom és a barbárok is gyanakodva tekintettek, a félsziget történelmében ezután már soha nem játszott jelentős szerepet.

Galliában a burgund és a tolosai központú gót királyság is hasonló sorsra jutott. Korábban szövetségesként szolgálva a rómaiakat, a harcosaik ott voltak a catalaunumi mezőn is, ahol az Attila vezette hunok vereséget szenvedtek. Ugyanakkor mindkét királyság egyformán hasznát húzta a birodalom gyengeségéből, és növelni tudta saját területét. A gótok végül észak felé egészen a Loire-ig jutottak, és délen még hispaniai területeket is megszereztek, miközben a burgundok keleti irányban terjeszkedtek egészen addig, amíg a gepidák meg nem állították őket. A vizigótok ennek ellenére elenyésző ariánus kisebbséget alkottak Galliában, és miután 507-ben a frankok legyőzték őket, teljesen el is tűntek. A burgundok pedig a VI. századra gyorsan elveszítették minden valaha is volt kultúrához, valláshoz és származáshoz kötődő identitásukat, így a „burgund” név alig jelentett többet azoknál a kisbirtokosoknál, akik kezén olyan földek voltak, melyeket eredetileg a barbár katonák között osztottak szét.

A barbárok etnogenezise északon

Az a barbár államszerveződési forma, amelyet a vizigótok hoztak létre, sok elemét pedig a vandálok és az osztrogótok is átvették, nem volt hosszú életű. A vizigótok egy birodalmi felhatalmazást is élvező barbár király egyeduralma alatt két közösséget alakítottak ki és tartottak

⁸⁴ I. m. VIII, xxxiv.

fenn – egy katolikust, római és polgárit, valamint egy ariánust, barbárt és katonait. Az észak-galliai frank és a kisebb britannai királyságok azonban, melyekben gyorsan elhomályosult a rómaiak és a barbárok közötti határvonal, életképesebbeknek bizonyultak. Ennek több oka is volt. Először is távolabb voltak a bizánci világ központjától, ami azt jelentette, hogy az V. századra a birodalom lényegében lemondott róluk, a VI. századra pedig már kívül estek a justinianusi visszahódítások körén. Emellett ezekben a régiókban a római polgári közigazgatás átalakulása már annyira előrehaladhatott, hogy ebből a struktúrából a barbár királyok már alig tudtak valamit átvenni. A frankok lakta területeken például a római polgári közigazgatási rendszer jószerével csak az egyes *civitasok* szintjén maradt fenn, Britanniában pedig még helyi szinten is teljesen eltűnt, ezért az új uralkodók saját kormányzatukban még a maradványait sem használhatták fel. Végül pedig maguk a barbárok is megváltoztak. S bár a frankok és a szászok eleinte szövetségesként szolgálták a birodalmat, Konstantinápoly, de még Itália mediterrán világáról sem voltak közvetlen tapasztalataik. Ők, csak úgy, mint a római provinciák lakói, akiket magukba olvasztottak, igen távol álltak attól a kulturális és bürokratikus hagyománytól, melyet Theodorik vagy Cassiodorus képviselt. Mindez látszólag egyszerű, ám hosszú távon nagyon is mélyreható átalakulást hozott e népek társadalmi és kulturális formáiban.

Mivel az V. század elején Ravenna és Konstantinápoly már csak periferiális jelentőséget tulajdonított Britanniának és Észak-Galliának, ezeken a területeken önerőből kellett gondoskodni a védelemről és a szervezetségről. Így a helyi jellegű kapcsolatok-érdekeltségek mindkét térségben egyre jobban háttérbe szorították a tágabb értelemben vett „római rendet”, és a különféle római, kelta és germán elemekből új politikai formációk alakultak ki. Britanniában a római központi kormányzat semmivé lett, a helyét pedig sok-sok egymással hadakozó apró királyság vette át. Az V. század végén és a VI. század elején egy szászokból, frízekből, frankokból és más tengeremel-

léki népekből álló germán szövetség több ilyen királyságra is kiterjesztette hatalmát, főként a szigetország délkeleti részén. Annak ellenére azonban, hogy a kontinens tengerparti régióiból – különösen a VI. század folyamán – sokan vándoroltak át Britanniába, az első „angolszász” királyságok családfáiban felbukkanó kelta nevek, csakúgy, mint az e királyságokban fennmaradt keresztény közösségek arra utalnak, hogy az angolszászok etnogenezise az óslakosok és a különféle újonnan érkezők fokozatos összeolvadásával történt – méghozzá olyan családok politikai vezetése alatt, melyek tagjai idővel mitikus germán hősöktől kezdték származtatni magukat. Sőt az angolszász királyi családok eredetüket egészen Wodanig, a germán hadistenig, vagy akár a még ősbibb Géatig (Gaut) is visszavezették.

A frankok társadalma hasonló összeolvadási folyamat eredményeképpen jött létre azokban az észak-galliai régiókban, amelyek a legtávolabbra estek a földközi-tengeri érdekszférától. A VI. század folyamán a római tartományi közigazgatás romjaiból egy sor rivalizáló királyság emelkedett ki, élükön egy-egy hadúrral vagy királlyal. E vezetők egy része olyan frank király volt, aki főként barbár csapatokkal rendelkezett, és a Rajna mindkét oldalán voltak kapcsolatai. Mások a gall-római arisztokráciához tartoztak, a hátuk mögött olyan „vegyes” hadseregekkel, melyek római provinciák katonáiból és barbár harcosokból álltak. Az első csoportból többen is a Meroving-család tagjai voltak, barbár seregeikben pedig azoknak a száli frankoknak a leszármazottai harcoltak, akik feltehetően már a IV. század végén is a birodalom területén éltek. Ezekben az új formációkban az etnikai kritériumoknál sokkal fontosabb szerepet kapott a politika diktálta célszerűség: Childerik frank király hívei például, akik vagyonukat és hatalmukat a birodalmi szolgálatnak köszönhették, a jelek szerint szívesen átpártoltak a római katonai arisztokráciához, ha éppen ezt kívánták az érdekeik.

Childerik Tournai köré kiépített királyságának uralmát fia, Klodvig 486-tól kezdve dél és kelet felé is kiterjesztette:

elfoglalta Belgica Secunda közigazgatási központját, Soissons-t, átmenetileg uralma alá hajtotta a türingeket, majd 496 és 506 között vereséget mért az alemannokra. 507-ben egy győztes csatában II. Alarikkal, a vizigótok királyával is végzett, utána pedig fokozatosan birtokba vette a vizigót királyság Pireneusoktól északra fekvő részét. Úgy tűnik, Konstantinápolytól egyik hódítására sem kapott felhatalmazást, és a keletrómai központtal szerződést sem kötött, ennek ellenére a II. Alarik felletti győzelem után I. Anastasius császár – követei révén – mégis valamiféle birodalmi elismerésben részesítette, ami feltehetően egy tiszteletbeli *consuli* címet jelentett. 511-ben bekövetkező haláláig Klodvig sorra leszámolt a többi frank királlyal és rivális családtagjaival, akik Kölnben, Cambrai-ben és másutt az apjához hasonló királyságokban uralkodtak.

Klodvig frank királyságában az etnogenezis folyamata másképpen ment végbe, mint Itáliában az osztrogótok vagy Aquitániában a vizigótok alatt. Hódításait nem közvetlen császári megbízatásra alapozta, és nem is próbált kiépíteni olyasféle kettős társadalmat, mint a barbár királyok korábbi nemzedéke. A száli frankok már régóta Galliában éltek, és generációkon át aktív részesei voltak mind a birodalmi, mind a helyi politikai küzdelmeknek. A gall-római arisztokrácia képviselői – köztük Remigius, Reims püspöke – már 486-ban, apja halálának évében és jóval keresztény hitre térése előtt elismerték Klodvig hatalmát. Így a rivális hatalmi központok bekebelezése korántsem járt olyan drámai változásokkal, mint a korábbi barbár királyok terjeszkedései. Klodvig minden bizonynyal átvette a római polgári közigazgatás maradványait, bár ezek – ahogy arról már szó volt – csak egy-egy *civitasra* terjedtek ki.

Mindezeket túl kevés bizonyíték van arra, hogy a frankok megkíséreltek volna egy olyan erős és a római lakosságától határozottan elkülönülő identitástudatot kialakítani, mint ahogy azt Theodorik vagy más gót vezérek tették. Kétségtelen, hogy Klodvig családja jogot formált valamiféle félisteni származásra – az őseik között még

egy Minotaurusz-szerű szörnyeteget is számon tartottak –, ám egyetlen frank családfa sem vetekedhetett a gót hagyományban meglevő istenek és félistenek nemzedékeivel. A frankok ahelyett, hogy a rómaiakétól eltérő saját ősi hagyományaikra hivatkoztak volna, inkább a hasonlóságokat hangsúlyozták, és eredetüket már a VI. században a trójaiakig vezették vissza, genealógiai kapcsolatot teremtve ezzel önmaguk és római szomszédaik közt.

A frankok készen álltak arra is, hogy ne csak a származásuk, de a vallásuk is közös legyen a rómaiakéval. Egy részük már a VI. század előtt keresztény lett – ariánus vagy katolikus –, míg más részük, beleértve Klodvig családját is, továbbra is őrizte a pogány vallásos hagyományt. Klodvig valószínűleg eljátszott a gondolattal, hogy erős szomszédja, Theodorik mintájára ő is ariánus lesz, ám végül a katolikus hitet választotta, bár megkezdte a keresztelkedésének pontos ideje máig vitatott.

Egy közös vallásban és eredetmítoszban egyesülve Klodvig frankjait és királyságának római provinciálisait már semmi sem gátolta abban, hogy közös identitást alakítsanak ki. Ráadásul ez meglepő gyorsasággal sikerült nekik: a Loire-től északra élő lakosság mindössze néhány nemzedéknyi idő alatt egységesen frankká vált. Igaz, délen és Burgundiában továbbra is fennmaradtak a római jogrendszer hagyományai – a régi burgund királyságot, amelyben tovább élt a római jog, Klodvig fiai csak az 530-as években hódítottak meg –, ezek a különböző jogi hagyományok azonban nem kapcsolódtak különálló társadalmi vagy politikai identitásokhoz. A „frank szintézis” legfőbb ereje abban rejlett, hogy együttesen építve a római és a barbár hagyományokra, egységes társadalmat tudott teremteni.

Régi nevek – új népek

A IV. és V. század alapvető változásokat hozott Európa társadalmi és politikai összetételében. E folyamat során a nagy szövetségek, mint például a gótoké, eltűntek, hogy tagjaik később Itáliában és Galliában különálló királyságokként bukkanjanak fel ismét. Más államalakulatok – például a hun birodalom vagy a vandál királyság – mintha a semmiből nőttek volna ki, majd néhány nemzedéknyi idő alatt teljesen el isenyésztek. Ugyanakkor olyan, korábban ismeretlen népek jelentek meg a színen, mint az angelek [Angles] vagy a frankok, és tartósan bizonyuló politikai közösségeket hoztak létre. Azonban függetlenül attól, hogy ezek a berendezkedések rövid vagy hosszú életűek voltak-e, az egyes népnevek mögötti társadalmi valóság minden esetben gyorsan és radikálisan átalakult. Bármit is jelentett a „gót” név Cniva III. századi királyságában, a gótok VI. századi hispaniai valósága egészen más volt a nyelv, a vallás, a politikai és társadalmi szervezet, sőt még a származás tekintetében is. Azok a frankok, akiket a IV. században Julianus császár legyőzött, és azok, akik a VI. században csatába követtek Klodvigot, minden értelemben szinte mérhetetlen távolságra voltak egymástól, de ugyanez elmondható a rómaiakról is, akik ugyanebben az időszakban nem kevésbé drámai átalakuláson mentek keresztül. A szövetségek, beházasodások, hatalmi átrendeződések, tulajdonszerzések és -vesztések állandó forgatagában úgy tűnik, hogy egyedül csak a nevek maradtak változatlanok: olyan edények voltak, melyek különböző időkben mást-mást tartalmazhattak.

A nevek mint folyton megújuló erőforrások, lehetőséget teremtettek arra, hogy az embereket meggyőzzék a folyamatosságról, még akkor is, ha saját megélt valóságukban ennek épp az ellenkezőjét tapasztalták. Az ősi nevek – akár olyan régi népeké, mint a gótok és a szvébek, akár olyan nevezetes családoké, mint az Amalok – időről időre visszatérhettek, hogy a megváltozott kö-

rülményekhez igazítva egy-egy új hatalmi törekvés hívószavaivá váljanak. Másfelől viszont az is előfordult, hogy a korábban kicsi és viszonylag jelentéktelen népcsoportok nevei hihetetlenül nagy erőt kezdtek sugározni. Ennek a frankok a legjobb példái, akik a III. században még Róma legjelentéktelenebb ellenségei közé számítottak, a VI. századra azonban a frank név már nemcsak a gót, a vandál és a szvéb, de Európa nyugati felén még magát a *római* nevet is elhomályosította.

V. AZ UTOLSÓ BARBÁROK?

Az egykori Római Birodalomban a VI. század folyamán területi alapú királyságok jöttek létre, ez pedig nemcsak azoknak a népeknek a sajátosságait változtatta meg, amelyekről elnevezték ezeket a regionális politikai alakulatokat, hanem azokét az „új” barbárokét is, akik e korábbi népek által elhagyott, határ menti övezetekben telepedtek le. Ebben a fejezetben azt fogjuk megvizsgálni, hogy az ilyen királyságok berendezkedése Galliában, Itáliában, az Ibériai-félszigeten és a Balkánon, de még Britanniában is hogyan halványította – vagy akár törölte el – a rómaiak és a barbárok közti határvonalat.

Az összeolvadás folyamata a nyugati királyságokban

A longobárd Itália

A longobárd királyság zűrzavar és erőszak közepette született meg. A bizánci és az osztrogót seregek közti véres háború meggyengítette Itáliát, és kiszolgáltatotta az új hódítóknak. 568-ban egy király, Alboin, aki (hogy milyen alapon, azt soha nem tudjuk meg) a Gausok királyi családjából származtatta magát, katonái élén betört Itáliába. Igencsak vegyes összetételű hadserege Pannoniából származó római provinciálisokból, szvébekből, szarmatákból, herulokból, bolgárokból, gepidákból, valamint szászokból és türingekből állt. Harcosai részben ariánusok, részben katolikus keresztények voltak, de feltehetően még pogányok is akadtak közöttük. Ezeknek a csoport-

toknak megvoltak a maguk vezetői, akik szintén királyi vagy más előkelő családokhoz tartoztak, és nemcsak egymással, hanem a longobárd királlyal is rivalizáltak. Alboin serege már nem olyan szövetséges haderő volt, amely császári parancsra telepedett le egy római provinciában: ezek a katonák vért és erőszakot hozva hódítani jöttek. Az erőszakosságot csak fokozta a decentralizáltság, különösen, miután Alboin – saját felesége felbujtására – gyilkosság áldozata lett, és Itália-szerte különálló, független hercegségek jöttek létre. Rómát és Nápolyt nem tudták bevenni, és Ravenna „római” (vagy mondhatnánk „bizánci”) parancsnoka is megállította őket, miközben – a longobárdok súlyos kudarcral végződő burgundiai betöréseit követően – burgund és frank seregek elfoglalták a piemonti Aosta és Susa városát, elszakítva őket a longobárd Itáliától.

A longobárdok – akik az általuk elfoglalt területeken a lakosságnak legfeljebb csak 5–8%-át teheték ki – hercegségeikben semmilyen hivatalos politikai szerepet nem hagytak meg a római elit azon kevés tagjának, aki túlélte a korábbi bizánci hódítást. Egy Nyugati-Alpokban élt korabeli krónikairó beszámol arról, hogy Alboin utódja, Cleph

a magasabb, de a kevésbé magas rangúak közül is sokakat megölt.⁸⁵

A VIII. századi történetíró, Paulus Diaconus pedig egy VI. század végi, tehát majdnem korabeli forrásra támaszkodva hasonlóképpen azt írja, hogy Cleph

a rómaiak közül sok előkelő embert részint kardélre hányatott, részint elűzött Itáliából.⁸⁶

Paulus a Cleph halála utáni eseményekről így számol be:

⁸⁵ „Marii episcopi Aventicensis chronica”, in (Theodor Mommsen szerk.): *Chronica minora saec. IV. V. VI. VII. 2. k.*, Berlin, 1894, 238. o. (*Monumenta Germaniae Historica*).

⁸⁶ Paulus Diaconus: *Geschichte der Langobarden (Historia Langobardorum)*, Essen–Stuttgart, 1986, II, 31. Magyarul: *A langobárdok története*, L'Harmattan, Budapest, 2012, 101. o. (Gombos F. Albin fordítását felhasználva közreadja Galamb György).

Ezekben az időkben pénzhétségből igen sok előkelő római megölték. A többieket pedig a jövevények maguk között elosztották, és adófizetőjükké tették oly formán, hogy terményeik harmadrészét a langobárdoknak kellett beszolgáltatniuk.⁸⁷

A fenti idézetek mind arra utalnak, hogy a hódítás során sok római földbirtokost megölték, vagy száműzetésbe kényszerítették őket, feltehetően olyan területekre, melyek még birodalmi ellenőrzés alatt álltak. Földjeiket alighanem elkobozták, és királyi vagy hercegi tulajdonba vették, vagy éppen egymást között osztották szét. A megmaradt földbirtokosokra pedig súlyos adóterhet róttak: a terményeikből származó jövedelmük egyharmadát a hódítóknak, nagy valószínűséggel a hercegeknek vagy magának a királynak kellett befizetniük.

Egy ilyen intézkedés kétségtelenül arra utal, hogy a megmaradt római előkelők alárendelt helyzetbe kerültek a longobárd hódítókkal szemben, ugyanakkor magas adóterheik ellenére mégsem lettek szolgarendűek vagy rabszolgák. A longobárdok csekély létszámú katonai elitje aligha akarta teljesen megsemmisíteni a római társadalom felsőbb rétegeit, még ha talán elő is fordultak ilyesféle próbálkozások. A többségüket – mivel adófizetők lettek – sokkal előnyösebb volt életben hagyni.

A longobárd uralom alatt az egykori római elit maradványainak bizonyára nem volt könnyű az élete, ám mégsem volt olyan nehéz, mint azoké, akik továbbra is a bizánci helytartó oltalma alatt álltak, aki Ravenna és Róma között fontos tengerparti és közép-itáliai területeket tartott a kezén. S hogy a longobárdok uralma valóban könnyebb életet biztosított, mint a „rómaiaké”, azt Nagy Gerely pápa sorai is megerősítik, ő ugyanis a VI. század végén arról panaszkodott, hogy a korzikai földbirtokosok nem is próbálnak elmenekülni a longobárdok elől, inkább menedéket kérnek tőlük, de időnként másutt is úgy tűnt, hogy a különféle rendű-rangú emberek szívesebben választanák a longobárd uralmat, mintsem hogy a birodalmi kincstár adószedői kíméletlenül sanyargas-

⁸⁷ Paulus Diaconus: *A langobárdok története*, II, 32.

sák őket.⁸⁸ Mindent összevetve úgy látszik, hogy az a római lakosság, amely túlélte az ostromok és fosztogatások első évtizedeit, megtalálta a helyét a longobárdok új rendjében. Ez pedig idővel (de hogy mennyivel, azt csak találgatni lehet) a longobárd és a római társadalom összeolvadásához vezetett.

A VII. századi longobárd királyságban élő római lakosságra vonatkozóan nagyon kevés forrás áll rendelkezésre, a régészeti leletek és a szűkös írott források azonban az eredetileg heterogén népesség „összekovácsolódására” utalnak. E folyamat első lépéseként azok a különféle csoportok, amelyek részt vettek Itália meghódításában, egy új, közös longobárd identitásban egyesültek, majd ezek az „új” longobárdok és számbeli fölényben levő római szomszédaik egységes néppé olvadtak össze.

A longobárd nép megteremtésének egyik fontos eszköze kezdetben a törvény volt. A királyság szolgálatában álló különféle háttérű harcosoktól a VII. század közepétől már elvárták, hogy a longobárd törvényeket kövessék, bár a király más jogi hagyományokat is elismert.⁸⁹ Bizonyos, hogy a longobárd jogi identitás alapja már nem a születés volt, hanem királyi rendelkezések határozták meg. Az egységet erőltető királyi nyomás alatt ugyanis már nem hivatkoztak többé az Alboin hadseregét alkotó különféle csoportokra, viszont egyre nagyobb hangsúlyt kapott egy „leegyszerűsített” longobárd identitás, és még a rómaiaké is tovább élt. Ez utóbbi kettőség azonban szintén kezdett eltűnni: a longobárdok idővel már római módra öltözködtek, a rómaiak kerámiáit és más eszközeit is használatba vették, emellett – bár erre csak közvetett bizonyítékaink vannak – a társadalom

⁸⁸ Azokkal a különféle forrásokkal kapcsolatban, melyek azt sugallják, hogy a longobárdok legalább az itáliai társadalom bizonyos elemei számára vonzó alternatívát jelentettek, ld. Chris Wickham: i. m. 67. o.

⁸⁹ „Edictus Rothari”, 367, in: Franz Beyerle (szerk.): *Die Gesetze der Langobarden*, Weimar, 1947, 149. o. Ld. még Brigitte Pohl-Reisl: „Legal Practice and Ethnic Identity in Lombard Italy”, in: Pohl-Reimitz (szerk.): i. m. 209. o.

minden rétegében megjelentek a vegyes házasságok. A római hagyomány átvételének legszembetűnőbb példáját az mutatja, hogy a longobárdok milyen jelentőséget tulajdonítottak a már meglevő városoknak: a királyságot alkotó valamennyi itáliai hercegség – ezekből pedig Paulus Diaconus szerint több mint harminc volt – római várost tett meg központjának.⁹⁰

A 700-as években újra feltűnedező itáliai írott források arra utalnak, hogy a longobárdok és a rómaiak összeolvadása ekkorra már igencsak előrehaladt. A családok például egyszerre adtak római és longobárd nevet a gyermekeiknek, de az is előfordult, hogy a germán hagyományt követve a gyermekek olyan „kevert”, különböző eredetű elemekből összerakott neveket kaptak, mint a Daviprand vagy a Paulipert.⁹¹ A római és a longobárd jogi hagyományok is kezdtek összefonódni. A longobárd törvények, melyeket a különböző királyok utasítására a 650-es és a 750-es évek között foglaltak írásba, a római jog *mellett* voltak érvényben, és a római gyakorlat bizonyos hatásáról is tanúskodnak, beleértve a legfontosabbat, magát az írott joganyag-koncepciót. A földjog továbbra is teljes egészében római maradt, míg az öröklési jog egymástól eltérő hagyományokhoz igazodott, attól függően, hogy egy-egy konkrét esetben éppen melyik joggyakorlatot kívánták követni.

A VIII. század elejére a longobárd törvények már mindenki számára elérhetőek voltak, és ezt Liutprand király törvénykönyvének egyik szakasza világosan ki is mondja:

Ami az írnokokat illeti, elrendeljük, hogy az okiratok kiállítása vagy a longobárd törvényeknek megfelelően történjék, melyekhez, mint ismeretes, mindenki hozzáférhet, vagy pedig a római törvényeket követve. Az írnokok ekképpen csak az e törvényekben foglaltak szerint járhatnak el, és semmi olyat nem foglalhatnak írásba, ami ellenkezik a longobárdok vagy a rómaiak törvényeivel.⁹²

⁹⁰ Paulus Diaconus: i. m. II, 32.

⁹¹ Wickham: i. m. 68–69. o.

⁹² „Liutprandi Leges”, 91, in: (Beyerle szerk.): i. m. 257. o.

Az ediktum úgy folytatódik, hogy kölcsönös beleegyezés esetén a felek lemondhatnak a törvény alkalmazásáról, és magánmegállapodást köthetnek. Az öröklési ügyekben azonban kötelező volt a törvénnyel összhangban álló iratot kiállítani. Van, aki ez utóbbi rendelkezést úgy interpretálta, hogy

kizárólag csak az örökösödési ügyekben kellett szigorúan ragaszkodni a törvényhez,⁹³

ez azonban túlértelmezésnek tűnik. A szöveg egyszerűen csak azt mondja, hogy az örökléssel kapcsolatos ügyekben az írnoknak „a törvény szerint” kell eljárnia, vagyis a rendelkezésre álló törvények valamelyikéhez kell igazodnia. Valószínű, hogy az ilyen esetekben azért nem lehetett magánmegállapodást kötni, mert az esetleg rosszul érintette volna a harmadik felet, vagyis a potenciális örökösöket, akik előzőleg nem hagyták jóvá a magánmegállapodást. Az ediktum nem úgy rendelkezik, hogy az örökhagyó nem választhat az egyik vagy a másik joghagyomány közül. Tehát többé már nem az egyén születése, hanem az „alkalom” határozta meg, hogy melyik jog vonatkozik rá.

A földek átruházásáról íródott szerződések azt mutatják, hogy az egyes emberek maguk döntöttek a longobárd vagy a római törvény mellett, sőt e választás még egy családon belül is eltérő lehetett. Ezzel kapcsolatban álljon itt most két példa, melyeket Brigitte Pohl-Resl már alaposan körüljárt. Egy 767-ben keletkezett dokumentum szerint személyek egy csoportja birtokadományt ajánlott fel a bresciai San Salvatore Apátság főnökasszonyának. Az okirat nem tesz különbséget az ajándékozóik jogállása között, s mivel maga az adomány közös tulajdonuk volt, valószínűleg rokonok lehettek. Egyikük azonban, és csak az egyikük, akinek történetesen latin neve volt (Benenatus, vagyis „jó családból való”), miután aláírta az iratot, megemlítette, hogy a „longobárd törvények szerint”

⁹³ Pohl-Resl: i. m. 209. o.

őt most viszontajándék – *launegild* – illeti meg.⁹⁴ A rokonok közül nyilvánvalóan egyedül csak Benenatus döntött úgy, hogy a longobárd törvényeket választja, melyeket Liutprand király mindenki számára felkínált. A másik példa 758-ból való, amikor egy nő, aki ugyan a jól csengő longobárd Gunderada nevet viselte, mégis nyilvánvalóan római asszonynak („*Romana mulier*”) tekintették, a férje beleegyezésével eladott vagy elajándékozott egy földtulajdonrészt. Ilyen esetekben egy longobárd törvényt követő feleség számára a férj jóváhagyása megszokott és helyénvaló dolognak számított, viszont a római törvények szerint teljesen felesleges lett volna. Akármit is tartart a „római asszony” megjelölés, ő és a férje a longobárd jogi hagyomány alapján jártak el. Kétségtelen, hogy Gunderada már nem a római törvények szerint élt, vagy római mivolta jogi vonatkozásban már alig jelentett valamit.⁹⁵ Ezek a példák meggyőzően azt sugallják, hogy a VIII. századra az eltérő joggyakorlatok követésének már alig lehetett köze ahhoz, amit az itáliai földbirtokosok „etikai” identitásának nevezhetnénk.

A rómaiak és a longobárdok viszonylag zökkenőmentes összeolvadásának minden bizonnyal kedvezett a hódítók heterogén összetétele, hatalmi struktúrájuk széttagoltsága és nem egységes vallási identitása is. A VI. század közepén Justinanus követői a császárnak katolikusként írják le a longobárdokat. Itália elfoglalásakor pedig – ahogy már említettük – harcosaik között katolikus keresztények, pogányok és ariánusok is voltak.⁹⁶ Alboin feltehetően ariánus volt, vagy legalábbis olyan pogány, aki rokonszenvezett az arianizmussal, míg első felesége, Chlotsuinda, I. Chlothar frank király lánya, a katolikus keresztény hitet követte. A későbbi királyok valószínűleg ariánusok vagy katolikusok voltak, míg a longobárd lakosság számottevő része egészen a VI. század végéig

⁹⁴ Pohl-Resl: i. m. 210. o.

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ Stephen C. Fanning: „Lombard Arianism Reconsidered”, in: *Speculum*, 1981. 2. sz. 241–258. o.

továbbra is pogány szokások szerint élt. Authari király (584–590) kivételével, aki igyekezett megakadályozni a katolikus kereszténység terjedését, az uralkodók nem tettek komolyabb lépéseket azért, hogy népükre egységes vallást erőltessenek. A helyi hercegek megtehették, hogy támogatják vagy éppen tiltják egy-egy hit gyakorlását, de a vallási kérdést, úgy ahogy van, akár figyelmen kívül is hagyhatták. A VII. század végére a longobárd uralkodók és velük együtt a királyság lakóinak többsége – különösebb konfliktusok vagy drámai események nélkül – felvették a katolikus kereszténységet, amely már ezt megelőzően is a legelterjedtebb vallásnak számított Itáliában.

A rómaiak és a longobárdok keveredése azonban nem jelentette azt, hogy az utóbbiak elveszítették volna az identitásukat. Sőt éppen ellenkezőleg: tekintet nélkül a biológiai értelemben vett származásra vagy arra, hogy ki nek az ősei érkeztek Alboinnal együtt Itáliába, a VIII. századra a társadalom vezető rétege már erős longobárd önazonosság-tudattal rendelkezett. Csak a longobárdoknak volt lehetőségük arra, hogy hatalomra és vagyona tegyenek szert, ám ebből nem az következett, hogy a rómaiak alárendelt szerepbe kényszerültek volna, hanem inkább az, hogy ők maguk is longobárdokká lettek. A „római” és a „longobárd” elnevezés jelentése tehát sokrétű változáson ment keresztül.

A longobárd identitás – az aktuális valóságtól függetlenül – annak a katonai elitnek a hagyományára támaszkodott, amelyik először lépett Itália földjére. Longobárdnak lenni, legalábbis elméletben, azt jelentette, hogy valaki szabad harcos és van földbirtoka. Ez a kép olvasható ki a VIII. századi longobárd törvénykönyvekből is. Liutprand király (712–744) törvényeiben a szabad ember „archetípusa” a katona (latinul *exercitalis*, elatinosodott longobárdul *arimannus*).⁹⁷ Utódja, Aistulf

⁹⁷ Wickham: i. m. 72–73. o. Wickham adataiban és elemzésében Giovanni Tobacco alábbi tanulmányára támaszkodik: „Dai possessori dell'et carolingia agli esercitali dell'et longobarda”, in: *Studi medie-*

(749–756) uralkodása alatt azonban az identításban egy finom „súlyponteltolódás” történt: a gazdagság már előfeltétele lett annak, hogy valaki harcos legyen:

Annak a férfinak, akinek hét uradalma [*manses*] van, legyen páncélíngé és egyéb hadi felszerelése; legyen kellő számú lova és más fegyverzete is. Továbbá, annak a férfinak, akinek nincsenek uradalmai, de legalább 40 *iugera* földje van, legyen lova, pajza és lándzsája. [...]

Továbbá, ami a kereskedőket és a pénzbeli vagyonnal bírókat illeti, közülük a tehetősebbeknek és az erősebbeknek legyen páncélíngé, lova, pajza és lándzsája; akik kevésbé vagyonosak, azoknak legyen lova, páncélja és lándzsája, akik pediglen még kevesebb vagyonnal bírnak, azoknak legyen tegeze nyílvevesszőkkel és íja.⁹⁸

Más szavakkal: ha valaki elég gazdag volt, akkor a törvény megkövetelte tőle, hogy a longobárd szokásoknak megfelelően fegyverkezzen fel, függetlenül attól, hogy milyen családból származott.

De mi lett a „rómaiakkal”? Aistulf törvénykönyve rájuk is kitér, ám nem Itália őslakosait tekinti *Romanus*oknak, és még csak nem is azokat, akik a római jogot követték, hanem azoknak az itáliai területeknek a lakóit, amelyek – akár közvetlenül, akár Ravenna vagy a pápa révén – birodalmi fennhatóság alatt álltak. A törvény megtiltotta a kereskedőknek, hogy királyi engedély nélkül „rómaiakkal” kössenek üzletet, de ha ez mégis megtörtént volna, akkor súlyos büntetés várt rájuk. Egyebek közt kopaszra borotválva végigfuttatták őket az utcákon, miközben ezt kellett kiabálniuk:

vali X. 1. 1969, 221–268. o. Tobacco azonban kételkedik abban, hogy a rómaiak asszimilációja ennyire előrehaladt volna, bár egy újabb munkájában (*Struggle for Power in Medieval Italy: Structures of Political Rule*, Cambridge, 1989, 96–97. o.) már elismeri, hogy „a VII. század végén, amikor a longobárdok katolikus hitre való áttérése szinte teljesen befejeződött, és ugyanahhoz a társadalmi osztályhoz tartozva együtt éltek a római földbirtokosok maradványaival, talán nem elképzelhetetlen, hogy a rómaiak egy része átvette az uralkodó népi jogi hagyományait”. Ugyanakkor továbbra is kétségbe vonja, hogy „a longobárdok jogi és katonai szempontból érdemben asszimiláltak volna a szabad római népességet”.

⁹⁸ „Aistulfi Leges”, 2, 3, in: Beyerle (szerk.): i. m. 360. o.

Így bűnhődik majd mindenki, aki királyi engedély nélkül rómaiakkal üzletel, miközben harcban állunk velük!⁹⁹

Kétségtelen, hogy a fent említett „rómaiak” nem a longobárd királyság lakói közé tartoztak – hiszen a jómódú kereskedők már *per definitionem* longobárdok voltak –, hanem azokat az „idegeneket” értették alattuk, akik olyan itáliai területekről jöttek, melyek még mindig Konstantinápoly uralma alatt álltak. A VIII. századi periratok hasonlóképpen úgy hivatkoznak a „rómaiak idejére”, mint a távoli múltra, még mielőtt a longobárd királyok Itáliába jöttek volna.¹⁰⁰ Miután tehát végbement az új longobárd etnogenezis, melyben a királyságban élő földbirtokos elit valamennyi tagja részt vett, a *Romanus* politikai-területi jelentést kapott, és közvetlenül a bizánci államhatalommal hozták kapcsolatba.

Vizigótok az Ibériai-félszigeten

A Galliában 418–419-ben alapított vizigót királyság a késői Róma szövetségeseinek – az előző fejezetben már ismertetett – berendezkedési modelljét követte, és a gót királyok uralmuk első félszáz évében nem is lépték át a szövetségi hagyomány kereteit. A gótok, akiknek lélekszámát a különböző becslések 80 és 200 ezer fő közé teszik (férfiakkal, nőkkel és gyermekekkel együtt), királyságuk összlakosságának mindig is csak elenyésző kisebbségét alkották. Főként galliai központjuk, Tolosa körül telepedtek le, de néhány katonai egység erejéig és a Pireneusoktól délre is jelen voltak. A gót uralom alatt a jócskán számbeli fölényben levő rómaiak továbbra is a megszokott módon éltek, biztonságukról pedig a római törvények és saját intézményeik gondoskodtak. A gót *foederatus*-hagyomány azonban csak 466-ig tartott, ebben

⁹⁹ „Aistulfi Leges”, 4, in: Beyerle (szerk.): i. m. 361. o.

¹⁰⁰ Luigi Schiaparelli (szerk.): *Codice Diplomatico Longobardo*, 1. k., Róma, 1929, 48. o., 81. o.

az évben ugyanis Eurik király felmondta a birodalommal kötött szerződést, és igazi hódításokba kezdett: elfoglalta Gallia déli részét, majd keleten a mai Provence, délen pedig a hispaniai területek felé kezdett terjeszkedni. Ez az irányvonalváltás legalább annyira összefüggött az új gót ideológiai programmal, mint a galliai és itáliai politikai állapotok romlásával: nyugaton ugyanis a 460-as évekre a birodalom katonai és politikai hatalma gyakorlatilag megszűnt, így Eurik előtt megnyílt az út, hogy ezt a hatalmi vákuumot kitöltse.

A gótok új, terjeszkedő programja heves ellenállást váltott ki a helyi őslakosság csoportjaiból, különösen Auvergne-ben, a Pireneusok déli részén, Tarraconensis tartományban és az egész Ebro-völgyben. Mindez azonban nem pusztán gót-római szembenállást jelentett, hiszen a gótok több római parancsnokot is hatalmi pozícióban hagytak. Az ellenállást mégis helyi földbirtokos arisztokraták vezették, akik saját híveiken kívül barbár szövetségeseket is mozgósítani tudtak. Különösen kegyetlen harcok zajlottak az Ebro-völgyben, ahol a helyiek érdekeit nemcsak a római-gót szövetség széthullása fenyegette, hanem az egyre nagyobb számban betelepülő gót lakosság is, akiknek első hulláma a 490-es években érkezett hispán földre.

Ugyanakkor még e konfliktusokkal súlyosan terhelt időszakban is valódi együttműködés kezdett kialakulni a gótok és a meghódított lakosság között. Ebben vezető szerepe lett II. Alarik királynak (484–507), aki gall-római alattvalói „beillesztésén” fáradozott. Ennek érdekében mindenekelőtt két égető problémát kellett megoldania. Először is szükség volt egy olyan jogi struktúrára, amely lehetővé tette, hogy a gót királyság római alattvalói egymás között rendezhessék jogi ügyeiket. A gótok és a rómaiak közti kapcsolatokat ugyanis feltehetően már tartalmazta Eurik, II. Alarik apjának törvénykönyve, melynek hatálya a gót királyság valamennyi lakójára kiterjedt.¹⁰¹

¹⁰¹ Wolf Liebeschuetz: „Citizen Status and Law”, in: Pohl-Reimitz (szerk.): 141–143. o.

A kérdés tehát az volt, hogyan szabályozzák a római közösségen *belüli* jogi ügyleteket. II. Alarik ezt úgy oldotta meg, hogy felfrissítve és rövidítve újra közzétette a *Codex Theodosianus*t, amely 438-ban történt kihirdetése óta általánosan elfogadott római törvénykönyvnek számított. Ezzel az *Alarik breviárum*aként ismertté vált „kivonattal” egy olyan, király által szentesített törvénykönyv állt rendelkezésre, ami már jobban igazodott a vizigót királyság mindennapi realitásaihoz.

A másik nehézséget az egyházkerületek határai jelentették, ezeket ugyanis még a működő császári uralom idején alakították ki, ám ez a földrajzi felosztás már nem felelt meg a frankok, burgundok és gótok lakta aktuális dél-galliai állapotoknak. Annak ellenére, hogy II. Alarik ariánus volt, 506-ban egyházi zsinatot hívott össze Agdéba, hogy megszilárdítsa a katolikus hierarchiát, és megoldást találjon azokra a problémákra, melyeket a VI. század elejére kialakult új politikai körülmények teremtettek.

Intézkedéseinek köszönhetően II. Alarik végül maga mellé tudta állítani királyságának gall-római földbirtokosait, és a katolikus püspökök is támogatták. Sőt 507-ben egy parancsnok – akinek apja még az előző nemzedék egyik legádázabb gótellenes vezetője volt – egy fontos római egység élén, a gót király oldalán harcolt a frank Klodvig elleni vouilléi (Campus Vogladensis-i) csatában.

II. Alarik azonban nemcsak az ütközetben maradt alul, hanem az élete is odaveszett, ezzel pedig vége lett a tolosai gót királyságnak, és a gyors római-gót „egymásra találás” illúziója is szertefoszlott. A katonai kudarc túlélői a családjukkal együtt átkeltek a Pireneusokon, hogy a félsziget belsejében újjászervezzék a gót királyságot, ám ehhez a korábbi időkhöz képest hajthatatlanabbul és ellenségesebb érülettel láttak hozzá. Az a Hispania, ahová a hátráló gót hadsereg „áthelyezte” királyságát, kulturális értelemben nagyon heterogén római provinciamaradvány volt: a többségben levő hispán-római lakosság mellett számos görög, szír, afrikai és zsidó is élt itt, különösen olyan kikötővárosokban, mint Tarragona, Tortosa, Elche és Cartagena, vagy mint Narbonne, a Pire-

neusok és a Rhône közti keskeny tengerparti sáv fővárosa, amely 507 óta még mindig a gótok kezén volt. Emellett Galícia területét továbbra is a szvébek uralták, és ott voltak még azok az ősi közösségek, melyeket alig érintettek a római hódítás évszázadai: északon a baszkok, Oros-pedában és Cantabriában pedig más őslakos csoportok. Ezeken a kopár, elszigetelt vidékeken a pogányság még a VII. században is általánosnak számított, és a *románitas* alig jelentett többet egy-egy katonai egység szórványos felbukkanásánál. Azokban a régiókban pedig, ahol a római hagyományok a legerősebbek voltak – például az Ebro-völgyben –, már a vizigótok előző nemzedéke is komoly ellenállásba ütközött. Az a gót hadsereg tehát, amely 507-ben vereséget szenvedett a frankoktól, és a Pireneusokon át délre vonult vissza, hatalmas kihívás előtt állt, ha egységet akart teremteni az Ibériai-félszigeten.

A gótok közép-hispaniai királyságának létrejöttét vándorlásaik záróakkordjaként is felfoghatjuk. A VI. század folyamán hozzáláttak új pozíciójuk megszilárdításához, miközben a római földbirtokos elittel próbálták fenntartani azt a *modus vivendit*, melyet Eurik és II. Alarik korábban már megalapozott. Ugyanakkor a rómaiakkal kötött házasságok tilalmával és ariánus hitükkel igyekeztek megőrizni különálló identitásukat is.

A rómaiak és a barbárok közti házasság tilalma a *Codex Theodosianus* azon részei közé tartozott, melyek – átalakított formában – bekerültek *Alarik breviárum*ába is. Theodosius törvénykönyvében ez a rendelkezés elsősorban egy nagyon is valós jelenséget, a római provinciálisok és barbár rokonaik összeesküvését kívánta megakadályozni.¹⁰² Igaz ugyan, hogy a *Breviárium* szigorúbban fogalmaz, amikor tiltja a rómaiak és a „barbárok” közötti házasságot, ez azonban bizonyára nem azt jelentette, hogy a gótokat is a *barbarusok* közé sorolta volna. A va-

¹⁰² Liebeschuetz: i. m. 139–140. o. A téma részletesebb kifejtését ld. Hagith Sivan: „The Appropriation of Roman Law in Barbarian Hands: Roman-Barbarian Marriage in Visigothic Gaul and Spain”, in: Walter Pohl–Helmut Reimitz (szerk.): i. m. 189–205. o.

lódi cél feltehetően a gót érdekekre veszélyesnek tartott frank-római házassági szövetségek meghiúsítása volt.¹⁰³ Emellett gyanítható, hogy a gótok ezzel a törvénnyel a saját identitásukat is óvni akarták, mivel már kétnemzedéknyi idő óta egy náluk sokkal nagyobb létszámú, vegyes összetételű lakossággal éltek együtt. Végül pedig elképzelhető, hogy ez a tiltás a rómaiak jogait is védte, hiszen előfordult, hogy a gót hatalmasságok egy római örökös-növel kötött, többé-kevésbé kikényszerített házasság révén jutottak földbirtokokhoz. De bármi volt is e törvény mögött meghúzódó eredeti szándék, attól kezdve, hogy a gótok visszahátráltak az Ibériai-félszigetre, a tilalmat az új környezetben új értelmezéssel ruházták fel: most már egyértelműen a gótok és a rómaiak közti házasságra vonatkozott. A vouilléi csata utóhatásaként a katonai elitet – közös erőfeszítéssel – így próbálták távol tartani a római lakosság tömegeitől. Ez a tilalom 50 évig maradt érvényben. A különálló gót identitás megőrzésének gondolatát végső soron a hispán-római vallási vezetők is támogatták azzal, hogy nem engedélyezték a katolikusok és az ariánusok közti házasságokat.

Az arianizmus a gót identitás másik fontos eleme volt. A gótok a VI. században mindvégig ragaszkodtak saját vallási hagyományaikhoz, ezek azonban nemcsak a katolikus római lakosságtól választották el őket, hanem a bizánci (keletrómai) intrikáknak is termékeny talajt jelentettek. A gót politikai vezetés azonban létfontosságúnak tartotta az efféle kulturális törésvonalakat, sőt a különállás kifejezésére új módszereket is bevetett. A VI. század elejéről származó régészeti leletek például arra utalnak, hogy a gótok szándékosan olyan ruhákat kezdtek hordani – vagy legalábbis úgy öltöztették fel a halottaikat –, hogy már első pillantásra is különbözzenek római szomszédaiktól.¹⁰⁴

De hogy a különálló identitás megőrzése érdekében mennyire voltak hatékonyak ezek a megoldások, azt már

aligha lehet kideríteni. Bizonyos, hogy a rómaiak és a gótok között előfordultak vegyes házasságok, és valószínűleg néhány katolikus hitre tért gót is át tudott lépni a vallásokat szigorúan elválasztó határvonalon. Lényegesebb volt azonban az, hogy a rómaiakat, bár megillette őket a tulajdonhoz való jog, továbbra is kizárták a politikai hatalom köreiből, ez pedig könnyen arra sarkallhatott néhány becsvágyó rómaikat, hogy megpróbáljon identitást váltani. Egy történész már rámutatott arra, hogy bár a fent említett intézkedések igyekeztek fenntartani a rómaiak és a gótok közti jellegzetes különbségeket,

a gót törvények nem határozták meg a „gótság” mibenlétét.¹⁰⁵

A gót királyok így minden bizonnyal maguk dönthettek arról, hogy kit tartanak gótnak, a határvonalak átjárhatósága pedig nemcsak lehetséges, hanem egyenesen szükséges is volt ahhoz, hogy a gót hadsereg kézben tarthassa egy ilyen hatalmas királyság irányítását. Amíg ugyanis a gótok egy kis létszámú, elkülönült katonai elitet alkottak, addig kétségtelenül nagyon korlátozott lehetőségeik voltak ahhoz, hogy uralmukat az egész Ibériai-félsziget fölélt biztossítsák.

A VI. század közepén a királyság válságos időket élt meg: az orgyilkosságok és a hatalmi versengés mellett az elszakadni vágyó tartományok is gyengítették. A lázadók még azt is elérték, hogy Justinianus császár beavatkozzon, és a bizánciak el is foglalták a félsziget délkeleti partszakaszát. A vizigótok királyságát egy véres visszahódítás fenyegette, és úgy tűnt, nehéz lesz elkerülniük az itáliai osztrogótok sorsát.

Az 570-es és 80-as évekre azonban minden olyan hagyományos módszer kudarcot vallott, mellyel a gótokat és a rómaiakat el akarták különíteni egymástól. A célratoró Leovigild király (569–586) nemcsak megerősítette, de ki is terjesztette hatalmát az egész félszigetre. Leverte a cordobai és az orensei lázadásokat, olyan távoli tar-

¹⁰³ Shivan: i. m. 195–199. o.

¹⁰⁴ Liebeschuetz: i. m. 149. o.

¹⁰⁵ I. m. 141. o.

ományokat csatolt vissza a királysághoz, mint Cantabria vagy Asturia, és még a baszkokat is sikerült valamelyest lecsendesítenie. Toledót tette meg állandó székhelyéül, miközben ekkoriban más barbár királyok – tartós hatalmi központ híján – többnyire egyik helyről a másikra költöztek az udvarukkal. 584–585-ben megtörte a galíciai szvébek uralmát, a királyságukat pedig beolvasztotta a sajátjába. Centralizációs programjának részeként hozzalátott ahhoz is, hogy lebontsa azokat a hagyományos korlátokat, amelyek alattvalóit elválasztották egymástól. Eltörölte a vegyes házasságokra vonatkozó tilalmat, mert világosan látta, hogy ez a rendelkezés a római–gót egység útjában áll. Ezzel az intézkedéssel az lehetett a valódi célja, hogy a katolikusokat ösztönözze az ariánusokkal való házasságkötésre, hiszen a katolikus egyház jog tiltotta az eltérő hitűek házasságát. Az ilyen frigyek ugyanis, melyeket a korona engedélyezett, de az egyház nem, csakis akkor maradhattak fenn, ha a katolikus fél hajlandó volt szembeszállni egyháza törvényével. Leovigild azt is szorgalmazta, hogy a katolikusok térjenek át a kereszténységre, ariánus változatára. Ennek érdekében egy zsinatot hívott össze Toledóba, melyen módosították az ariánus tanokat: a Fiú egyenrangú lett az Atyával (de a Szentlélek továbbra is alsóbbrendű maradt), emellett az ariánusok lemondtak arról a követelményről, hogy az áttérőket másodszor is meg kell keresztelni. Mindezekből egyértelműen látszik, hogy a gót király a rómaiak számára igyekezett minél inkább megkönnyíteni a góttá válás útját.¹⁰⁶

Leovigild erőfeszítései azonban, melyekkel el akarta tüntetni a rómaiak és a gótok közti korlátokat, a katolikus püspökök rendíthetetlen ellenállása miatt végül kudarcba fulladtak. Fia, Hermenegild viszont hatékonyabb módszert talált a helyzet hosszabb távú konszolidálására. Fellázadt az apja ellen, és áttért a katolikus hitre – feltehetően abban bízott, hogy a katolikus többség majd mellé fog állni. S bár lázadása elbukott, őt pedig foglyul

¹⁰⁶ Roger Collins: *Early Medieval Europe*, New York, 1991, 145. o.

ejtették és ki is végezték, apjuk halála után öccse, Reccared a Hermenegild által megkezdett utat folytatta. 587-ben katolikus lett, két év múlva pedig sikerült elérnie, hogy a toledói zsinaton a királyság valamennyi megmaradt ariánus püspöke és maga az ariánus egyház is áttérjen a katolikus vallásra. Ez természetesen azt jelentette, hogy a gót lakosság is elhagyta régi hitét. Reccared célja nem kevesebb volt, mint egy új, egységes társadalom, a *societas fidelium Christi*, a „Krisztus-hívők társadalmának”¹⁰⁷ megteremtése, amely túllép a hagyományos gót-római felosztáson.

A gótok keresztény hitre térése minden akadályt elhárított a társadalmi és kulturális asszimiláció útjából. A gót nyelv, melyet a VII. században már aligha használhattak az ariánus liturgiákon kívül, gyorsan eltűnt. A gótok és a rómaiak öltözködése és anyagi kultúrája, mely már hosszú ideje alig különbözött egymástól, végül teljesen egyforma lett.¹⁰⁸ A 643–644-ben Chindaswinth király által kiadott törvénykönyv pedig, melynek hatálya a királyság valamennyi lakójára kiterjedt, a gótokat és a rómaiakat megkülönböztető jogi hagyomány utolsó maradványait is felszámolta.¹⁰⁹

S bár a gótok és a rómaiak közti különbségek szerte-foszlottak, a gót identitás továbbra is megmaradt, igaz ugyan, hogy az itáliai „longobárd” elnevezéshez hasonlóan elsősorban a társadalmi osztályra és a vagyonra kezdett utalni: ha valakit gót ősei miatt becsültek, az többnyire csak azt jelentette, hogy jó nevű családba született. A származásnál fontosabb volt a gazdagság, a hatalom és a királyság iránti elkötelezettség. A 638-ban összeült hatodik toledói zsinat határozata szerint csak az lehetett király, aki

¹⁰⁷ P. D. King: *Law and Society in the Visigothic Kingdom*, Cambridge, 1972, 132. o.

¹⁰⁸ Dietrich Claude: „Remarks about Visigoths and Hispano-Romans in the Seventh Century.” Claude többek között Volker Bierbrauer munkájából is idéz. In: Walter Pohl–Helmut Reimitz (szerk.): i. m. 119. o. 29. jegyzet.

¹⁰⁹ King: i. m. 18. o.

Ez a kitétel azonban lényegében csak arra szolgált, hogy frankok és aquitániaiak ne lehessenek uralkodók. Erwig például, aki 680-ban emelkedett a trónra, egy Bizánci Birodalomból száműzött római fia volt. Etnikai értelemben aligha lehetett gót, mégis annak számított, mert a vizigót királyságban született, és apja révén, aki Chindaswinth király egyik rokonát vette feleségül, előkelő ősökre hivatkozhatott – ezzel pedig eleget tett a zsinat szabta feltételeknek. „Gótnak” lenni tehát egyszerűen azt jelentette, hogy valaki a vizigót királyság elitjéhez tartozott.

A katolikus papi kar rendkívül aktívan támogatta azt a királyi elképzelést, hogy a gót társadalmat a katolicizmus zászlaja alatt egyesítsék. E program végrehajtását az egész VII. században a toledói zsinat irányította, melyet 589 és 702 között tizenhatszor hívtak össze. A hitváltás ugyan megkönnyítette a gótok és a rómaiak összeolvadását, ám ez önmagában még nem változtatott azon, hogy a félsziget „római” lakossága kulturális és vallási szempontból soha nem volt egységes, annak ellenére, hogy a még ariánus vizigótok uralmának évtizedei alatt a gótok és a rómaiak heterogén „összképe” valamelyest egyszerűsödni kezdett. Ennek első lépéseként a különféle ariánus szvébek, vandálok, alánok és más népcsoportok beolvadtak a *populus Gothorum*ba, míg a katolikus görögök, a szírek és az Észak-Afrikából származók „belekényszerültek” a *populus Romanorum*ba. Amikor aztán Reccared király szakított az ariánus hittel, ez a két „nép” eggyé válhatott. Ebből a folyamatból azonban kezdettől fogva kizárták azt a csoportot, amely a római lakosság tekintélyes részét alkotta: a zsidókat.

A VI. század folyamán, ahogy a katolikus kereszténység és a *romanitas* egyre közelebb került egymáshoz, a zsidók fokozatosan kezdték elveszíteni identitásuk „római részét”, és nem maradt más választásuk, mint hogy visszahúzódjanak saját vallási-etnikai világukba. Ez vi-

szont oda vezetett, hogy katolikus szomszédaik szemében megvetetteknek, sőt üldözendőeknek számítottak. A zsidók tehát egyre inkább a perifériára szorultak egy olyan társadalomban, melynek meghatározó ismérve a közös keresztény identitás lett. A Bizánci Birodalomban is hasonló fejlemények történtek: ahogy a katolikus kereszténység államvallássá lépett elő, a zsidó lakosság marginalizálódni kezdett, és üldöztetéseknek is ki volt téve. A vizigót királyságban azonban a zsidókkal szembeni fellépés sokkal drasztikusabb formákat öltött, mint Konstantinápolyban.

Miután a gótok áttértek a katolikus hitre, és a rómaiaktól már nem is lehetett megkülönböztetni őket, a zsidók *mássága* mind szembetűnőbb lett, ami zavarni kezdte a keresztény királyokat, akik – mondhatni, messze megelőzve a korukat – embertelen törvényekkel próbálták a zsidó lakosságot a *societas fidelium*ba kényszeríteni.

Nagyon nagy nyomás nehezedett a zsidókra, akiket választás elé állítottak: vagy felveszik a keresztiséget, vagy szörnyű büntetés vár rájuk. Kizárólag keresztény papok felügyelete alatt utazhattak; ha betartották étrendi előírásait, ha körülmetélést végeztek vagy ha téríteni próbáltak, akkor korbácsolással, kopaszra nyírással, megcsonkítással és vagyonelkobzással sújtották őket. S bár ezekkel a kegyetlen intézkedésekkel elméletileg az áttérést akarták kikényszeríteni, a királyi törvények értelmében még a hitet váltott zsidók is a kereszténység ellenségeinek számítottak. A zsidóellenes törvénykezés legszélsebb lépéseként Erwig király elrendelte, hogy valamennyi zsidót – tekintet nélkül arra, hogy áttért-e vagy sem – rabszolgává kell tenni.¹¹¹

Az a hév, mellyel a klérus által támogatott királyok – e papok között ott volt a zsidó származású Julián de Toledo is – végső soron a zsidóság megsemmisítését kísérelték meg, nem állt arányban saját lehetőségeikkel, hogy a drákói intézkedéseket maradéktalanul végre is hajthassák. A lakosság nagy tömegei ugyanis nyilvánvalóan nem

¹¹⁰ *Concilium toletanum* VI, 17. Ld. Claude: i. m. 127–129. o.

¹¹¹ King: i. m. 130–144. o.

osztottak királyaik engesztelhetetlen zsidógyűlöletében, és az újabb és újabb törvények éles megfogalmazás-módja is a társadalmi támogatottság hiányát tükrözi. Ennek ellenére a vizigót uralkodók eltökélt szándéka, hogy felszámolják ezt az „új” népet – melyet bizonyos értelemben éppen saját politikájuk tett ennyire láthatóvá –, szörnyű örökséget hagyott hátra az Ibériai-félszigeten, ahol a „vér tisztaságának” fanatikus gondolata évszázadok múlva ismét teret kap majd.

A frank identitás a VIII. századig

A VI-VII. században a Loire-től északra hasonló folyamat ment végbe, mint a vizigót királyságban, azaz a lakosság tömegei egyre inkább kezdték átvenni az uralkodó kisebbség identitását. Ebben a világban azonban, amely távol esett a nagyobb kulturális és politikai központoktól, ez a változás gyorsabban és mélyrehatóbban zajlott, mint máshol. Klodvig törekvése, hogy a vizigótokkal szembeni harcához megnyerje a gall-római lakosságot, lépései az osztrogót hegemonia megtörésére, valamint harcos-királyként az az elhatározása, hogy megkeresztelkedjen s így a „leghatékonyabb” vallást szolgálja – ezek mind-mind elősegítették a frankok és a rómaiak gyors összeolvadását. Klodvig nyomdokain haladva a fiai és az unokái is úgy terjeszthették ki hatalmukat kelet felé, hogy etnikai vagy vallási konfliktusokkal nem kellett számolniuk.

A rómaiak és a frankok asszimilációja azonban nem azt jelentette, hogy a királyságban az egymást átfedő identitástudatok eltűntek volna. Ugyanazok a regionális identitások, melyek már az V. század óta büszkeséggel töltöttek el a *civitasok* lakót, a frankok uralma alatt is fennmaradtak. A frankok a *coup d'état* után meg sem kísérelték a regionalizmus felszámolását, ugyanakkor a *Regnum Francorum*hoz való tartozás újabb rétegekkel gazdagí-

totta a már meglevő identitásokat és a hűség kötelékeit. Klodvig és utódai átvették a római *civitasok* régiókra osztott közigazgatását, és székhelyeiket a régi római adminisztrációs központokban építették ki. Így hát a városok – csakúgy, mint a késő ókorban – továbbra is a helyi büszkeség és identitás „fészkei” maradtak. A különbség csak annyi volt, hogy a *civitasok* elitjéhez most már nemcsak a helyi arisztokrácia leszármazottai tartoztak, hanem a frank királyok megbízottai is, akik szintén azonosultak a saját városukkal. A Merovingok hadi szervezete csak tovább erősítette az összetartozás-érzést, mivel a katonai egységek egy-egy helyi gróf parancsnoksága alatt vonultak fel. Ez a hadszervezési mód más késő római identitásformákat is életben tartott, különösen azokat a barbárokét, akiknek csapatai még mindig ott állomásoztak Galliában. Ezek a kis szétszórt helyőrségek továbbra is barbár parancsnokok alá tartoztak, így katonáik az egész VII. század folyamán megőrizhették sajátos identitásukat. Ezért lehetett hallani szászokról Bayeux-ben, talfalokról Poitou-ban, chamavusokról Langres-ban, scotusokról Besançonban és szvébekről Courtrai-ben.¹¹²

Klodvigról nem mondhatjuk, hogy a „frankok királyságát” alapította meg, hiszen az övé csak egyike volt a korabeli frank királyságoknak. Amikor pedig ő és utódai sorra megszerezték frank riváisaik területeit, valamint a szomszédos keleti és déli királyságokat, a fő hatalmi pozíciókba a saját híveiket tették ugyan, mégis ki tudtak egyezni a helyi identitásokkal. A VI. századra végül három frank királyság maradt a színen: a nyugati Neustria, a Soissons, Párizs, Tours és Rouen körüli régiókkal, ahol a frankok annak idején először bukkantak fel, hogy előbb védjék, majd később a magukéra cseréljék a római uralmat; Austrasia, amelyhez a Rajnától keletre fekvő térségen kívül hozzátartozott Champagne, Reims, majd ké-

¹¹² Eugen Ewig: „Volkstum und Volksbewusstsein im Frankenreich des 7. Jahrhunderts”, in: Hartmut Atsma (szerk): *Spätantikes und Fränkisches Gallien. Gesammelte Schriften*, 1. k., München, 1976, 234–236. o.

sőbb Metz is; és végül Burgundia, amely a Rhône menti régi burgund királyság mellett magában foglalta Gallia nagy részét, beleértve a királyi székhelyet, Orléans-t is.

A frankok hatalmi központja továbbra is a Loire és a Rajna közti terület maradt, ahol a lakosság felsőbb rétegeinek származástól és katonai „hovatartozástól” függetlenül gyorsan megszilárdult a frank identitása. A VI. század közepére még a reimsi püspök, Remigius családjának leszármazottai is frank neveket viseltek – ő volt az a római pap, aki megkeresztelte Klodvigot –, és kétségtelen, hogy franknak vallották magukat, mint ahogy mások is annak tartották őket. A neustriai és az austrasiai elit úgyszintén azonos néphez tartozónak tekintette magát, és még legkegyetlenebb háborúskodásaikat is belső viszályként fogták fel, nem pedig úgy, mintha „idegenek” ellen harcoltak volna. A lakosság életét már egészen bizonyosan területi alapú jogrend, az úgynevezett *száli törvény* szabályozta, melyet először – igaz, csak részleteiben – a VI. század elején foglaltak írásba.¹¹³ Az eredetileg Klodvig követőire szabott törvények írott változatát a következő század frank uralkodói többször is módosították és kiegészítették. A VII. század második felére a *száli törvény* már a nyugati frank királyság, Neustria valamennyi lakójára kiterjedt.

Austrasiában végül a királyi ediktumok és a szokásjog a *ripuári törvény*ben olvadtak össze. A *Lex Ripuaria* utolsó változata már Karoling-kori szöveg, melyet Nagy Károly dolgozott át, és néhány kutató úgy véli, hogy a teljes törvénykönyv a VIII. század végénél nem keletkezhetett korábban.¹¹⁴ E joggyűjtemény szövege azonban a *burgund* és a *száli törvény* hatását mutatja, ebből pedig arra lehet következtetni, hogy a ripuári frankoknak az írott törvénykönyvön kívül szóban élő törvényei is lehettek. Mindez pedig azt sugallja, hogy a frank világ erősö-

¹¹³ Ian Wood: *The Merovingian Kingdoms 450–751*, London, 1994, 108–114. o.

¹¹⁴ Patrick Wormald: „Lex Scripta and Verbum Regis: Legislation and Germanic Kingship from Euric to Cnut”, in: P. H. Sawyer–I. N. Wood (szerk.): *Early Medieval Kingship*, Leeds, 1977, 108. o.

dó regionalizációjának részeként az austrasiai királyságban már a VII. század elején léteznie kellett valamiféle törvénykönyvnek.

A Rajna és a Loire természetes határai mögött a frank politikai-katonai berendezkedés új regionális identitásokat hozott létre, melyek részben a helyi arisztokrácia római és barbár hagyományaira épültek, ezeket azonban úgy formálták át, hogy megfeleljenek az új társadalmi és politikai körülményeknek. Az olyan régiókban, mint Burgundia vagy Aquitánia, a régebbi joghagyományokat és a társadalmi struktúrát hozzáigazították az új frank rendszerhez. Másutt a frankok saját embereiket ültették a hatalomba, és saját törvényeiket vezették be.

Miután a frankok meghódították a burgund királyságot, egy alkirályságot hoztak belőle létre, anélkül hogy felszámolták volna az ottani arisztokráciát vagy a joghagyományokat. A Felső-Rhône menti területeket korábban egy vegyes barbár hadsereg uralta, melyet a Jura-vidéken még Flavius Aëtius római parancsnok telepített le 443 körül, de az V. század utolsó évtizedeire már a Vienne és a Lyon környéki régiók is barbár ellenőrzés alatt álltak. 517-ben Sigismund burgund király kiadott egy törvénykönyvet, a *Liber Constitutionum*ot, amely egyesítette magában a korábbi királyi rendeleteket, a burgund szokásjog egy részét és a római vulgárjogot.¹¹⁵ E törvénykönyv fő célja az volt, hogy szabályozza a királyság barbár és római lakosai közti viszonyokat, ugyanakkor a módosított és kibővített római jogot szigorúan csak a rómaiak egymás közötti ügyeire korlátozta. A *Liber Constitutionum* így a nem római lakosságot sikeresen egyetlen „néppé” tette, és egyszerre lett tanújele és hajtőereje a burgund etnogenezis további folyamatának.¹¹⁶ A törvénykönyv ösz-

¹¹⁵ Patrick Amory: „The meaning and purpose of ethnic terminology in the Burgundian laws”, in: *Early Medieval Europe*, 2. k., 1993, 1–28. o.

¹¹⁶ Ian Wood: „Ethnicity and the Ethnogenesis of the Burgundians”, in: Herwig Wolfram–Walter Pohl (szerk.): *Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern*, 1. k., Bécs, 1990, 55–69. o.

szeállításának idejére a Sigismund által használt megszólítás, a *populus noster* („a mi népünk”) már a királyság valamennyi lakosára vonatkozott, függetlenül attól, hogy római volt-e, vagy barbár.

A frank hódítás ugyan Burgundiát egy Orléans központú, nagyobb királyság részévé tette, a frankok mégis tiszteltben tartották a burgund társadalmi és jogi hagyományokat, melyek a VI., VII. és VIII. században mindvégig sértetlenül fennmaradtak. Egy Meroving-király Chalon-sur-Saône-ban, a régi burgund fővárosban még a saját kamarása és egy erdőőr közti vitában is a régi burgund jog szerint járt el.¹¹⁷ A sajátos joghagyományban is megnyilvánuló regionális burgund identitástudatot a helyi arisztokrácia az egész VII–VIII. század folyamán féltékenyen őrizte.

A Rajnától keletre eső területeken, Alemanniában, Tübingiában és Bajorországban [Bavariában], ahol a Merovingok frank származású hercegeken keresztül kormányoztak, a regionalizáció még inkább előrehaladt. Ezeket a regionális parancsnokokat ugyan frank fegyverek emelték hatalomba, ők azonban jó kapcsolatokat ápoltak a helyi arisztokrácia tagjaival, akikkel házasságok révén rokon kapcsolatba is kerültek. A frank hatalom nemcsak egyszerűen „rátelepedett” a népvándorlás kora óta már ott élő népességre, hanem bizonyos értelemben a frankok teremttették meg őket, hiszen az új területi hercegségek létrehozásával minden korábbi regionális elemet felosztottak, átcsoportosítottak és újjászervezték.

A Loire-től délre elfoglalt területeken, Aquitániában és Provence-ben a frank parancsnokok egyre inkább kezdték átvenni a regionális identitásokat – ezek alapja a helyi arisztokrata családok folytonossága volt –, és idővel maguk is „helyivé” lettek. Ez ahhoz vezetett, hogy ezek a regionális „nagyurak” befolyásos helyi szövetségeket épít-

tettek ki, s bár hivatalosan továbbra is hűek maradtak a távoli frank királyhoz, főként a saját érdekeiket tartották szem előtt. Ezekben a régiókban a *Codex Theodosianus*-ra vagy olyan rövidített változatokra támaszkodva, mint *Alarik breviáriuma*, a római jog volt érvényben, amely mindenki számára egységes, területi alapú törvénykezést biztosított, a hercegek és grófok pedig (vagy mint Provence-ben a „patrícusok”) erős regionális identitástudatot alakítottak ki. Hasonló folyamatok mentek végbe a Rajnától keletre – Alemanniában, Tübingiában és különösen Bajorországban –, ahol a frank uralom képviselői gyorsan beolvadtak a helyi arisztokráciába. Konfliktusok természetesen voltak, és amikor a központi frank hatalom a saját problémáival volt elfoglalva, az erős függetlenedési törekvések gyakorlatilag önálló hercegségeket hozhattak létre. Ezekben a megmozdulásokban azonban a helyi arisztokrácia tagjai, a híveik és lázadó frank királyi tisztviselők vettek részt, vagyis az efféle törekvések mögött aligha állhattak „nacionalista” vagy etnikai jellegű érzelmek.

Az erős regionális identitások, melyek kivétel nélkül összefonódtak egy saját, területi alapú jogrendszerrel, egy arisztokrata uralkodó réteggel és a katolikus vallással, ugyanakkor kötődtek a frank központi hatalomhoz is, gyökeres változásokat hoztak az évszázadok óta „közszajon forgó” etnikai szóhasználatban. A IV. és az V. század folyamán a társadalom fő választóvonalára a rómaiak és a barbárok között húzódott, e „kettős világot” pedig mindkét csoport egyaránt elfogadta, még azok is, akik élő bizonyítékai voltak annak, hogy az ilyesféle egyszerűsített felosztásoknak alig van köze a valósághoz. S bár a klasszikus ókorban a *barbarus* szó bizonyos megvetést is magában foglalt, a késő ókori katonai világban a szövetségesek végül elfogadták ezt az elnevezést, ami számukra semlegesnek hatott. Sőt akár még pozitív jelentést is kaphatott, mellyel nem római identitásukat hangsúlyozták – egy olyan kollektív identitást, ami sokkal szilárdabbnak bizonyult annál a számtalan „törzsi” névnél, mely egy-egy családhoz vagy hadsereghez fűzte őket.

¹¹⁷ Gregorius Turonensis: *Libri historiarum decem*, X, 10. Magyarul: Tours-i Gergely: *Korunk története. A frankok története*, Kalligram, Pozsony, 2010. (ford. Mezei Mónika és Adamik Tamás), ld. még Wood: *Ethnicity*, 55. o.

A VII. század elejére azonban a rómaiak és a barbárok közti megkülönböztetés már értelmét veszítette, hiszen az egyes régiókban a lakosságot már nem a nyelv, a szokások vagy a jogrend, hanem a társadalmi rétegződés alapján lehetett felosztani, emellett az egész társadalmat – ismét csak a zsidó kisebbséget kivéve – egy közös hit egyesítette. Így aztán a *barbarus* jelentése kezdett megváltozni: eleinte csak „idegent”, később pedig „pogány idegent” értettek alatta.

Szent Kolumbán [Columbanus] élettörténetében, ami a VII. század első negyedében íródott, a *barbarus*ok lehetnek pogány alemannok vagy ariánus longobárdok, de a frankokat és a burgundokat a szöveg soha nem említi ezen a néven.¹¹⁸ Előfordult ugyanakkor, hogy [nem ariánus] keresztényeket is „barbárnak” neveztek, mint például a VIII. században keletkezett *Szent Austregisil csodatételeiben*, melynek szerzője I. Pipin frank hadseregét tekintette annak – vagyis ezzel fejezte ki egyértelmű rosszallását az ellenség kegyetlen katonáival szemben, akik ugyan keresztények voltak, mégis pogányok módjára cselekedtek.

A Római Birodalomból azonban nemcsak a barbárok tűntek el, hanem maguk a rómaiak is, sőt lehet, hogy ők még a barbároknál is hamarabb elenyésztek. A VI. századi történetíró, Tours-i Gergely, akit gyakran állítanak be a gall-római arisztokrácia képviselőjeként, soha nem nevezi magát rómainak, de a családtagjait vagy azokat sem, akiket társadalmi-kulturális értelemben magával egyenrangúnak tartott. Ehelyett a III. század óta már megszokott regionális elnevezéseket használja, vagy egyszerűen a „szenátori rendről” ír. Tours-i Gergely történeti művében nyoma sincs a rómaiaknak.¹¹⁹ Az általánosabb értelemben vett „római” ugyanakkor felbukkan más frank

¹¹⁸ Ewig: i. m. 251. o.

¹¹⁹ Walter Goffart: „Foreigners in the Histories of Gregory of Tours”, in: uő: *Rome's Fall and After*, London, 1989, 275–291. o.; Patrick J. Geary: „Ethnic Identity as a Situational Construct in the Early Middle Ages”, in: *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, 113. sz. 1983. 15–26. o.

forrásokban, különösen a szentek életrajzaiban, melyek gyakran egy-egy család eredetének hagyományos leírásával kezdődnek.¹²⁰ A VIII. századra ez az elnevezés regionális jelleget öltött, és többnyire már csak a nyugaton fekvő Aquitánia és az Alpok-beli Raetia lakóit hívták így. Végül pedig, nagyjából a IX. század közepére, a frank birodalomban használatos *Romanus* pontosan ugyanazt jelentette, mint korábban a longobárd királyságban: „az, aki Róma városából származik.” Az egykori Nyugatrómai Birodalom területén többé már nem voltak sem rómaiak, sem barbárok.

Az új barbár világ

Nem sokkal azután, hogy az V–VI. században a longobárdok és más népek integrálódtak az egykori Római Birodalom területébe, különféle új népek léptek színre: a Rajnától keletre és északra a szászok, míg az Al-Duna menti területeken az avarok és a szlávok. Ezek az „új” barbárok visszaállították a birodalomból korábban már eltűnt kétpólusú állapotot – méghozzá egy addig ismeretlen és hosszú távon fenntartható módon.

Az új népek közül leginkább a szászok emlékeztettek az őket megelőző frankokra és alemannokra. Az Északi-tenger partjai felől érkező szász kalózkodók már a III. század óta portyáztak a birodalomban, szászokból álló egységek pedig közel ettől az időtől kezdve a római hadseregben is szolgáltak. Az V. században szász harcosok bukkantak fel Galliában, az élükön Odoakerrel, aki gyaníthatóan ugyanaz a barbár vezér volt, aki később Itália királyának nevezette magát.¹²¹ A frankokhoz és az alemannokhoz hasonlóan a szászok sem voltak „ősi” nép, inkább csak szétszórt, egymástól függetlenül tevékeny-

¹²⁰ Ewig: i. m. 247–248. o.

¹²¹ Tours-i Gergely: i. m. II, 18.

kedő hordákat alkottak. A közhiedelem szerint a nevük egy rövid, egyélű kardra, a *saxra* vezethető vissza, ez azonban aligha tekinthető valamiféle koherens önmeghatározásnak. Ráadásul ezt a fegyvert, ami nagy valószínűséggel hun eredetű volt, nem csak ők használták.¹²²

Britanniában az V. század elején a helyi lakosság szász szövetséges csapatokat toborzott, hogy a római légiók távozása után védjék meg a szigetet, a szászok pedig hamarosan ellenőrzésük alá vonták az egykori provincia keleti részét. Idővel, kihasználva a lehetőséget, a kontinensről az újabb szász csapatok mellett angelek, jütökök, frankok és frízek is csatlakoztak hozzájuk, majd ezek a harcosokból álló csoportok egyesültek, és kisebb királyságokat hoztak létre. Váltakozva hol harcban álltak, hol szövetségre léptek a római-britekkel, akiknek királyságai az újonnan érkezettek hatalmi berendezkedéseivel hasonlóan nem voltak túl szilárdnak. A pogány szászok a VII. században vették fel a kereszténységet; ebben nagy szerepe volt a római misszionáriusok erőfeszítéseinek, az ír szerzeteseknek, de a helyi keresztény lakosok is hatottak rájuk, akik – ugyanúgy, mint a rómaiak a longobárd Itáliában, az Ibériai-félszigeten vagy Galliában – fokozatosan összeolvadtak a hódítókkal, megteremtve ezzel egy új társadalom alapjait.¹²³

A kontinensen maradt szászok továbbra is decentralizált keretek között éltek, és pogány hitükről sem mondtak le. A VI. és a VII. század folyamán kapcsolatba kerültek a frank világgal; ez a „viszony” egészen hasonló volt ahhoz, ami két évszázaddal korábban a frankok és a Római Birodalom kapcsolatát jellemezte. A frankok alárendelt népként kezelték a szászokat, akiket arra kötelezték, hogy jószágjárulékot fizessenek nekik, vagy hogy védjék meg a *Regnum Francorum* területét, akár még olyan távolabbi népekkel szemben is, mint a vendek. A Mero-

ving-királyok időnként büntető hadjáratokat indítottak a szászok ellen, melyek Julianus császár korábbi alemann- vagy frankellenes expedícióira emlékeztettek. Ugyanakkor az is előfordult, hogy a szászok részt vettek a frankok belháborúiban, például a VIII. század elején szövetségre léptek a Martell Károlyval szembeni erőikkel.¹²⁴ A szászok azonban valószínűleg egészen másképp tekintettek önmagukra és a frankokhoz fűződő viszonyukra: még a VIII. század végén, Nagy Károly uralkodása alatt is elszántan próbálták őrizni függetlenségüket, vallásukat és hagyományaikat.

Míg nyugaton a frankok és az alemannok korábbi szerepét a szászok vették át, addig keleten a gótok és a hunok helyébe az avarok léptek. A sztyeppei szövetséget alkotó avarok a közép-ázsiai türk terjeszkedés elől menekülve 567-ben jelentek meg a Kárpát-medencében, de már előbb, 558–559-ben követeket küldtek Justinianus császárhoz azzal az ajánlattal, hogy évente fizetett „járándóságért” cserébe felveszik a harcot a birodalom ellenségeivel.¹²⁵ Az avarok több lényeges szempontból is hasonlítottak az első évezredben Európában megjelent más pusztai népekre.¹²⁶ Ezek a nomádok a túlélés nagyon speciális módját alakították ki, melynek alapja a legeltető állattartás volt, ami lehetővé tette számukra, hogy olyan vidékeken is megforduljanak, melyek egyébként emberi letelepedésre alkalmatlanok voltak. Ugyanakkor az évszakok váltakozását követő, több száz kilométeres vándorlásaik a szervezethez és a kapcsolattartás összetett formáit követelték meg, vagyis jellegzetes politikai és társadalmi felépítményük hátterében ökológiai kényszerítő erők álltak. A mozgékony, rugalmas és a lovas harcmodor elengedhetetlen volt a túléléshez, csakúgy, mint a hasonló csoportok közti együttműkö-

¹²² Pohl: *Telling the Difference*, 37. o.

¹²³ Henry Mayr-Harting: *The Coming of Christianity to Anglo-Saxon England*, Avon, 1991. Az őslakoságnak a szászok áttéréseben játszott szerepéről ld. Patrick Sims-Williams: *Religion and Literature in Western England, 600–800*, Cambridge, 1990, 54–86. o.

¹²⁴ Wood: *The Merovingian Kingdoms*, 163–164. o.

¹²⁵ Walter Pohl: *Die Awaren, Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567–822 n. Chr.*, München, 1988, 18–19. o.

¹²⁶ Walter Pohl: „The Role of the Steppe Peoples in Eastern and Central Europe in the First Millennium A.D.”, in: Przemysław Urbańczyk (szerk.): *Origins of Central Europe*, Varsó, 1997, 65–78. o.

dés. Mindezek eredményeképpen hihetetlenül gyorsan hatalmas sztyeppebi birodalmak jöhettek létre, olyanok, mint a már ismertetett, Attila vezette rövid életű hun szövetség. Az avarok azonban valamennyi elődüköt különbözték abban, hogy nomád berendezkedésüket képesek voltak átalakítani egy igen centralizált, intézményesített, soknemzetiségű királysággá, amely Bizánc és a nyugati királyságok között győzelmek és vereségek során át két és fél évszázadig talpon tudott maradni.

Az avarok ezt a „bravúrt” úgy valósíthatták meg, hogy sikerült megszilárdítaniuk uralmukat azok fölött a népek fölött, amelyek a Keletrómai Birodalom balkáni határvidékén éltek, emellett magát az „avar” nevet is rendkívül hatékonyan tudták politikájuk szolgálatába állítani. Egyik uralkodójuk, Baján *kagán* két évtizeden át harcolt az utigurok, az antok, a gepidák és a szlávok ellen, míg végül létrehozott egy hatalmas, soknemzetiségű szövetséget. Miután a longobárdok kivonultak Pannoniából, Baján a mai Magyarország területén alakított ki egy erős hatalmi központot. 582-ben elfoglalta az illírek ősi székhelyét, Sirmiumot, a fia pedig már elég erősnek érezték magukat ahhoz, hogy Konstantinápoly ellen vonuljanak: 626-ban egy hatalmas, avar lovasokból és szláv flottából álló hadsereg, melyet perzsa szövetséges csapatok is támogatottak, hozzákezdett a város ostromához. Az avarok azonban alig több mint egy hét után teljes kudarcot vallottak. Egy ilyen katasztrófa könnyen elsöpörhette volna az avar uralmat, mégsem ezt történt: a vereség után néhány alárendelt csoport valóban megpróbált önállósulni, de az „avar mag” – igaz, lényegesen megfogyatkozva – továbbra is kitartott, és stabilizálni tudta a szövetséget. Az avar lovasok egy évszázaddal később nyugaton bukkantak fel: bajor és itáliai területeken portyáztak, míg végül Nagy Károly személyében igazán erős ellenfelük akadt. A frank király seregével bevonult a kaganátus központjába, és végleg megtörte a soknemzetiségű avar szövetség hatalmát. Ezután az avarok egynemzedéknyi időn belül, anélkül hogy akár egyetlen nagyobb csatát vívtak volna, egyszerűen eltűntek a történelemből.

Az avar szövetség úgy enyészett el, hogy nem maradt utána más, mint sok-sok gazdagon berendezett sír a mai Ausztria és Magyarország területén, mégis rendkívül fontos szerepet játszott abban a folyamatban, amely mélyrehatóan és tartósan átformálta Közép- és Kelet-Európát – ez pedig a gyors és mélyreható elszlávosodás volt.

Az V. és a VII. század között a régóta „Germániának” nevezett terület keleti része, csakúgy, mint a Római Birodalom egykori balkáni és Fekete-tenger menti provinciái, szláv ellenőrzés alá kerültek. Ez az átalakulás szép csendben zajlott; Attilához, Theodorikhoz vagy Klodvighoz hasonló hatalmas királyokról szóló legendák nem születtek közben, mint ahogy „hősies” vándorlásokról és véres csatákról sem tudunk. Erről a folyamatról nem maradtak fenn szláv írott források, belső dinamikájából pedig a bizánci és latin „szemtanúk” még annyit sem érzékeltek és értettek, mint a germánok nyugat-európai etnogeneziséből. Ennek ellenére az elszlávosodás még ez utóbbinál is nagyobb horderejű következményekkel járt.

Nyugaton a barbár szövetséges csapatok átvették a rómaiak kormányzati rendszereit, vallását és településformáit, végül pedig teljesen rómaiak lettek, még akkor is, ha e szó jelentése az idők folyamán sokat változott. A vándorló, majd letelepedő szlávoknál azonban nyoma sem volt a római adórendszernek, mezőgazdaságnak, társadalmi szerveződésnek vagy a római értelemben vett politikának. A szlávok berendezkedése nem követte a római modellt, vezetőik eredményessége pedig általában nem a rómaiak arányától függött. Ezért a gótokhoz, a frankokhoz vagy a szászokhoz képest sokkal messzehatóbb változásokat hoztak magukkal. Ugyanakkor szinte mindazt, ami a korai szlávokkal kapcsolatos – az eredetüket, társadalmi-politikai felépítésüket és bámulatos sikereiket – továbbra is rejtély övezi.

A „szláv őshaza” problémája már régóta megosztja a kutatókat, de a szlávok eredetére talán ugyanolyan értelmetlen rákérdezni, mint a többi barbár népére. Római források alapján a szláv nép azoknak germánoknak és szkítáknak vagy szarmatáknak az összeolvadásából

alakult ki, akiket az Elbától keletre eső vidékeken hátrahagytak a katonai vezetők, mielőtt germán hadseregeikkel a Római Birodalom felé indultak. Az újabb kutatások meggyőző érvei szerint a szlávok a Keletrómai Birodalom határ menti régióiban „születhettek meg”, mégpedig Bizánc katonai és gazdasági nyomása alatt. Ezek a körülmények pedig nagyon hasonlóak lehettek azokhoz, melyek közt évszázadokkal korábban nyugaton, a Rajna mentén felbukkantak a frankok és az alemannok.¹²⁷ A szláv kultúra azonban sokkal jobban kötődött a földhöz és a földműveléshez, mint a gyorsan mozgó frank és alemann hadseregek, melyek előbb Róma szövetségesei, majd a legyőzői lettek. A szlávok sekély szántásos, kezelhető méretekhez igazodó mezőgazdaságukkal és kicsi, külön-külön megszervezett társadalmi egységeikkel igencsak különböztek a pusztán adóbegyűjtő hadseregektől: ők maguk is földművesek voltak, akik munkába álltak az elfoglalt földeken.

Ezzel együtt sikeres hódítóknak bizonyultak, akik lassan, de kellő erőszakkal terjeszkedtek, a helyi népességet pedig nyelvi és társadalmi értelemben is integrálni tudták. Terjeszkedésük azonban nem volt összehangolt, és teljességgel nélkülözte a központi irányítást. A szlávok nyelve és anyagi kultúrája egészen az érett középkorig feltűnő egységet mutat egész Kelet-Európában, de hasonlóan szembeszökő a belső politikai központosítás hiánya is. Prokopiosz, a VI. században élt bizánci történetíró úgy ír róluk, mint akik fölött

egyetlen ember sem uralkodik, és már időtlen idők óta népi közösségekben élnek, ennél fogva mindenben, ami a boldogulásukkal együtt jár, legyen az jó vagy rossz, közösen osztoznak.¹²⁸

Lehetséges, hogy épp ez a decentralizáltság volt a sikerük kulcsa: mivel nem voltak királyaik vagy nagy hatalmú törzsfőik, akiket az együttműködésért le lehetett fizetni,

¹²⁷ A szlávok eredetével kapcsolatban ld. különösen Pohl: *Die Avaren*, 94–128. o., és Florin Curta: i. m.

¹²⁸ Procopius: i. m. VII, xiv, 22.

vagy legyőzve szolgálatra lehetett kényszeríteni őket, Bizáncnak szinte semmi esélye sem volt arra, hogy a szlávokat elpusztítsa, vagy beillessze a birodalmi rendszerbe.

A VII. század folyamán a szláv harcos-telepések átkeltek a Dunán, és a Balkán felé vándoroltak tovább. Az események időrendje természetesen bizonytalan, mert ez a térhódítás olyan képlekeny módon és bármiféle központi irányítás nélkül zajlott, hogy aligha lehet pontos évszámokhoz vagy korabeli forrásokhoz kötni. Bizánc ugyan megpróbálkozott egy-egy hadjáratral, ám egy ilyen szereágazó folyamatot képtelen volt megállítani. Emellett a szláv hódítás – szemben például a két évszázaddal korábbi germán gyakorlattal – nem azt jelentette, hogy a leigázott lakosságot egyszerűen adófizetővé tették, a szlávok ugyanis általában vagy megölték a foglyul ejtett harcosokat, vagy váltságdíj fejében szabadon engedték őket. A többieknek csak két választásuk maradt: vagy elszökönek, vagy beolvadnak a szláv parasztságba. Ebben a földműves-harcos társadalomban nem volt más alternatíva.

Amikor a szláv csoportok mégis egy kiterjedtebb és hierarchikus rendszerbe szerveződtek, akkor az irányítási struktúrák mögött szinte minden esetben „külső”, germán vagy közép-ázsiai vezetők álltak. Az általuk hozott etnogenezis-modell nagyobb hatalomkoncentrációt tett lehetővé, de így az egyének és a csoportok is nagyobb függésbe kerültek. Ebben a folyamatban az avaroknak lett meghatározó szerepe.

Az Elba és az Al-Duna között elterülő széles sávban az elszlávosodás már az avarok érkezése előtt igen előrehaladt. Az avarok letelepedése bizonyára fokozta a bizánci határookra nehezedő szláv nyomást, mivel ez az új sztyeppei hatalom kezdte kiszorítani a szláv hordákat. Ez lehet a magyarázata a Görög-félszigetre irányuló korai szláv invázióknak a VI. század második felében, melyeket nem sokkal később újabb szláv hadseregmozgások követtek, de ekkor már avar parancsnokság alatt. Az avarok más hadseregeket is magukba olvasztottak, melyek a kaganátuson belül egyre inkább szilárd összetartó erőt jelentettek. A szlávoknak téli szállást kellett biztosítaniuk az

avarok számára, ezenfelül szükség szerint lovakkal, élelmiszerekkel és nőkkel is el kellett látniuk őket. Háború idején a szlávok kötelesek voltak gyalogosként, vagy mint Konstantinápoly ostromakor, evezősként szolgálni. Úgy tűnik azonban, hogy az avarok néhány szláv közösséggel szemben engedékenyebbnek mutatkoztak, sőt a katonákért, ellátmányért cserébe vezetőiket még meg is ajándékozták. Bizánci krónikaírók a szlávokban az avarok alávetettjeit látták, míg a nyugati források az avarokat és a szlávokat nem elnyomóknak és elnyomottaknak, hanem szövetségeseeknek tekintették. Alighanem mindkét megfigyelés igaz lehetett.

Az egyes szláv csoportok számára az avar politikai és katonai struktúrák biztosították azt a közeget, melyben az etnogenezisük végbement. A VII. század elején, valószínűleg a 626-ban Konstantinápolynál elszenvedett kudarc következményeként, az avar határ menti vidékek jelentős része fellázadt, és a kaganátuson belül – a frank területek és a Bizánci Birodalom között – független államalakulatok jöttek létre.

Egy frank férfiú, Samo, feltehetően abban a régióban, ahol a mai Csehország húzódik, a különböző eredetű szláv törzsekből erős avarellenes szövetséget szervezett. Nyugati források szerint a szlávok királlyá is választották, és több mint 35 éven át egy szláv királyság uralkodója maradt.¹²⁹ A Samo vezette szlávok kiszakadása az avar szövetségből azonban minden bizonnyal csak az egyike lehetett azoknak a *kagán* elleni lázadásoknak, melyek a sikertelen konstantinápolyi hadjárat után robbantak ki.

A X. században már horvátként, illetve szerbként ismert csoportok eredete nagy valószínűséggel szintén az Avar Kaganátus belső válságának idejéig nyúlik vissza. A horvátok korai történetét lehetetlen teljesen feltárni, és erre vonatkozóan szinte csak egyetlen forrásra, VII. (Bíborbanszületett) Konstantin (905–959) bizánci császárra

¹²⁹ Fredegar: „Chronicae”, IV, 48, in: Alexander Heine (szerk.): *Die Chronik Fredegars und der Frankenkönige*, Essen–Stuttgart 1985, 57. o. Ld. még Pohl: *Die Awaren*, 256–261. o.

ra támaszkodhatunk,¹³⁰ aki az utódai számára írt egy értekezést a birodalom kormányzásáról, melyben különös figyelmet szentelt Bizánc szláv szomszédainak. Konstantin részben az akkori kortárs tapasztalatokból merített, de felhasználta a császári levéltár – mára már elveszett – több száz évre visszamenő dokumentumait is. Ma azonban már nem lehet kideríteni, hogy pontosak voltak-e az évszámok, vagy hogy egyáltalán mi lehetett igaz abból, amit leírt. Művében két horvát csoportot különböztet meg: a frankok közelében élő „fehér” horvátokat és a dalmáciaiakat. Egy mitikus genealógiát is ismertet, mely szerint a horvátok hajdanán a „bajorok országán” túl éltek, de egy öt fivér és két lánytestvér vezette nemzetség kivált közülük, és Dalmáciába vándorolt, ahol legyőzte az avarokat, majd több különálló csoportra szakadt. A „horvát” név ugyanakkor az egykori Avar Kaganátus számos határ menti vidékén felbukkant, vagyis nemcsak a mai Horvátország, hanem a mai Német- és Csehország (ezen belül Morvaország), Ausztria, Szlovénia és Görögország területén is. Ám arra, hogy ezek a csoportok az avarok érkezése előtt bármiféle etnikai egységet alkottak volna, semmi bizonyíték nincs.

A IX. század közepéig a „horvát” név egyetlen forrásban sem úgy jelenik meg, mint ami egy adott népre vagy törzsre vonatkozna, ezért feltehető, hogy az Avar Kaganátusban eredetileg egy társadalmi réteget, egy regionális címet vagy egy meghatározott feladatkört ellátó csoportot érthettek alatta.¹³¹ Ha ez valóban így volt, akkor magyarázatot kapnánk arra, hogy ez az elnevezés, amely nem szláv szó, hogyan válhatott végül egy szláv „nép” nevévé, anélkül hogy feltételeznünk kellene egy réges-régi *nem* szláv horvát nép létezését. Így pedig meg lehetne indokolni azt is, hogy a „horvát” név miért bukkant fel a ka-

¹³⁰ Constantine Porphyrogenitus: „De Administrando Imperio”, in: *Corpus Fontiae Historiae Byzantinae*, 1. k., London, 1967, 29. és 30. fejezet, ford. Moravcsik Gyula és R. J. H. Jenkins. Magyarul: Bíborbanszületett Konstantin: *A birodalom kormányzása*, Közoktatásiügyi Kiadóvállalat, Budapest, 1950. (ford. Moravcsik Gyula).

¹³¹ Pohl: I. m., 266. o.

ganátus egymástól nagyon is távol eső zugaiban. Vagyis felesleges elképzelnünk hosszú vándorlásokat, vagy egy olyan fivérekből-nővérekéből álló családot, melynek férfitagjai a különböző horvát népcsoportok ősei lettek volna. Valószínűnek tűnik, hogy a VIII–IX. század folyamán a vezetőik vagy a szervezeti felépítésük alapján „horvátként” azonosítható csoportok kiszakadtak az Avar Kaganátusból, majd fokozatosan önálló államalakulatok kiépítésébe kezdtek – ehhez pedig *kitaláltak* egy saját etnikai identitást és egy mitikus származástörténetet is.

Konstantin nemcsak a „fehér” horvátokról ír, akiket kapcsolatba hozott a dalmáciai horvátokkal, hanem egy általa szerb eredetűnek tartott népről is, akiket „fehér” szerbeknek nevez, s akik a hunok földjén túl, a frank királyság és a „fehér” horvátok szomszédságában éltek.¹³² Egy legenda eredettörténetet is elmesél, amely szerint két fivér népük felét maguk mellé gyűjtve védelmet kért Hérakleiosz császártól, aki ezeket a szerbeket le is telepítette Thesszaloniké tartományban. Később úgy döntöttek, hogy viszatérnek a szülőföldjükre, ám útjuk során meggondolták magukat, és a belgrádi katonai kormányzón keresztül üzentek a császárnak, hogy más földet jelöljön ki nekik. Hérakleiosz végül arra a vidékre telepítette őket, amelyből később Szerbia lett. Ez a történet – hasonlóan a horvátokéhoz – a szerb nép eredetét az avarok konstantinápolyi kudarcának idejére teszi, és magyarázatot kínál arra, hogy a szerbek miként kerülhettek az Avar Kaganátus távoli vidékeire, továbbá hogy a Balkánon hogyan bukkanhatott fel egy olyan új „nép”, melynek szintén nem szláv neve van. Ehhez a legendához közelíthetünk úgy, hogy a mélyére ásva történelmi bizonyítékokat próbálunk találni a szerbek eredetére, de talán célravezetőbb, ha egyszerűen csak az Avar Kaganátus széthullásához vezető centrifugális erők megnyilvánulását látjuk benne.

A fentiekhez hasonlólt mondhatunk a bolgárok eredetéről is. A rómaiak már az V. században találkoztak ezzel

¹³² I.d. még John Fine: *The Early Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, Ann Arbor, 1983, 52–53. o.

a névvel a Fekete-tengeri népek között. A bolgárok, csakúgy, mint a nevükben „gur” végződésű népcsoportok – például a kutrigurok, az onogurok és az ogurok – a rómaiak szemében a hunokhoz, vagyis a közép-ázsiai pusztai harcosokhoz tartoztak. Emellett 626 után a *kagán* elleni lázadókat is többnyire csak „bolgároknak” nevezték. A különböző bolgár népcsoportok magyarázatára pedig később megszületett a horvát eredetmítosszal rokon legenda az öt fivéről, akik annak az onogur Kuvrátnak a fiai voltak, aki a 630-as években fellázadt az avar uralom ellen, majd a Fekete-tenger környékén egyesítette a bolgárokat. Kuvráttal egy időben a kaganátus nyugati vidékein élő bolgárok is fellázadtak, ám őket levertek, ezért Bajorföldre menekültek. Ott Dagobert, a frank király szívélyesen fogadta őket, ám amikor a bolgárok telelésre szétszóródtak a bajorok házaiban, parancsot adott a megöletésükre, és egyetlen éjszaka alatt mindannyiukkal végeztek.¹³³ Egy nemzedéknyi idő múlva egy újabb bolgár, Kuver is szembeszállt az avarokkal, majd igen vegyes összetételű népét, mely főleg a Bizánci Birodalomból ötven éve elhurcolt és a kaganátusban letelepített hadifoglyok utódaiból állt, délre, Thesszalonikébe vezette.¹³⁴ Valószínű, hogy az olyan VII. századi nevek, mint a Kovrát, a Kuver és a horvát, eredetileg csupán egy címet jelentettek, és csak később kezdték őket egyes emberekre vagy népekre is alkalmazni. Az mindenesetre bizonyos, hogy Samo szlávjai, a horvátok vagy Kuver bolgárjai az avarok elleni lázadásuk *előtt* még nem léteztek népként: „keletkezőben voltak”, és az avarokkal való szembenállás alkítozta őket, ugyanakkor megszerveződésükben szerepet játszottak az avar elnyomóiktól átvett intézményes minták és kormányzati elvek is.

A következő évszázadok alatt ezek a csoportok – melyek nevei nem szlávok voltak, hanem feltehetően avar

¹³³ Fredegar: „Chronicae”, IV, 72, in: Alexander Heine (szerk.): i. m. 78. o.

¹³⁴ Paul Lemerle (szerk.): *Miracula Demetrii*, 2. k., Párizs, 1979/1981, II. 5.

címekből eredtek – az avarokkal való küzdelmeik során politikai egységekből „népekké” formálódtak, ez a folyamat pedig olyan eredetmítoszokkal egészült ki, melyek az egyes népek kialakulásában nem a politikai szervezetséget, hanem az etnikai jelleget hangsúlyozták.

A VIII. század elejére azonban az egykori Római Birodalom területén élő lakosságra a politikai és nem az etnikai identitás volt jellemző. Azok az emberek, akiket elég fontosnak ítélték ahhoz, hogy a korszak gyér írott forrásai említést tegyenek róluk, már egy-egy földrajzilag körülríható királysággal azonosultak, ez pedig nemcsak a róluk kialakított képet határozta meg, hanem igen nagy mértékben a saját önképüket is. E források szóhasználatát ugyan a korábbi századokból öröklődött, ám az a társadalmi valóság, melyet leírtak, azóta sokat változott. A frankok ekkorra már a frank királyság elitjét alkották, míg a longobárdok vezető társadalmi réteggé léptek elő Észak-Itáliában, csakúgy, mint a gótok az Ibériai-félszigeten, akiket azonban 711-ben arab és berber seregek győztek le. A Britanniába kerülő szászok az ottani királyságok szabad népségét tették ki, rómaiak pedig már csak Itáliában éltek a pápai vagy bizánci fennhatóságú területeken, illetve Galliában, a Loire-től délre. A regionális identitások, akárcsak a múltban, természetesen továbbra is nagy jelentőséggel bírtak. Így volt ez a frank uralkodóknak alárendelt türingek, bajorok, frízek és alemanok esetében is, bár ezek az elnevezések ekkor már nem törzsi eredetre, hanem tartományokra utaltak.

E szilárd államalakulatokon kívüli világ nagyon emlegetett az V. századi általános európai állapotokra. A frank világ északi határain túl gyűjtőnéven csak „szásként” emlegetett, központi hatalom nélküli, pogány germán népek éltek, miközben keleten Bizánc és a Nyugat közé a soknemzetiségű avar birodalom ékelődött be, amely olyan „új” népek születését segítette elő, mint a horvátok, a szerbek vagy a bolgárok. A szászok, az avarok és e népek utódai lettek Európa új s egyben utolsó barbárjai, mint ahogy Róma városán kívül már alig maradtak rómaiak.

VI. EURÓPA ÚJ NÉPEI

A VIII. század elejére még mindig nem tűnt el minden olyan ősi népnév, amely először a késő ókorban bukkant fel és azóta is „használatban” maradt, ám e nevek tartalma és jelentése gyökeresen megváltozott. Egész Európában viszonylag szilárd királyságok jöttek létre, melyek tovább vitték régi „pogány” neveiket, ezek azonban most már e társadalmak keresztényekből álló lakosságát jelölték. Ugyanakkor az etnikai, politikai és a területi elnevezések között még a korabeli emberek sem tettek éles különbséget: a *Regnum Francorum* például nem volt egészen azonos a *Francia* területével, ezért egy kortárs szerzetes a *Germaniát* nyugodtan fordíthatta *Franchonolandnak*,¹³⁵ de a *Francia* és a *Gallia* elnevezéseket is egymás szinonimájaként használhatták. Szétszórt, apró galliai helyőrségeikben a szászok, az alánok és más csoportok az V–VI. századtól kezdve sokáig őriztek valamiféle katonai identitást, ám mindennek ekkorra már nyoma veszett. A népek újra azok lettek, aminek Plinius látta őket: földrajzi és politikai alapon megszervezett területi egységek, nem pedig társadalmi vagy kulturális csoportok.

711–712-ben a berberok és az arabok gyorsan meghódították az Ibériai-félszigetet, ami a Pireneusoktól délre sok változást hozott. Egyrészt a vallás olyan új és meghatározó eleme lett az ibériai identitásnak, amire a vizigótok keresztény hitre térése óta nem volt példa. Másrészt, bár a győztes muszlimok semmilyen szervezett módon nem próbálták áttéríteni a keresztény és a zsidó lakosságot, az ibériai elit nem sokkal a hódítás után kezdte felvenni a muszlimok vallását, és a X. századra a társadalom többsége már az iszlám hitet követte.

¹³⁵ Ld. Walter Pohl: „Zur Bedeutung ethnischer Unterscheidungen in der frühen Karolingerzeit”, in: *Studien zur Sachsenforschung*, 12. k., Oldenburg, 1999, 193–208. o., különösen a 199. o.

Az egykori római világ nyugati felének más részein a 720-as évekre független, kis királyságok jöttek létre, élükön egy-egy kisebb uralkodóval vagy a helyi elit valamely „erőskezű” tagjával, aki gyakran felvette a *dux* címet, hogy ezzel is hangsúlyozza saját, önálló fegyveres hatalmát. Neustriában, a frankok ősi hátszögében a hercegi családok Meroving-házból származó bábkirályokat hagytak a trónon, míg Austrasiában, a frankok keleti régiójában egy „felkapaszkodott” hercegi család tartotta kezében a politikai irányítást, és uralmát a nyugati területekre is megpróbálta kiterjeszteni. A frank királyság más részei a saját útjukat járták: Aquitániában és Bajorországban a hercegeknek önálló hatalmuk volt, de a királyi hatalom megszerzése is foglalkoztatta őket, míg Bretagne-ban, Frízföldön, Szászországban, Tübingiában, Alemanniában, Burgundiában és Provence-ban a hercegek vagy a hozzájuk hasonló rangú nemesek hol a Merovingok nevében uralkodtak, hol pedig büszke lenézéssel fordultak el tőlük. Ezek a politikai egységek alapján véve nem különböztek Közép- és Dél-Itália önálló longobárd hercegségeitől, de az angolszász Anglia vagy Wales apró királyságaitól sem: a kisebb közösségek fölött mindenhol a regionális politikai elit hatalma érvényesült. A helyi hatalmi struktúrán belül ádáz pozícióharcok dúlhettek, de ezek „házon belüli” arisztokrata rivalizálások voltak, tehát kulturális vagy etnikai különbségekhez nem volt köztük. A regionalizmus győzedelmeskedni látszott.

A VIII. század folyamán a frank birodalom kelet, észak és dél felé is terjeszkedni kezdett, és elfoglalta Németalföld nagy részét, a későbbi Németország keleti és középső régióit, a longobárd királyságot és Katalóniát. Mindez az etnikai, a politikai és a területi identitás bizonyos egységesüléséhez is vezethetett volna, ám nem ez történt, mivel a frankok Karoling-királyok alatti háborús térnyerése csak növelte az Európán belüli etnikai és jogrendszerbeli különbségeket. Ez a differenciálódás most új szerepet kapott: egyike lett a birodalom építőköveinek.

Ehhez a folyamathoz több mint egynemzedéknyi idő kellett, attól kezdve, hogy Austrasiában a hercegi család-

ból kiemelkedő Herstali Pipin és fia, Martell Károly legyőzték neustriai riválisaikat, és megszilárdították hatalmukat a régi frank világ szívében. Következő lépésként sorra meghódították és királyságukhoz csatolták a környező hercegségeket. Ez véres hadjáratok árán sikerült nekik, de a helyi arisztokrácia együttműködő csoportjai is segítettek őket, akiknek megígérték, hogy részesülnek majd a hatalomból, uralmi pozíciójukat pedig továbbra is a helyi törvények fogják garantálni. Így a Rajnától keletre fekvő hercegségek frank uralom alá kerültek, viszont saját törvényeket kaptak, melyek ezután is védtek megkülönböztetett, bár alárendelt szerepbe kényszerült identitásukat. Ezek a törvénykönyvek merítettek ugyan a helyi hagyományokból és az elismert regionális joggyakorlatból, alapvetően azonban a frank hatalomra támaszkodtak.

A kodifikációs munkálatok többségére a VIII. században, a Karoling királyok irányításával került sor, mégis úgy állították be őket, mintha már korábban, a VII. század elején megtörténtek volna, akkor, amikor a Merovingok II. Chlothar (584–623) és I. Dagobert (623–639) alatt a hatalmuk csúcán voltak. Ezek a törvények valóban biztosították, hogy a helyi közösségek megtarthassák jogi identitásukat, ezt az új identitást azonban úgy alkották meg, hogy a legitimitáció érdekében „ősi aurába csomagolták”, és egy távoli, mitikus múltba vetítették vissza. A bajorországi törvénykönyv, a *Lex Baiuvariorum* bevezetése például azt állítja, hogy e törvényeket még a VII. század elején, Nagy Dagobert király uralkodása alatt foglalták írásba. S bár a VII. században már minden bizonnyal létezett bajor joghagyomány, ezt a korábbinak beállított törvénykönyvet valójában csak a VIII. században készítették. Más törvénykönyvek bevezetéseiben szintén hasonló archaizálásokkal találkozhatunk, sőt korábbi jogszabályokból is átvettek bizonyos elemeket, ám mindez csak arra szolgált, hogy e törvénygyűjtemények viszonylag új voltát leplezzék.¹³⁶

¹³⁶ A bajor joggal kapcsolatban ld. Wilfried Hartmann: „Das Recht”, in: H. Dannheimer–H. Dopsch (szerk.): *Die Bajuwaren von Severin*

A Karoling uralkodók a Rajnától nyugatra, Burgundiában, Provence-ban, Septimaniában és Aquitániában hasonló módszerekkel éltek, mint a Rajnától keletre eső keleti hercegségekben. Ha a helyi elit együttműködött az új hatalommal, akkor megőrizhette önállóságát, amit a római, a burgund vagy a gót törvények biztosítottak a frank uralom szélesebb „védőernyője” alatt. Az ilyen garanciák különösen fontosnak számítottak az iszlám Ibériával és a longobárd királysággal határos régiókban, ahol a Frank Birodalom stabilitása szempontjából létfontosságú volt a helyiekkel való együttműködés.

A frankok jogi politikájának volt azonban egy másik sajátossága is: amellett, hogy az újonnan birodalomhoz csatolt régiókban érvényben hagyta a helyi joghagyományokat, a király megbízottai számára lehetővé tette, hogy tartózkodási helyüktől függetlenül is megőrizzék jogi autonómiájukat. Így a királyi szolgálatban álló hivatalnokok és katonák úgy telepedhettek le ezeken a távoli vidékeken, hogy nem kellett alkalmazkodniuk a bevett helyi törvényekhez. A XIX. századi európai követekhez hasonlóan, akárhová mentek is, területen kívüli státust élveztek. Ez a „személyiségi elv” a későbbiekben még több emberre kiterjedt, miután a frankok 773–774-ben meghódították a longobárd királyságot. Hamarosan ugyanis frank, burgundiai és alemann „telepések” jelentek meg a legyőzött királyságban, akik büszkén ragaszkodtak különleges jogállásukhoz, sőt azt még a gyermekeikre is átörököthették. Ez a patchwork-szerű jogrendszer, amely szükségessé tette például, hogy mindazoknak, akik bíróság elé kerültek, nyilatkozniuk kelljen saját joghelyzetükről, nagyon hosszú életűnek bizonyult. A betelepült családok egészen a XI. századig önérzetesen igényt formáltak erre a megkülönböztetett jogi státusra, még jóval azután is, hogy minden kapcsolatuk megszakadt azokkal a vidékekkel, ahonnan az őseik egykor elvándoroltak.

bis *Tassilo 488-788*, München, 1988. különösen a 266. o., valamint Joachim Jahn: *Ducatus Baiuvariorum: Das bairische Herzogtum der Agilolfinger*, Stuttgart, 1991. 344. o.

Azzal, hogy a frankok mindenütt együttműködtek a helyi elit tagjaival, akiknek biztosították a közéletben való részvételt és saját joggyakorlatuk követését, miközben a királyi megbízottak ott voltak a hatalmas birodalom valamennyi szegletében, a Karolingok regionális politikája újfajta európai etnicitást teremtett. Az új identitás alapját pedig a származás vagy a kultúra helyett immár a jogi kiváltságok jelentették.

A jogi identitásnak ez az „elhatárolt” formája, amely a Karolingok birodalmi terjeszkedése folyamán alakult ki, sokkal tovább fennmaradt, mint maga a Karoling-birodalom. A XII–XIII. században ezt a mintát használták fel a szláv világ betelepítésekor is, amikor a „szász” parasztoknak nemcsak földet juttattak, hanem megkapták azt a kiváltságot is, hogy – afféle szigeteket alkotva – a saját törvényeik szerint élhettek az újonnan „pacifikált” keleti térségekben. Idővel azonban a különleges privilégiumokat biztosító szász vagy germán jogot mindenki igényelhetett, felmenői származásától függetlenül.¹³⁷

A karoling birodalmi politika a régi elnevezéseket új jelentésekkel ruházta fel, míg a karoling ideológia gondoskodott az egyes csoportok kellőképpen ősi származásáról. Ugyanúgy, ahogy az új regionális jogalkotás a törvények ősi voltát hangsúlyozta, a Karoling-kori történetírás megkülönböztetett figyelmet szentelt az új társadalmi és jogi formációk korai történetének – különösen a frankokénak, de a longobárdokénak és másokénak is –, ez pedig azzal járt, hogy mindezeket a csoportokat a régmúltba vetítette vissza. Így a karoling birodalmi rendszer a különféle népek genealógiáját használta fel az öngigazolásra; saját „elképzelt közösségeket” teremtett, miközben a frank népnek olyan egyetemességet és isteni küldetésudatot tulajdonított, amellyel még az egykori rómaiak sem vetekedhettek volna. Ez a „kitaláció” több

¹³⁷ A lengyelországi „germán jog” nyújtotta kiváltságokkal kapcsolatban ld. például Robert Bartlett: *The Making of Europe: Conquest, Colonization and Cultural Change 950–1350*, Princeton, 1993, 118. o., 130–131. o.

mint egy évezreddel élte túl a frank birodalmat: a kereszt-hadjáratok korától egészen a XX. századig a görögök és a muszlimok számára a *frank* szó a nyugat-európaikat jelentette.

Összegző gondolatok

Láthattuk, hogy bizonyos címkék, elnevezések, melyek megszakításokkal ugyan, de hosszú ideig használatban maradtak, előbb-utóbb „etnikai” kategóriákat kezdtek jelöl-
ni. S bár az ókori etnográfusok nagyon is tisztában voltak saját társadalmuk heterogén jellegével, ezeket a félig-meddig organikus, biológiai képzeteket minden gond nélkül rávetítették a „többiekre”, a „barbárokra”. Ez pedig önkéntelenül felveti a kérdést, hogy a római világ peremén élő közösségek és politikai szerveződések tagjai vajon mennyire ismerhettek magukra a római megfigyelők által kidolgozott sztereotípiákban. Mindenesetre a IV. századtól kezdve a különféle „barbár” katonai csoportok elfogadták ezeket a címkéket, sőt az összehangolt akciók érdekében afféle hívószavakként használták őket. Így az egyes népek nevei nem is annyira definitív-leíró jelleggel bírtak, inkább az egység igényét tükrözték, ezt az egységet pedig olyan katonai vezetők próbálták megvalósítani, akik abban reménykedtek, hogy kisajátíthatják és megtestesíthetik e népnevekhez kötődő hagyományokat. Ezek a vezetők azonban nemcsak „összegyűrték” a különféle hagyományokat, hanem újakat is teremtettek: és szakrális családfákat, legendás csatákat és más múltbeli, népükkel kapcsolatos heroikus eseményeket találtak ki.

Az, hogy néhány ilyen katonai csoport sikerrel tudott intézményesülni a Római Birodalom provinciáiban, mind az egyes elnevezések használatában, mind e nevek mögötti társadalmi realitásokban óriási változásokat hozott. A győzelmek és a hódítások valóságálapot teremtet-

tek a nagyra törő igényeknek, néhány nemzedék múlva pedig a nagyon is különböző múlttal, értékekkel és kultúrával rendelkező társadalmi-politikai csoportok elfogadták a győztesnek azt a jogát, hogy közös múlttal lássa el őket. Ezek a közös eredet- és történelemi mítoszok, melyek nem is annyira a saját szájhagyományból, mint inkább a klasszikus ókori népfelfogásokból merítettek, végül el tudták fedni a késő antikvitásra általánosságban jellemző radikális folytonossághiányt és heterogenitást.

A VIII. és IX. századi frank területszerző hódítások beemelték a hatalomba a helyi elitet, és kedveztek a birodalmi megbízottaknak is, akiknek státusát és privilégiumait egy új típusú személyes jog védte. Annak érdekében pedig, hogy ezt a megkülönböztetett jogállást ideológiailag legitimálják, egy feltételezett ősi múlttal hozták kapcsolatra.

De vajon mindez hogyan függ össze a jelenkorban újjáéledő etnikai nacionalizmussal, melyre e könyv elején már kitértünk? A rövid válasz így hangzana: sehogya – hiszen a késő antikvitás folytonos változásait és komplexitását egy világ választja el attól a végletekig leegyszerűsített képtől, melyet az ideológusok hirdetnek. Ez a válasz azonban túl könnyű kibúvó lenne. Amikor napjaink nacionalistái a múlt felé fordulnak, történelmi látásmódjuk statikus: az „első foglalás” pillanatára összpontosítanak, amikor „népük” a Római Birodalom romjaihoz érkezett, elfoglalta „szent” területét, és máris kialakult a „nemzeti” identitása. Ez azonban teljességgel történelmietlen megközelítés. Európa népeinek történelme a késő ókorban és a kora középkorban ugyanis nem egy-egy „őspillantás” története, hanem egy folyamatos átalakulásé, melynek során a politika kisajátította és manipulálta az örökölt népneveket és a múltbeli szimbólumokat, hogy „megalakossa” a jelent és a lehetséges jövőt is. Ezt a történelmet állandó változások, megszakadások-újrakezdések, politikai és kulturális cikkcakk-mozgások jellemezték, melyeket úgy lepleztek, hogy időről időre régi szavakat aggattak az új valóságra. Azok a frankok, akik „Klodvig megkeresztelkedésével” születtek meg”, nem azonosak

Nagy Károly frankjaival, de azzal a francia néppel sem, melyet Jean-Marie Le Pen próbált a maga politikai mozgalma mellé állítani. Az a szerb nép, amely a hanyatló avar birodalom maradványai között bukkant fel először, nem ugyanaz, amely a rigómezei csatában 1389-ben vereséget szenvedett, de nem is az, melyet Slobodan Milošević nemzeti tömeggyűlésbe szólított, mint ahogy Milošević szerb katonáinak albán áldozatairól sem mondhatjuk, hogy ugyanahhoz az illír néphez tartoztak volna, amely a VI. században a Balkánon élt. És ez a folyamat még nem ért véget: Európa népei mindig „alakulóban” voltak, és lesznek is.

Az európai népek történelme ugyanakkor elválaszthatatlanul része az európai etnicitás problémakörének. Mi, történészek magától értetődően bíráljuk az európai népekről kialakított mítoszokat, mert ezek a legendák maradandóak, ellenállóak és veszélyesek. Ha ugyanis egy megszakítások nélküli, egyenes irányú történetet „húzzunk rá” az európai népekre, azzal csak azokat a katonai parancsnokokat és politikai vezetőket igazoljuk, akik azt állítják magukról, hogy valamely nép ősi hagyományai bennük öltenek testet. Ha pedig a késő antikvitás korabeli és a kora középkori szerzők által kitalált mítoszokat történelemként fogadjuk el, akkor az efféle állításoknak magunk is fenntartói és népszerűsítői leszünk.

Az európaiak mint zulus

Bármely kísérlet, amely arra irányul, hogy felülvizsgálja az egyes európai népekről kialakult közfelfogást, egy alapvető akadályba ütközik: ezek a képzetek olyan mélyen beivódtak az európai tudatba, hogy többé már nem „történelmi rekonstrukcióknak”, hanem a nemzeti identitások magától értetődő, nélkülözhetetlen elemeinek tekintik őket. S mivel a történelem világán kívüli, „kollektív emlékezet birodalmához” tartoznak, hatásuk an-

nál erőteljesebb, minél mitikusabbak. Annak érdekében azonban, hogy elkerüljük azokat a feltételezéseket és zűrzavart keltő állításokat, melyek évszázadok alatt halmozódtak fel az európai népek identitásával kapcsolatban, az tűnik a legcélravezetőbbnek, ha legalább egy kis időre magunk mögött hagyjuk Európát. Ezért most egy távoli, nem európai nép születését fogjuk megvizsgálni, a dél-afrikai zulukét. Azonban, mint majd látni fogjuk, könnyebb földrajzi nézőpontot váltani, mint eltérni a megszokott analitikus kategóriáktól.

A zulus korai történelmének megértése – azonos okokból kifolyólag – ugyanazokat a problémákat veti fel, mint amelyekkel akkor kerülünk szembe, ha az európai népek korai történelmét próbáljuk megérteni. A zulus hasonlósága a frankokhoz, a gótokhoz vagy a szerbekhez két szinten is megfigyelhető: először is azok a szövegek, melyek először írták le a zulu vándorlások történetét, zsidó-keresztény és görög-római hagyományok hatásáról tanúskodnak. Ezért a zulu etnogenezis „klaszikus” történetében szintén megvannak azok a mitikus, irodalmi és régebbi korokból már ismert motívumok, melyeket az európai történelemben is megtalálhatunk. Ez a hasonlóság annak köszönhető, hogy a zulu történelem első írásba foglalt európai misszionáriusok voltak, akik a bibliai és a klasszikus ókori etnogenezis-elbeszélések foglyai maradtak. Ebben a tekintetben alig különböztek azoktól a VI–VIII. századi szerzőktől, akik a „barbárok történelmét” hasonló nézőpontból, hasonló történetekkel örökítették meg.¹³⁸

Másodszor, ha eltávolítjuk a zulu „nemzeti történelem” megalkotójának, A. T. Bryantnek (1865–1953) alapfeltevéseit és projekcióit, a zulu etnogenezisről így kapott új kép minden különbözősége ellenére is figyelemre méltó hasonlóságokat mutat azzal, amit a modernebb és tu-

¹³⁸ Walter Goffart a *Narrators of Barbarian History* című könyvében rámutat arra, hogy ezek az úgynevezett nemzeti történetírók (Iordanes, Tours-i Gergely, Beda Venerabilis és Paulus Diaconus) lényegében nagyon kevéssel járultak hozzá egy valódi nemzeti történelem megalkotásához.

dományos vizsgálatok az európai etnogenezisekről elének tárnak. Ezek a hasonlóságok pedig arra utalnak, hogy a mitikus teremtsnarratívák keretein kívül, Európában és másutt is, hasonló társadalmi és politikai erők vehettek részt az egyébként nagyon is különböző társadalmak létrehozásában. Együttal azt is sugallják, hogy a konstrukciók és analógiák annak ellenére, hogy torzíthatnak, elkerülhetetlenül hozzátartoznak a történelem megértéséhez.

Az európaiak egy része bizonyára idegenkedne attól a gondolattól, hogy saját etnikai-kulturális csoportjának eredetét egy lapon említsék egy dél-afrikai népével. Ennek azonban többnyire nem valamiféle rasszizmus az oka, hanem az a mélyen rögzült meggyőződés, hogy egy afrikai nép „történelme” pusztán kulturális konstrukció, míg az európai múlt így vagy úgy, de mégiscsak „valós”. Ezért most arra kérném az olvasókat, hogy egy kis időre függesszék fel kulturális sovinizmusukat, és barátkozzanak meg azzal a feltevessel, hogy semmiben nem különböznek attól a több millió dél-afrikaitól, akik eredetüket Shaka KaSenzangakhonáig, a zulu nemzet alapítójáig vezetik vissza, aki ugyanolyan szerepet tölt be népe történelmében, mint a franciáknál Klodvig, a horvátoknál Krovátosz vagy a bolgároknál Aszparuh.

A zulu az egyik legnagyobb és legöntudatosabb dél-afrikai nép. Az Inkatha Szabadság Párton keresztül – amely egyszerre kulturális mozgalom és politikai párt – a nagyjából ötmillió zulu hatása messze túlterjed Zuluföldön, melyből az apartheid kormányzat 1971-ben egy „bantuszánt” alakított ki, ma pedig a Dél-Afrikai Köztársaság KwaZulu-Natal tartományának része. A zulu identitás szorosan kötődik e nép történelmi emlékezetéhez, amely nemcsak 1830-ig nyúlik vissza, amikor a kontinens déli részén a zulu királyság volt a legerősebb független afrikai állam, hanem magában foglalja a XIX. század elejét, sőt a korábbi, XVIII. és XVII. századi kezdeteket is. Ez az emlékezet pedig az európaiak számára is furcsamód ismerősnek tűnik.

A zulu „történelem atyja”, Bryant azonban nem zulu, hanem keresztény misszionárius volt, aki évtizedekkel

Shaka KaSenzangakhona halála után először írt összefüggő munkát a zuluk történetéről. Bryant e történet kezdetét a XVI. századra teszi, amikor a nguni népcsoportok, köztük a zuluk ősei észak és északnyugat felől – bizonyos zulu hagyomány szerint olyan messzi északról, ahol a mai Szudán található – bevándoroltak a délkelet-afrikai régióba. A dél felé vándorlás során nemzetségekbe („klánokba”) csoportosultak, melyek társadalmuk alapvető társadalmi-politikai egységeit jelentették. E nemzetségek mindegyike egy közös őstől eredeztette magát, élükön pedig ezt az őst megtestesítve egy-egy egyenes ági leszármazott állt. A ngunik a XVI. század elején a Vaal folyó felső szakaszánál telepedtek le, majd két részre szakadtak. Egyik csoportjuk északnyugat felé indult el, és útközben egyesült az észak felől érkező szotókkal. A többiek, a „tisztább” nemzetségekből álló ntungwák, a mbók és a lalák, akiknek közös származástudatuk és kultúrájuk volt, nagyjából ugyanebben az időben dél felé, a Phongo- és a Mzimkhulu folyó közti területre mentek tovább. A ntungwák a mai Zuluföld szívében telepedtek le, ahol a klánjaik egy-egy nemzetségfő irányítása alatt jórészt egymástól függetlenül rendezkedtek be. 1670 körül aztán az egyik nemzetségfő, Malandela vagy legalábbis a családja előbb átkelt a Mpembeni és a Mkumbane folyón, majd a Mtonjanei csúcsain, s végül a Mfule-völgybe érkezett. Néhány generációnyi idő múlva itt született meg Zulu, Malandela utódja és a zulu nemzetség névadója.

Valamikor a XVIII. század folyamán egyes nemzetségfők hozzáláttak politikai hatalmuk központosításához, és a szomszédos klánok területeit is az ellenőrzésük alá vonták. E gyorsan lezajló folyamat háttérben feltehetően valami ökológiai változás kényszerítő ereje, illetve egy olyan mértékű népességnövekedés állt, ami élelmiszerhiányt idézett elő, ugyanakkor kellett hozzá igen tehetséges és nagyra törő vezetők is. Ezek közül Shaka KaSenzangakhona, a zuluk főnöke volt a legkiemelkedőbb, aki Dingiswayóval, a mthethwák vezérével együtt szinte valamennyi szomszédos nemzetséget uralma alá hajtott, a fiatal férfiakat pedig a zulu hadseregbe kényszerítette.

A hódításaiknak egyedül csak a ndwandwék tudtak ellenállni, akik a zulukéhoz hasonló, erősen központosított, militarizált és terjeszkedő társadalmat építettek ki. 1817 körül a ndwandwék legyőzték a mthethwákat, ráadásul Dingiswayót is megölték.

Nem sokkal Dingiswayo halála után azonban Shaka egy gyors hadjáratsorozatban vereséget mért a ndwandwékra, és a zulu uralmat Délkelet-Afrika tekintélyes részére kiterjesztette. Shakát 1828-ban két féltestvére meggyilkolta – állítólag azért, mert despotikus uralma egyre nagyobb elégedetlenséget szült –, ám a zulu állam, melyet ő teremtett meg, halála után is fennmaradt. S bár a zulu királyságot egyre jobban gyengítették a más nemzettekkel, különösen a búrokkal és a britekkel folytatott háborúskodások, összetartó erejét és szilárd etnikai identitástudatát azután is megőrizte, hogy a XIX. század végén a britek teljesen meghódították. A zulu etnikai identitás – melyet a múltbeli függetlenség és egység közös emlékezete táplál, szimbóluma pedig az *inkatha*, a fűből font korona – még napjainkban is hatalmas mozgósító erőt jelent Dél-Afrikában.

Ez az emlékezet azonban annak ellenére, hogy nagyon is él, pusztán a képzeleten alapul. A zulu etnogenezis „története” ugyanis modern szülemény, amely *belső* nézőpontokra támaszkodva leírja, hogy milyennek kellett lennie ennek a világnak, ugyanakkor *külső* sémákat használ ahhoz, hogy egy nép történetét hogyan kell értelmeznünk.

Bryant, a zulu történelem megalkotója úgy látott munkához, hogy forrásai és tárgya jellegével, és a zulukat „néppé” formáló munkája közérthetőségének feltételeivel kapcsolatban már voltak előzetes elgondolásai. Az általa összegyűjtött szóbeli hagyományok feldolgozása-kor két egymással összefüggő hipotézisből indult ki.¹³⁹

¹³⁹ John Wright–Carolyn Hamilton: „Traditions and Transformations: The Phongolo-Mzimkhulu Region in the Late Eighteenth and Early Nineteenth Centuries”, in: A. Dummy–B. Guest (szerk.): *Natal and Zululand From Earliest Times to 1910. A New History*, Pietermaritzburg, 1989, 49–57. o. Ld. még Carolyn Hamilton: *Terrific Majesty: The*

Először is naiv módon közelített a szájhagyományhoz, vagyis annak elemeit olyan történelmi tényekként kezelte, melyek töredékesek és zavarosak lehettek ugyan, de minőségi szempontból nem különböztek attól a narratívától, amit később Bryant állított össze belőlük. Feltételezte, hogy a zulu múltnak létezett egy „helyes” változata, s hogy a különféle elbeszélések többé-kevésbé csak a történelmi igazság torzított variánsait tartalmazzák. Ebből következően abban látta a történész feladatát, hogy kitöltse a hézagokat, összefüggést teremtsen a különálló információdarabkák között, és elsimítsa az ellentmondásokat. Bryant szerint a történész

egyszerűen csak gyűjtse össze egy helyre és rendszerezze mindazokat az ismereteket, melyek Zuluföld és Natal bennszülöttjeinek korai törzsi történelméhez kapcsolódnak.¹⁴⁰

Második alapfeltevése az volt, hogy a szájhagyományok az etnikailag egységes „nguni” nemzetségek történeteit őrzik, ezek a klánok pedig úgy maradtak fenn több száz évig, hogy közben megtartották saját politikai-társadalmi és területi különállásukat. Ebből következően a zulu királyság felemelkedésének Bryant-féle története azt a folyamatot beszéli el, ahogyan ezek a különálló csoportok beolvadtak a zulu nemzetségbe. S mivel úgy vélte, hogy az eltelt évszázadok alatt lényegében semmi sem változott, a XIX. századi nemzetségi struktúrákat minden nehézség nélkül visszavetíthette a legkorábbi nguni idősorokba.

Bryant azonban amellet, hogy kételyek nélkül hiteles történelmi forrásnak tartotta az általa összegyűjtött legendákat, saját szellemi-kulturális preconcepciói alapján rendszerezte őket, miközben meg volt győződve arról, hogy csak a dolgok természetes rendjét követi. Mint keresztény misszionárius, felebaráti kötelességből fogott az íráshoz, hogy

Powers of Shaka Zulu and the Limits of Historical Invention, Cambridge (Massachusetts), 1998.

¹⁴⁰ A. T. Bryant: *Olden Times in Zululand and Natal*, London, 1929, viii. o.

a betűvetésben járatlan néger testvéreink még megmenthető, egyszerű hagyományait

megóvja

a végső feledéstől, mielőtt túl késő lenne – bármennyire is értékelennék tűnnek majd a mi szemünkben.¹⁴¹

Körülbelül ötven évvel Shaka halála után, 1883-ban érkezett Dél-Afrikába, tehát a megörökítendő történelemről nem voltak első kézből származó ismeretei, viszont amit csak tudott, mindent összegyűjtött abból, amit a király unokaöccseitől és nemzedékük tagjaitól hallott. Az így szerzett információkat, melyeket „töredékesnek, összefüggéstelennek és az avatatlanok számára gyakorta értelmetlennek” tartott,¹⁴² aztán – az európai olvasóközhöz is gondolva – egyetlen képpé állította össze, saját szavai szerint ahhoz hasonlatosan, ahogy egy művész mozaikot készít.¹⁴³ Az európai olvasókról nem volt valami jó véleménynel, és úgy jellemezte őket, mint akiket

közismerten semmiféle történelem nem érdekel,

ezért kénytelen volt úgy tálalni a mondandóját, hogy

az olvasása ne legyen megerőltető, s közben az érdeklődést is ébren tartsa.¹⁴⁴

A mozaik tehát, amit Bryant a töredékekből összeállított, a forrásain túl saját kulturális háttérét és az olvasók feltételezett elvárásait is tükrözte. Először is, mint klasszikus műveltségű keresztény, úgy rendezte el anyagát, hogy a zulus vándorlása felismerhető párhuzamokat mutasson mind a zsidó nép *exodus*ával, mind pedig a longobárdok, a gótok és a szlávok legendás kora középkori vándorlásaival. Bryant emellett a különböző bantu csoportok, köztük a ngunik egymáshoz való viszonyát ahhoz hasonlította, ami

¹⁴¹ I. m. ix. o.

¹⁴² I. m. viii. o.

¹⁴³ I. m. x. o.

¹⁴⁴ I. m. vii–ix. o.

Európában is fennáll az északi fajok, az angolok, a németek és a skandinávok között.¹⁴⁵

Az ő beállításában Malandela egyértelműen Mózesre emlékeztet, az a dinnye pedig, amit útjuk során a családja talált, „manna volt a pusztaságban”.¹⁴⁶ Mózeshez hasonlóan Malandelának is az volt a sorsa, hogy

megpillantsa az Ígéret Földjét és meghaljon, még mielőtt odaérhetett volna.¹⁴⁷

Bryant tehát a zulu történelmet tudatosan bibliai minták, tágabb értelemben pedig az európai történelem analógiájaként fogta fel. Így hát ha a zulus vándorlása ismerős történetnek tűnik az európai olvasók számára, az jórészt a szerző szándékának köszönhető.

Másodszor, Bryant nemcsak a saját felfogása szerinti zsidó és európai etnogenezis alapján építette fel a zulu történelmet, de abban, ahogy indítékát és célkitűzését világossá tette, szintén európai hagyományokra ismerhetünk, és ez sem a véletlen műve. S mivel attól tartott, hogy az európai olvasók nem fogják a munkáját „vonzónak” találni, és csak „nehézkiesen értenék meg”, szándékát már előre bejelentette:

Történelmi olvasmányunk csak akkor lesz érthető és kellemes, ha a stílus alapvetően könnyű és közvetlen, ha helyenként megteremtjük a kellő atmoszférát, ha bemutatjuk a szükséges „háttér”, és a pátosz eszközével élve érzékeltetjük a korhangulatot, ha a történelem „szikadát csontjait” vidám mosolyba öltöztetjük, s ha a bennszülöttek életét és jellegzetességeit úgy mutatjuk be, hogy a szaggatott részleteket ismereteink alapján összefűzzük.¹⁴⁸

Az a törekvése, hogy az „idegen” dolgok minél ismerősebbek legyenek az európai olvasók számára, többnyire azzal járt, hogy állandó párhuzamokat vont az európai kulturális tradíciókkal. Dingiswayóból például így lett

¹⁴⁵ I. m. 4. o.

¹⁴⁶ I. m. 17. o.

¹⁴⁷ I. m. 19. o.

¹⁴⁸ I. m. ix. o.

„nagylelkű lovag”, akinek birodalomépítését megtisztelő módon az ókori Egyiptom, Perzsia, Görögország és Róma uralkodóinak tetteihez hasonlította, sőt még tovább ment:

Csak a modern kori Angliának sikerült a birodalmi kormányzás ilyen magasságaiba jutnia, ennél fogva az angolok páratlan bölcsességét mindenhol elismerik. A négereket azonban, akik pontosan ugyanezt tették, ráadásul jóval korábban, sohasem tekintették többnek tudatlan vadembereknél.¹⁴⁹

Shakában ezzel szemben a zulu Julius Caesart látta, és annak a fejezetnek, melyben Shaka meggyilkolását ismerteti, a „Caesar bukása és a zsarnokság vége” címet adta. Ennek a módszernek az lett az eredménye, hogy sem a vándorlás és a központosítás leírásában, sem pedig forrásainak „megszóltatásában” nem hagyta érvényesülni a zuluk „belső” hangját, s így nem is őrizte meg az utókor. Ehelyett a zulu hagyomány töredékeit „igaz történetté”, vagyis egy olyan jelentéssel bíró elbeszéléssé formálta, amely jelentését *par excellence* a történelemből, a zsidó-keresztény-római világ történetéből merítette.

Korántsem Bryant volt az első etnográfus, aki egy „nép” eredetét bibliai és klasszikus ókori minták alapján írta le, anyagának rendszerezését pedig saját olvasóinak kulturális elképzeléseihez és előítéleteihez igazította. Pontosan így jártak el azok a késő antik és kora középkori történetírók is, akik a gótok, a longobárdok, a frankok, az angolszászok, illetve később a szerbek, a horvátok és a magyarok eredetét örökítették meg. Az előző fejezetekben többször is láthattuk, hogy olyan szerzők, mint Iordanes, a gótok krónikása, vagy Tours-i Gergely, a frankoké, vagy a szlávokról író Bíborbanszületett Konstantin, miközben nyíltan vagy burkoltan azt állították, hogy ősi szóbeli hagyományokat adnak tovább, az egyes népeket római-keresztény kategóriákba illesztve ábrázolták. Műveikben a vezérek nevei, a népek törzsekre vagy családokra történő felosztása, a korszakalkotó csaták és a legendás vándorlá-

sok mind-mind nagy szimbolikus jelentőséggel bírtak, és gyakran a zsidó *exodus*-történetre vagy a görög-római etnográfiai hagyomány bizonyos elemeire emlékeztettek. Ezek a történeti munkák valójában nem „nemzeti” történelmet foglaltak írásba, vagyis nem az egyes népek saját múltfelfogását próbálták közvetíteni, hanem szerzőik politikai-kulturális érdekei hívták őket életre, akik anyagaikat úgy alakították, hogy konkrét, korhoz kötött célkitűzéseiket szolgálhassák velük. Továbbá e történetírók – csakúgy, mint Bryant – aligha tekinthetők saját népük hagyományait megörökítő „belső” szemtanúknak. S még ha néhányan közülük – például Iordanes vagy Paulus Diaconus, a longobárd történetíró – az általuk ábrázolt népből is származtatták magukat, kulturális értelemben már annyira belegyökereztek a római-keresztény hagyományba, hogy munkájuk tárgyára akarva-akaratlanul ennek „szűrőjén” keresztül tekintettek.¹⁵⁰

Abból a naivitásból, mellyel Bryant a témájához és a forrásaihoz viszonyult, továbbá abból a bevallott törekvéséből, hogy a zulu múltat európai minták nyomán teremtsen újjá, könnyen azt gondolhatnánk, hogy erőfeszítései végül nem a zulu történelem megismeréséhez, hanem annak összezavarásához vezettek. Így a műve nem is mozaikra, hanem inkább egy tükrösteremre hasonlítana, melyben minden egyes tükror csak saját kulturális-politikai nézőpontjából ad vissza valamit, viszont magába a zulu etnogenezisbe semmilyen betekintést nem enged. Ha ezt a megközelítést fogadnánk el, akkor azt kellene mondanunk, hogy munkája, a *Hajdan volt idők Zuluföldön és Natalban* ugyan sokat elárul nekünk egy keresztény misszionáriusról, aki a gyarmati Afrikába került, de a zuluk történelméről semmit nem tudunk meg belőle. Ez az ellenérv végeredményben ugyanaz lenne, mint amit a kora középkori történetírókkal kapcsolatban is

¹⁵⁰ E négy kora középkori szerző kulturális-politikai háttérével kapcsolatban Walter Goffart amellett érvel, hogy történeti munkáik tartalmát és formáját saját politikai és vallási érdekeik alakították ki. I. d. Goffart: i. m.

¹⁴⁹ I. m. 101. o.

felhozhatunk. Csakhogy az ő esetében az efféle szélsőséges szkepticizmust fel kell adnunk, hiszen attól, hogy Bryant mozaikja mint egész, fikció, az egyes mozaikdarabkák még nagyon is valóságosak.¹⁵¹ Ha ugyanis a történészek más módon fogják fel ezeket, és másképpen rakják belőlük össze a zuluk korai történelmét – főképp, ha ebben a régészeti is a segítségükre van –, akkor Bryant képzelet szülte művétől teljesen eltérő kép tárulhat elénk.

Afrikai történészek a közelmúltban már elkezdték felvázolni a Phongolo-Mzimkhulu régió „rekonceptualizált történelmét”, melynek keretében a Bryant által összegyűjtött életrajzi hagyományokat átértelmezték, mégpedig két, alapvetően eltérő szempont alapján. Először is felismerték, hogy a szájhagyományok nem pusztán tényyszerű beszámolók, hanem sokkal inkább „politikai” állásfoglalások, melyek múltbeli narratív mintákra támaszkodva a jelen és a jövő politikai programjait próbálják legitimálni. Ezek a hagyományok ugyanakkor nem csak egy-egy uralkodóhoz köthető értékrendet tükröznek: gyakran a különböző csoportok közti harcok során formálódtak ki, s hogy feloldják e rivális csoportok ellentéteit, egymástól eltérő és önmagukban is ellentmondásos narratív mintákat olvasztottak magukba. A történészek azonban „kicsomagolhatják” ezeket a nem összeegyeztethető elemeket, s így a mögöttük rejlő politikai konfliktusokba is bepillantást nyerhetnek. Ehhez egyfajta textuális régészetre van szükség, melynek segítségével fel lehet tárni azokat a hagyomány nyelvében megbújó, egymásnak feszülő törekvéseket, melyeket a „hivatalos” változatok palástolni igyekeztek.¹⁵²

Másodsorban, e kutatók arra is rájöttek, hogy a vizsgálat olyan egységei, mint a „törzsek” és a „nemzetségek” – más politikai-társadalmi egységekhez hasonlóan – nem

¹⁵¹ Shakára, a nagy zulu vezetőre vonatkozó XIX. századi európai és afrikai forrásokkal kapcsolatban ld. William Worger: „Clothing Dry Bones: The Myth of Shaka”, in: *Journal of African Studies*, 1979. 3. sz.; Carolyn Hamilton: i. m., különösen a 2. fejezet: „The Origins of the Image of Shaka”, 36–71. o.

¹⁵² Wright–Hamilton: i. m. 52. o.

eleve adott, szilárd, és állandó képződmények. A múlt és a jelen politikai alakulatait ugyanis összetételük, szervezeti felépítésük, kultúrájuk, hagyományaik, valamint etnikai nyitottságuk és elzárkózásuk folyamatos változása jellemzi.¹⁵³ Így tehát sem a ngunikat, sem a zulukat nem lehet valamiféle objektíven létező, állandó történelmi szereplőknek tekinteni, hiszen lényegében olyan „konstrukciók”, melyeknek jellege, sőt a puszta léte is szüntelenül megkérdőjelezhető.

Miután a forrásanyagokat a fent említett előzetes szempontok alapján felülvizsgálták, egy olyan történelem képe rajzolódott ki, amely nagyon is különbözik a Bryant-féle verziótól, amit a mai zuluk is a sajátjuknak tekintenek. A Bryant által nguniknak nevezett homogén etnikai csoport ugyanis valójában sohasem létezett, hiszen a „nguni” a „germánhoz” hasonlóan csak egy nyelvi kategóriát jelöl, és sohasem utalt politikai, társadalmi vagy kulturális csoportosulásra. Ehhez hasonlóan a ntungwák, a mbók és a lalák, akiket Bryant a ngunik ősi „leágazásainak” tartott, valószínűleg különálló, nem rokon csoportok lehettek, és csak az 1820-as években, a zulu királyság megszilárdítása során kezdtek jobban megszerveződni. Ráadásul az a vándorlás, melyet Bryant bibliai utalásokkal ecsetelt, soha nem történt meg. A régészeti leletek és a zulu legendák „szoros olvasata” semmilyen bizonyítékot nem szolgáltat arra vonatkozóan, hogy a XVII–XVIII. században bármilyen nagyobb távolságot érintő népmozgásra került volna sor (ugyanaz érvényes azokra a vándorláslegendákra is, melyek a gótok Skandináviából való elvándorlását vagy a frankok Duna és Rajna közti mozgását örökítették meg). Ezzel szemben azok a csoportok, melyekből idővel kialakultak a zuluk, a környék őshonos lakosságából váltak ki. A vándorláslegendákat tehát pusztán a XIX. századi államalakulatok múltba vetített, mítikus „alapító okiratainak” tekinthetjük.

A XIX. századi politikai átalakulások előtt a régió lakossága számos kisebb-nagyobb egységre oszlott, me-

¹⁵³ I. m. 53. o.

lyek politikai felépítésükben eltértek egymástól. A kisebb csoportok vezetőinek bár rituális hatalommal bírtak, valódi, kényszerítő erejű fennhatóságuk nem volt. A nagyobb csoportok élén több magas rangú vezető és egy legfőbb főnök állt, aki már számottevő hatalommal rendelkezett alárendeltjei fölött. A legfőbb főnökök a követőiktől begyűjtött adományok újraelosztásával biztosítani tudták a politikai összetartó erőt, a politikai határvonalak ugyanakkor más kötődések, például rokonság, lekötöttség, házasság vagy szomszédság révén átjárhatónak bizonyultak. Mindebből következően ezek a közösségek és uralmi berendezkedések képlékenyek voltak: hol békés úton, hol erőszakos eszközökkel, de folyamatosan növekedtek, részekre hulltak, eltűntek és új alakot öltöttek – akár egy keverék alkotóelemei, melyek mindig a megváltozott körülményeknek megfelelően rendeződnek át.

A főnökök hatalma korlátozott volt, részben e csoportok képlékenysége miatt, részben pedig azért, mert hiányoztak azok az intézmények, melyekkel a saját csoportjukon belül a harcosok és a munkaerő fölött tartós ellenőrzést gyakorolhattak volna, megakadályozva ezzel az emberek kiválását. Emellett a vezetők és közvetlen környezetük az alapvető gazdasági erőforrásokat sem tudták kizárólagos hatalmuk alá vonni, különösen a termőföldeket nem. S mivel az erőforrásokhoz csak korlátozott volt a hozzáférés, éles osztálykülönbségek sem alakultak ki. Még a legfőbb főnökök is, vagy azok, akik más főnököknek parancsoltak, csak korlátozott hatalommal rendelkeztek, mert az alárendelt főnököket a járadékfizetésen és a harcosok időnkénti mozgósításán túl semmire sem tudták kötelezni. Az állandó és szervezett központi irányítás hiányában az egyes uralmi berendezkedések ingatagok voltak, s ahogy már említettük, gyorsan szét hullottak, hogy aztán ugyanilyen gyorsasággal más formában újra összeálljanak.

A XVIII. század végén bekövetkező változásokat, melyek olyan erős, központosított államalakulatok születéséhez vezettek, mint a mabhuduké, a mthethwáké és a

zuluké, nem lehet egyszerűen csak Shakának, Dingiswayónak és a hozzájuk hasonló, kiemelkedő katonai vezetők megjelenésének tulajdonítani, és nem is lehet olyan megszokott magyarázatokkal indokolni, mint a klímaváltozás, az ökológiai krízis vagy a természetes népességnövekedés. Az okokat inkább egy fontos külső tényező felbukkanásában kell keresnünk: a Phongolo-Mzimkhulu régió ugyanis ebben az időben kezdett bekapcsolódni az európai kereskedelmi rendszerbe. Az integráció első lépéseként elefántcsont-kereskedők jelentek meg a térségben. Azok a főnökök, akik ellenőrzésük alatt tudták tartani a kereskedelmi útvonalakat és az elefántcsont-, majd később az állatszállítmányokat, az európai áruk, főként a ruhaneműk és a fémek elosztása révén egyre nagyobb hatalomra tettek szert. Ez a hatalmi eltolódás felborította a rendszeren belüli növekedés, versengés, felbomlás és átalakulás hagyományos egyensúlyát, ami korábban a térség rugalmas társadalmi-politikai struktúráit jellemezte.

A főnökök rivalizálása a nemzetközi kereskedelemről származó nyereségért gyorsan átalakította az uralmuk alá tartozó területek társadalmi és politikai szerveződéseit. A hagyományos *ibuthó*kat, „a férfivé válás iskoláit” – melyekben nagyjából azonos korú ifjak meghatározott időközönként összegyűltek az uralkodó főnök irányítása alatt, hogy beavatási szertartásokon vegyenek részt – elég hamar a főnökök növekvő hatalmi igényeinek szolgálatába állították. Ezeknek a csoportoknak, melyek tagjait a közös identitás és a lojalitás is összefűzte, mindekelőtt az lett a feladatuk, hogy elefántra vadásszanak, a főnökök pedig az így megszerzett elefántcsontból növelni tudták a vagyónukat, bővíteni híveik körét, és hatékonyabban tudták kikényszeríteni az adományokat is. A főnökök az „ajándékok” tekintélyes részét átirányították az *ibuthó*kba, s így egyre jobban kézben tudták tartani ezeket az ifjakból álló csoportokat. Az *ibuthó*k idővel kezdtek katonai jelleget öltetni: a fiatal harcosokat bevették a rivális főnökökkel folytatott küzdelmekbe, emellett ők ellenőrizték az alávetett lakosságot, és a vonako-

dóktól is ők hajtották be a járandóságokat. Minél inkább rá lettek utalva a főnökök az *ibuthókra*, annál több jószágra volt szükség, hiszen a harcosokat jutalmazni kellett. Ezt a megnövekedett igényt viszont csak rablóportyákkal lehetett fedezni, később pedig már új területeket is meg kellett hódítani ahhoz, hogy a legjobb legelőkhöz hozzájussanak.

A leigázott szomszédos csoportokat különféle módon integrálták, kezdve attól, hogy a vesztes főnökökre is átruházták saját fiktív eredethagyományaikat, egészen addig, hogy a meghódított lakosságot végleg alávetve elszigetelték az uralkodó csoportoktól, ami a társadalom kettős rétegződéséhez vezetett.

A XIX. század elejére a fegyveres terjeszkedések, majd a politikai konszolidációk nyomán számos nagyobb államalakulat jött létre. Ezt a folyamatot a ndwandwék és a mthethwák állandó ellenségeskedése kísérte. Az előbbieknél erősen központosított és militarizált államuk volt, míg a Dingiswayo vezette utóbbiaké kevésbé volt centralizált, így az alacsonyabb rangú főnökök, köztük a zulu Shaka, továbbra is igen nagy fokú autonómiát élvezhettek. 1817 körül a ndwandwék legyőzték a mthethwákat és megölték Dingiswayót; ez nem utolsósorban azért történhetett meg, mert Shaka megtagadta a zulu támogatást saját legfőbb főnökétől. Shaka épen maradt seregével már maga is le tudta győzni a ndwandwékat, majd gyorsan az uralma alá hajtotta az egész régiót.

Shaka berendezkedésekor ugyanazt a politikai rendszert vette át, ami a korábbi legfőbb főnökök alatt is működött. A meghódított területek lakói közül a fiatal férfiakat zulu *ibuthókba* kényszerítették, megkövetelve tőlük, hogy elkülönített uralkodói birtokokon éljenek, és Shaka engedélye nélkül még meg sem házasodhattak. Ez a rendszer gyengítette az ifjak és az idősebb nemzedékek közötti hagyományos kötelékeket, és a fiatal férfiakat mind rituális, mind politikai értelemben szinte a zulu uralkodóhoz láncolta. A fiatal nők számára szintén *ibuthókat* állítottak fel, s így Shaka ellenőrzése alatt tarthatta a női munkaerőt csakúgy, mint a házasságokat. Egy nő

ugyanis csak egy férfi *ibutho* azzal a kijelölt tagjával léphetett házasságra, akinek azt Shaka engedélyezte. Ezenkívül ott voltak még azok az előkelő fiatal nők is, akiket ajándékként ajánlottak fel az uralkodó számára, s akiket – mint Shaka „lányait” és „húgait” – zárt királyi lakrészekben őriztek. Shaka aztán különféle befolyásos férfiakhoz adhatta feleségül őket, így lényegében az uralkodói védnökség forrását jelentették.

A zuluk társadalmában végül három réteg különült el egymástól. A legfelsőt az uralkodó és az arisztokrácia alkotta, melybe a zulu uralkodóház tagjai és a meghódított területek főnökei mellett azok tartoztak bele, akik még a terjeszkedés kezdeti szakaszában olvadtak be közéjük. A második réteg az *ibuthók* ifjaiból állt; ők voltak a zulu hatalom legfőbb támaszai. Szoros összetartozásuk érdekében igyekeztek közös ntungwa származástudatot kialakítani bennük, hogy közös eredetet és múltat valljanak magukénak. S ahogy a második réteghez tartozókat szándékolta az etnikai összetartozásra alapozva egyesítették, úgy a legalsó réteget, a királyság peremére szorult leigázott lakosságot szintén tudatosan zárták ki az *ibuthókból*. A ntungwákhoz képest etnikailag különállóknak, s mint „szolganépet”, alacsonyabb rendűnek tekintették őket.

Shaka hódításai és uralmának megszilárdítása mérhetetlenül sok erőszakkal jártak. A harcosai elől menekülő csoportok messze elvándoroltak a Phongolo és a Mzimkhulu folyó vidékére, s ezzel hullámszerűen destabilizálták az egész térséget. Shaka hatalmi berendezkedése nagy belső ellenállást is kiváltott, ami végül, 1828-ban a meggyilkolásához vezetett. Az általa kiépített intézmények azonban elég erősek voltak ahhoz, hogy túléljék a halálát, az uralkodói hatalom pedig komolyabb összezsúrlások nélkül féltestvérére, Dinganére szállt, aki maga is részt vett Shaka megölésében.

Hosszú távon a zuluk fiktív eredetmítosza szintén sikeresnek bizonyult: az európaiak a XIX. század közepén is arra panaszkodtak, hogy még a Shaka által meghódított törzsek utódai is közvetlenül azoktól a zuluktól származtatták magukat, akik egykor a nagyszüleiket leigázták.

Az európai olvasók számára a zulu történelem mindkét változata kétségtelenül ismerős. A nagy vándorlások legendái, az etnikailag homogén nemzetségek fokozatos felbomlása, a demográfiai nyomás hatására bekövetkező váratlan, gyors politikai változások és egy erős, katonai jellegű állam megjelenése mindenkinek ismerősen hangzik, még akkor is, ha csak felületes ismeretei vannak az európai népvándorlások koráról. Ez a történet ugyanis nemcsak a zulukról szól, hanem a germán és a szláv népekről is. Nem kell nagy képzelőerő ahhoz, hogy Malandelában vagy Shakában felfedezzük az osztrogót Theodorikot, Alboint, a longobárd vezért, a frank Klodvigot, a horvát Krovátoszt vagy a bolgár Aszparuhot. Ez részben azzal magyarázható, hogy azok az ókori és középkori szerzők, akik megörökítették ezeknek az embereknek az életét, és a leírásaik későbbi történészek számára is forrásként szolgáltak, saját tárgyukra szinte pontosan ugyanolyan a perspektívából tekintettek, mint amilyenből Bryant szemlélte Shakát. Tours-i Gergely, Iordanes, Beda Venerabilis és Paulus Diaconus például mindannyian keresztények voltak, és azokat a „népeket”, amelyekről írtak, nyíltan vagy burkoltan folyton a par excellence „népekhez”, azaz a zsidókhoz és a rómaiakhoz hasonlították. Maga a történetírás folyamata is azt jelentette számukra, hogy e népeket megpróbálták beilleszteni a „történelembe”, vagyis az egyetemes történelembe, ami az ő szemükben kizárólag a római történelmet jelentette.

Bryant természetesen nem „közvetlenül” utánzott ezer évvel korábban élt szerzőket. Mivel nagyon is a XIX. század végének és a XX. század elejének „gyermeké” volt, munkája azoknak az európai történészeknek a műveire támaszkodott, akiket szintén lenyűgöztek a társadalmi-kulturális analízis bibliai és a középkori modelljei. Az pedig, hogy munkáját széles körben elfogadták, részben annak köszönhető, hogy a zuluk történelméről kialakított felfogása összhangban volt azzal, ahogyan az euró-

paiak és az európaiasodott afrikaiak az egyes társadalmak születését elképzelték.

A zulu történelem revizionista interpretációjával azonban egyes kutatók, például John Wright és Carolyn Hamilton, megfordították a fenti tendenciát. Azért, hogy megérthessék azokat az összetett és dinamikus erőket, melyek a zulukat mint népet létrehozták, először is azt vizsgálták, hogy mi állhat az európai etnikai mitológia konstrukciói mögött. Közös munkájuk, amely csak részben támaszkodik a korábbi európai megközelítésekre, egy alternatív modellt kínál a zuluk, s közvetve az európai népek eredetének megértéséhez. Az a mód pedig, ahogyan ezek az európai történészek a XX. század végén felülvizsgálták a középkori etnogenezisről, a népek kialakulásáról vallott korábbi felfogásokat, sok hasonlóságot mutat azzal, ahogyan a mai afrikanisták saját tárgyukhoz közelítenek.

A Róma felől érkező hatások, a birodalom barbárokra is kiterjedő katonai és főként kereskedelmi kapcsolatai egyre nagyobb destabilizáló erőt jelentettek, és siettettkék a barbár világ átalakulását. A katonai szerveződések új formái jelentek meg, miközben a hatalmat gyakorló helyi törzsfők belekóstolhattak a római gazdagságba, és megismerhették a római fegyveres támogatás előnyeit. Mindez új és rendkívül erős politikai egységek létrejöttét tette lehetővé, ezek nagy része azonban rövid életűnek bizonyult. A többi csak úgy tudta túlélni alapítója halálát, hogy más rivális csoportokat olvasztott magába, és az egyesítéshez a „néphez tartozás” kitalált mítoszait használta fel. Ezek a mítoszok egy távoli, dicsőséges múltba vetítették vissza a népet, egyúttal pedig alátámasztották a nagy reményű jövőbe vetett hitet is.

Az európai népek és a zuluk mitikus történetei tehát sokban hasonlítanak egymásra, de hasonlóság mutatkozik abban is, ahogyan ezeket a történeteket politikai eszközzé tették. A zulu múlt mind a mai napig hatékony tényező Afrika déli részén, és KwaZulu-Natal valamennyi politikai csoportosulása igyekszik a maga szolgálatába állítani. 1994-ben a Dél-Afrikai Köztársaságban drámai

konfliktus zajlott le, amit részben tv-kamerák is rögzítettek: a zulu nacionalista miniszterelnök és az Inkatha Szabadság Párt vezetője, Mangosuthu Buthelezi ugyanis – annak érdekében, hogy gátat vessen a közeledésnek a frissen megválasztott köztársasági elnök s egyben az Afrikai Nemzeti Kongresszus vezetője, Nelson Mandela és a zulu király, Goodwill Zwelithini között – megakadályozta Mandela részvételét a hagyományos nemzeti ünnepen, a Shaka-apon. Buthelezi úgy próbálta védeni saját nacionalista pozícióját, hogy a zulu királyság Shakáig visszavezethető történelmére hivatkozott. Törekvése, hogy a történelmet a politika szolgálatába állítsa, olyan európai nacionalista politikusokkal rokonítja, mint Slobodan Milošević, aki a rigómezei csata évfordulóját próbálta a saját céljaira felhasználni, vagy Jean-Marie Le Pen, aki Klodvig megkeresztelésének évfordulójából igyekezett hasznot húzni.

Néhány évvel ezelőtt egy amerikai újságíró az egyik görögországi tartományban, Macedóniában járt. Miután hivatalos idegenvezetője több régészeti helyszínt is megmutatott neki, hogy ezzel is „bizonyítsa”, Macedónia mindig is görög volt és annak is kell maradnia, az amerikai tett valami megjegyzést azzal kapcsolatban, hogy a kísérője milyen nagy jelentőséget tulajdonít a történelemnek. A görög így válaszolt neki: „Maguk, amerikaiak ezt nem értik. Számunkra a történelem *minden*.” Az a történelem azonban, amelyikben nincs változás, amelyik több évszázad összetett társadalmi, politikai és kulturális változásait egyetlen „örök” pillanatra szűkíti, az nem is tekinthető történelemnek.

Akik azt bizonygatják, hogy a történelem nevében vagy annak kényszerítő hatására cselekszenek, nincsenek tudatában az emberi történelem valódi lényegének, a változásnak. A kora középkori népek történelmét nem lehet felhasználni érvként semmilyen mai politikai, területi és ideológiai mozgalom mellett vagy ellene, éppúgy, ahogy KwaZulu-Natal jövője sem Shaka király életének „helyes” értelmezésétől függ.

Természetesen a múltnak megvan a maga jelentősége, és azt a bonyolult, gyakran erőszakos és számunkra még mindig elég homályos folyamatot, melynek során Európa népei és nemzetei eljutottak a jelenig, nem lehet zárójelbe tenni olyan tetszetős fogalmakkal, mint az „elképzelte közösségek” vagy a „kitalált tradíciók”. Ugyanakkor egyre világosabb, hogy az a kép, melyet a nacionalizmus szolgálatában álló XIX. századi történettudomány hagyott ránk, mára végleg érvényét veszttette. A társadalmi és politikai csoportok a római világon belül és azon kívül is mindig összetett, változékony közösségek voltak, melyekben az identitás, a tagság és a célok állandó egyezkedéseknek, vitáknak voltak kitéve, és folyton át is alakultak. A Dunán és a Rajnán túli barbár népek már a kezdetekkor sem alkottak olyan homogén nyelvi és kulturális csoportokat, melyeket a közös származás vagy akár a közös hagyomány tartott volna össze. Épp ellenkezőleg: minden elemükben olyan sokrétűek voltak, mint maga a római nép. A rómaiak és a barbárok közti megkülönböztetés eltűnésével pedig – mai kifejezéssel élve – az „identitáspolitiká” lett a csoportok megszervezésének és ösztönzésének egyik eszköze, hiszen az új formációk „ősi” népek neveire tartottak igényt. A gót, a hun és a frank uralom olvasztótégelyében régi államalakulatok tűntek el, s közülük néhány soha nem bukkant újra elő. Vegyes összetételű, kalandvágyó „kóborlókból” és legyőzött harcosokból álló csoportok előbb egy közös vezetőt fogadtak el maguknak, majd idővel közös identitást vettek fel. Előfordult az is, hogy az egymással rivalizáló vezérek – jogot formálva arra, hogy ők testesítik meg egy adott nép ősi hagyományait – híveiket hódító hadjáratokba és egy új jövő felé vezették, ám ez a jövő pusztulást is hozhatott számukra.

A sikerebb csoportok egyik közös jellemzője az volt, hogy területi alapú királyságokat hoztak létre, melyekben a társadalom politikai szempontból fontos tagjai fokozatosan átvették vezetőik identitását. Azt már sohasem fogjuk megtudni, hogy a parasztok vagy a rabszolgák hogyan tekintettek önmagukra, azt viszont tudjuk, hogy

azok, akik együtt harcoltak, és szabad emberként álltak a királyi bíróság elé, vagy vettek részt a gyűléseken, felismerve az összetartozást, közösséget vállaltak saját uralódójukkal. Az önálló királyságokban azonban másféle identitások is jelen voltak, s ahogy a Frank Királyság a VIII–IX. század folyamán terjeszkedni kezdett, a regionális identitásokat is a birodalom szolgálatába lehetett állítani. A többszörös identitások, melyek különböző célok érdekében, más-más körülmények között érvényesülhettek, az európai elit egyik „háttérforrásává” váltak.

A jellegzetes középkori királyságok megjelenésével azonban a változások folyamata korántsem ért véget. Európa népeinek története továbbra sem zárult le, és a jövőben sem fog lezárulni. Az etnogenezis ugyanis legalább annyira a jelen és a jövő folyamata, mint a múlté. Sem a romantikusok, sem a politikusok, sem a társadalomtudósok erőfeszítései nem tudják megőrizni egyszer s mindenkorra egy nép vagy nemzet valamiféle „legbelsőbb lelkét”. Ugyanígy semmilyen törekvés nem tudja garantálni azt, hogy a mai nemzetek, etnikai csoportok vagy közösségek valamikor a jövőben ne tűnjenek el végleg. A múlt kijelölheti ugyan azokat a kereteket, melyek között felépülhet a jövő, de azt nem határozhatja meg, hogy ennek a jövőnek milyennek *kell* lennie. Az európai népek, csakúgy, mint Afrika, Amerika és Ázsia népei, nem a történelem elemi struktúrái, hanem maguk is „folyamatok”, melyeket újra- és újraformál a történelem. Hérakleitosznak igaza volt: kétszer nem léphetünk ugyanabba a folyóba. A népek, e folyamatok, továbbra is áramlanak, de medreikben a víz sohasem lehet ugyanaz – más volt a múltban, más ma és más lesz a jövőben is. Az európaiaknak pedig, ha részt akarnak venni saját jövőjük alakításában, fel kell ismerniük a különbséget a múlt és a jelen között.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Elgondolásaimat arról a kapcsolatról, amely az európai népek mítoszai és napjaink ténylegesen létező nacionalizmusai között fennáll, sokakkal folytatott beszélgetések alakították ki. Külön is szeretném megemlíteni hallgatóimat és kollégáimat a Floridai Egyetemről, a UCLA-ról, a Notre Dame Egyetemről és a budapesti CEU-ről. Az 1994–1996 közötti egyetemi évben a UCLA Center for Medieval and Renaissance Studies egy beszélgetéssorozatot szervezett „Az etnicitás megteremtése: visszaélés a történelemmel” címmel, melyet a National Endowment for the Humanities támogatott. Ezek az eszmecserék lehetőséget adtak arra, hogy árnyalni tudjam a távoli múlt és a jelen kapcsolatáról kialakult felfogásomat. Meghívtoként részt vettem az Európai Tudományos Alap egyik szimpóziumán is, melynek témája a római világ átalakulása volt. Itt az a megtiszteltetés ért, hogy elbeszélgethettem mindazokkal az európai kutatókkal, akiknek úttörő szerepe van abban, hogy képet alkothassunk a késő antik etnikai csoportok átalakulásáról.

Miután elhatároztam, hogy mindazt, amit a múltbeli etnicitásokról elsajátítottam, a nagyközönséggel is megosztom, több kollégámhoz és barátomhoz fordultam tanácsért. Az évek alatt Otto Johnston, James Turner és Robert Sullivan rendkívül készségesen segítettek abban, hogy a XIX. századi Európa történelmi háttérét tisztábban láthassam. Az afrikai népek bonyolult etnogenezisébe Stephen Fireman vezetett be, míg Bak Jánostól sok ismereteket szereztem a XX. századi közép-európai lét realitásairól. Különösen hálás vagyok Herwig Wolframnak, Walter Pohlnek, Hans Hummernek és James Usdannek, akik valamennyien olvasták kéziratom korai változatait, és észrevételeiket, javaslataikat megosztották velem. Brigitta Van Rheinberg hatalmas munkát végzett azért, hogy ez a könyv eljuthasson az olvasókhoz – szándékom

szerint azokhoz a nem szakmabeliekhez, akik érdeklődnek a múlt és a jelen kapcsolata iránt. A kézirat kiadói előkészítésében Holly J. Grieco segédkezett. Ami értékes lehet ebben a könyvben, az többnyire ezektől a nagylelkű kutatóktól és barátoktól származik. A benne maradt hibákért azonban egyedül én vagyok a felelős.

Patrick J. Geary
Los Angeles

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA*

Az európai nemzeti mítoszok újabb megközelítései

Adler, Wolfgang: „Gustaf Kossinna”, in: Rolf Hachmann (szerk.): *Studien zum Kulturbegriff in der Vor- und Frühgeschichtsforschung*, Bonn, 1987, 33–56. o.

Anderson, Benedict: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London, 1983. Németül: *Die Erfindung der Nation. Zur Karriere eines folgenreichen Konzepts*, Frankfurt am Main–New York, 1993. Magyarul: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*, L'Harmattan, Budapest, 2006. (ford. Sonkoly Gábor).

Buhr, Manfred: *Revolution und Philosophie. Die ursprüngliche Philosophie Johann Gottlieb Fichtes und die Französische Revolution*, Berlin, 1965.

Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*, Ithaca (New York), 1983. Magyarul: *A nemzetek és a nacionalizmus*, Napvilág, Budapest, 2009. (ford. Barabás András és Lajtai L. László).

Hobsbawm, Eric J.: *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge, 1990. Németül: *Nationen und Nationalismus. Mythos und Realität seit 1780*, München, 1996. Magyarul: *A nacionalizmus kétszáz éve. Előadások, Maecenas*, Budapest, 1997. (ford. Baráth Katalin).

* Az angol kiadás olvasmányjegyzékéből – a német fordításhoz hasonlóan – kihagytunk az ókori és a kora középkori klasszikus szerzők angolra átültetett köteteit, ugyanakkor az eredeti bibliográfiát kiegészítettük a német változatban szereplő címekkel és a meglevő magyar fordítások címeivel. Az angol nyelvű kiadás tételeinek rövid ismertetésekor a szerző csak a *The Peoples of Europe* kapcsán tesz kritikuss megjegyzést: „A sorozat néhány, ám korántsem mindegyik kötete továbbra sem tud szabadulni a régebbi etnicitás-felfogásoktól, s hajlik arra, hogy a »népeket« eleve adottnak tekintse, és eltúlozza a folytonosságukat.” (–A ford.)

Johnston, Otto W.: *The Myth of a Nation: Literature and Politics in Prussia Under Napoleon*, Columbia (Dél-Karolina), 1989. Németül: *Der deutsche Nationalmythos. Ursprung eines politischen Programms*, Stuttgart, 1990.

Krumeich, Gerd-Lehmann, Hartmut (szerk.): „Gott mit uns”: *Nation, Religion und Gewalt im 19. und frühen 20. Jahrhundert*, Göttingen, 2000.

Nippel, Wilfried: *Griechen, Barbaren und „Wilde”. Alte Geschichte und Sozialanthropologie*, Frankfurt am Main, 1990.

Smith, Anthony D.: *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford, 1986.

Wiese, Benno von-Henss, Rudolf (szerk.): *Nationalismus in Germanistik und Dichtung*. Dokumentation des Germanistentages in München vom 17–22. Oktober 1966, Berlin, 1967.

Európa népei a késő antikvitás idején és a kora középkorban

Althoff, Gerd (szerk.): *Die Deutschen und ihr Mittelalter. Themen und Funktionen moderner Geschichtsbilder vom Mittelalter*, Darmstadt, 1992.

Amory, Patrick: *People and Identity in Ostrogothic Italy 489–554*, Cambridge, 1997.

Brown, Peter: *The Rise of Western Christendom: Triumph and Diversity, AD 200–1000*, New York, 1996. Magyarul: *Az európai kereszténység kialakulása*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1999. (ford. Pálosfalvi Tamás).

Campbell, James-Cunliffe, Barry (sorozatszerk.): *The Peoples of Europe*, Malden (Massachusetts), 1986–
<http://eu.wiley.com/WileyCDA/Section/id-398180.html>

Collins, Roger: *Early Medieval Europe*, New York, 1991.

Curta, Florin: *The Making of the Slavs: History and Archeology of the Lower Danube Region, ca. 500–700 AD*, Cambridge, 2001.

Daim, Falko (szerk.): *Die Awaren am Rand der Byzantinischen Welt*, Innsbruck, 2000.

Drinkwater, John-Elton, Hugh (szerk.): *Fifth-Century Gaul: A Crisis of Identity?*, Cambridge, 1992.

Ewig, Eugen: *Die Merowinger und das Frankenreich*, Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz, 1997.

Fried, Johannes: *Der Weg in die Geschichte. Die Ursprünge Deutschlands bis 1024*, Berlin, 1994.

Fried, Johannes: „Gens und regnum. Wahrnehmungs- und Deutungskategorien politischen Wandels im früheren Mittelalter”, in: Jürgen Miethke-Klaus Schreiner (szerk.): *Sozialer Wandel im Mittelalter*, Sigmaringen, 1994. 73–104. o.

Friesinger, Herwig-Daim, Falko (szerk.): *Die Bayern und ihre Nachbarn*, 2. k., Bécs, 1985.

Friesinger, Herwig-Daim, Falko (szerk.): *Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern*, 2. k., Bécs, 1990.

Geary, Patrick: *Before France and Germany: The Creation and Transformation of the Merovingian World*, New York, 1988. Németül: *Die Merowinger. Europa vor Karl dem Großen*, München, 1996.

Geuenich, Dieter: *Geschichte der Alemannen*, Stuttgart-Berlin-Köln, 1997.

Geuenich, Dieter (szerk.): *Die Franken und Alemannen bis zur „Schlacht bei Zülpich” (496/97)*, Berlin-New York, 1998.

Herrin, Judith: *The Formation of Christendom*, Princeton, 1987.

Jarnut, Jörg: *Geschichte der Langobarden*, Stuttgart, 1982.

Kaiser, Reinhold: *Das römische Erbe und das Merowingerreich*, München, 1993.

Pohl, Walter: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567–822 n. Chr.*, München, 1988.

Pohl, Walter: „Tradition, Ethnogenese und literarische Gestaltung: Eine Zwischenbilanz”, in: Karl Brunner-Brigitte Merta (szerk.): *Ethnogenese und Überlieferung*, Bécs-München 1994, 9–26. o.

Pohl, Walter (szerk.): *Kingdoms of the Empire: The Integration of Barbarians in Late Antiquity*, Leiden–New York–Köln, 1997.

Pohl, Walter–Reimitz, Helmut (szerk.): *Strategies of Distinction: The Construction of Ethnic Communities 300–800*, Leiden–New York–Köln, 1998.

Pohl, Walter: „Zur Bedeutung ethnischer Unterscheidungen in der frühen Karolingerzeit“, in: *Studien zur Sachsenforschung*, 12. k., Oldenburg, 1999, 193–208. o.

Pohl, Walter: *Die Germanen*, München, 2000.

Pohl, Walter: *Die Völkerwanderung: Eroberung und Integration*, Stuttgart, 2001.

Theuws, Frans–Nelson, Janet Laughland (szerk.): *Rituals of Power: From Late Antiquity to the Early Middle Ages*, Leiden–New York–Köln, 1998.

Wenskus, Reinhard: *Stammesbildung und Verfassung: Das Werden der frühmittelalterlichen gentes*, Köln–Bécs, 1977.

Wolfram, Herwig–Daim, Falko (szerk.): *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert*, Bécs, 1980.

Wolfram, Herwig: *Geschichte der Goten*, München, 1980. Angolul: *History of the Goths*, Berkeley, 1987.

Wolfram, Herwig–Andreas Schwarcz (szerk.): *Die Bayern und ihre Nachbarn*, 1. k., Bécs, 1985.

Wolfram, Herwig–Andreas Schwarcz (szerk.): *Anerkennung und Integration. Zu den wirtschaftlichen Grundlagen der Völkerwanderungszeit 400–600*, Bécs, 1988.

Wolfram, Herwig: *Das Reich und die Germanen. Zwischen Antike und Mittelalter*, Berlin, 1990. Angolul: *The Roman Empire and Its Germanic Peoples*, Berkeley, 1997.

Wolfram, Herwig–Pohl, Walter (szerk.): *Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern*, 1. k., Bécs, 1990.

Wolfram, Herwig: *Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs von seiner Entstehung. Österreichische Geschichte 378–907*, Bécs, 1995.

Wolfram, Herwig: *Die Germanen*, München, 2001.

Wolfram, Herwig: *Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie*, München, 2001.

Wolfram, Herwig: *Die Goten und ihre Geschichte*, München, 2001.

Wood, Ian: *The Merovingian Kingdoms 450–751*, London, 1994.

NÉVMUTATÓ

Ábrahám 70, 71
 Aeneas 65, 79
 Aëtius, *római hadvezér* 120, 167
 Ágoston, Szent 70, 71
 Aistulf, *longobárd király* 152, 153
 Alarik, I., *nyugati gót király* 49, 123, 124, 126
 Alarik, II., *nyugati gót király* 141, 155–157
 Alboin, *longobárd király* 49, 145, 146, 148, 151, 152, 206
 Alekszandrosz, III., *makedón király* 62
 Allègre, Claude, *francia újságíró* 20
 Amalasuintha, *keleti gót királynő* 137
 Ammianus Marcellinus, *római történetíró* 63, 64, 66, 73, 74, 107
 Anastasius (Anasztasziosz), I., *bizánci császár* 141
 Aorik, *nyugati gót uralkodó* 108, 109
 Apuleius, *római író* 86
 Arbogast, *frank származású római parancsnok* 106, 107
 Ardarik, *gepida király* 121
 Ariarik, *nyugati gót bíró (kindins)* 108
 Arisztagorasz, *Milétoz türannosza* 57
 Arminius, *germán hadvezér* 33, 36, 98
 Arpokszaisz, *a szkíták egyik mitikus őse* 58
 Aszparuh (Iszperih), *bolgár uralkodó* 49, 192, 206
 Athalarik, *keleti gót király* 136
 Athanarik, *nyugati gót uralkodó* 108–110, 122
 Athaulf, *nyugati gót király* 124, 125
 Attila, *hun fejedelem* 74, 116, 118–121, 125, 138, 174, 175
 Audaios (Audius), *keresztény aszkéta, hittérítő* 109
 Augustinus *lásd* Ágoston, Szent
 Aurelianus, *római császár* 103, 104
 Ausonius, *gall-római költő* 40, 127–129
 Authari, *longobárd király* 152

Baján, *avar kagán* 174
 Banac, Ivo, *horvát történész* 28
 Bebel, Heinrich, *német humanista író* 33
 Beda Venerabilis, *angol szerzetes, történetíró* 206
 Belisarius, *bizánci hadvezér* 137, 138
 Bíborbanszületett Konstantin *lásd* Constantinus, VII.
 Bleda, *hun fejedelem* 120
 Bonitus, *frank származású római parancsnok* 107
 Bopp, Franz, *német nyelvész* 39

Boulainvilliers, Henri de, *francia történetíró* 31
Bryant, Alfred Thomas, *angol misszionárius, író* 191–201, 206
Buthelezi, Mangosuthu, *dél-afrikai politikus* 208

Caesar, Caius Julius, 30, 68, 98, 128, 198
Calgacus, *kaledón törzsi vezér* 66
Capet Hugó (Hugues Capet), *frank király* 31
Caracalla, *római császár* 82
Cassiodorus, *római államférfi, író* 40, 78, 79, 135, 139
Celtis, Conrad, *humanista tudós, költő* 33
Childerik, *frank király* 140
Chindaswinth, *nyugati gót király* 161, 162
Chlothar (Klotár), I., *frank király* 151
Chlothar (Klotár), II., *frank király* 185
Chlotsuinda, I. *Chlothar frank király lánya* 151
Chnodomarius, *alemann király* 73
Cicero, Marcus Tullius, 88
Cleph, *longobárd király* 146
Cniva, *gót király* 102, 109, 143
Columbanus *lásd* Kolumbán, Szent
Condillac, Étienne Bonnot de, *francia filozófus* 36
Constantinus, I., *római császár* 103, 107–109, 112, 113
Constantinus, II., *római császár* 92
Constantinus, VII., *bizánci császár* 178–180, 198
Coquille, Gui de, *francia jogász* 31

Dagobert, I., *frank király* 181, 185
Dareiosz, I., *perzsa király* 61
Dávid, *zsidó király* 71
Dengizik, *hun fejedelem* 119
Dingane, *zulu uralkodó* 205
Dingiswayo, *mithethwa uralkodó* 193, 194, 197, 203, 204
Diocletianus, *római császár* 89, 91, 111, 112, 126
Domitianus, *római császár* 67

Edika, *szkír-hun vezér* 118
Richhorn, Karl Friedrich, *német jogtudós* 38
Erwig, *nyugati gót király* 162, 163
Eudocia, III. *Valentinianus lánya* 125
Eurik, *keleti gót király* 133, 155, 157

Fénelon, François, *francia érsek, teológus, író* 31
Fichte, Johann Gottlieb, *német filozófus* 35–37, 41, 42, 45, 55
Flavius Maximus, *római szenátor* 137, 138
Frigyes Vilmos, III., *porosz király* 34
Fritigern, *gót vezér* 110, 122, 123

Galerius, *római császár* 89
Galla Placidia, *Honorius féltestvére* 124
Gallienus, *római császár* 103
Gautier, Léon, *francia filológus, irodalomtörténész* 42
Gergely I., Szent, *pápa* 147
Germanus Postumus, I. *Justinianus unokaöccsének a fia* 80
Giscard d'Estaing, Valéry, *francia politikus, köztársasági elnök* 14, 18
Goethe, Johann Wolfgang von, 38
Gratianus, *római császár* 107, 127
Gregorius Turonensis *lásd* Tours-i Gergely
Grimm, Jacob, *német nyelvész, irodalomtudós, jogász* 38, 39
Grimm, Wilhelm, *német nyelvész, író* 38

Haider, Jörg, *osztrák politikus* 17
Hamilton, Carolyn, *dél-afrikai szociálintropológus, történész* 207
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, *német filozófus* 22
Hengist, *szász törzsfő* 15
Hérakleiosz, *bizánci császár* 180
Hérakleitosz 210
Herder, Johann Gottfried von, *német író, filozófus* 32–35, 41, 42, 55
Hermenegild, *Leogivild nyugati gót király fia* 160, 161
Hérodotosz 56–64, 66–68, 73, 74, 76, 92
Herstali Pipin *lásd* Pipin, Herstali
Hodgen, Margaret T., *amerikai társadalomkutató, történész* 62
Honorina, Justa Grata, III. *Valentinianus nővére* 125
Honorius, *nyugatrómai császár* 124
Horatius 88
Horsa, *szász törzsfő* 15
Hroch, Miroslav, *cseh történész* 27
Humboldt, Wilhelm von, *német államférfi, nyelvész, esztéta* 38
Hunerik, *vandál király* 125

Iordanes, *gót történetíró* 79, 80, 198, 199, 206
Izsák, *Abrahám fia* 70

Jákob, *Izsák fia* 70
Jefferson, Thomas, *az Egyesült Államok harmadik elnöke* 15
Jeromos, Szent, *egyházaty, hittudós, bibliafordító* 69, 70
Jones, Sir William, *brit orientalista* 38
Jordanes *lásd* Iordanes
Julián de Toledo, *Toledo érseke* 163
Julianus, *római császár* 73, 75, 92, 105, 143, 173
Justinianus, I., *bizánci császár* 80, 134, 137, 139, 159, 173

Károly, I., *frank király, római császár* 31, 166, 173, 174, 190
 Károly, Martell *lásd* Martell Károly
 Klodvig, I., *frank király* 16, 49, 140–143, 156, 164–166, 175, 189, 192, 206, 208
 Klopstock, Friedrich Gottlieb, *német író, költő* 34
 Kolakszaisz, *a szkíták egyik mitikus őse* 58, 59
 Kolumbán, Szent, *ír vándorszerzetes* 170
 Kossinna, Gustaf, *német filológus, régész* 47, 48, 51
 Krovátosz, *mitikus horvát vezér* 49, 192, 206
 Kuver, *onogur-bolgár vezér* 181
 Kuvrát, *onogur-bolgár uralkodó* 181

Laniogaisus, *frank származású római parancsnok* 107
 Leó, I., *pápa* 121
 Leovigild, *nyugati gót király* 159, 160
 Le Pen, Jean-Marie, *francia politikus* 16, 190, 208
 Lessing, Gotthold Ephraim, *német drámaíró, kritikus, esztéta* 34
 Lipokszaisz, *a szkíták egyik mitikus őse* 58
 Liutprand, *longobárd király* 149, 151, 152
 Livius, *római történetíró* 65, 68,

Malandela, *nemzetségső, Zulu apja* 193, 197, 206
 Malarik, *frank származású római parancsnok* 107
 Mallobaudes, *frank származású római parancsnok* 107
 Mandela, Nelson, *dél-afrikai politikus* 208
 Marcianus (Markianos), *bizánci császár* 120
 Marcomer, *frank vezér* 106
 Marcus Aurelius, *római császár, sztoikus bölcselő* 75
 Martell Károly, *a Karoling-dinasztia alapítója* 173, 185
 Mela, Pomponius, *római geográfus* 62
 Milošević, Slobodan, *jugoszláv majd szerb politikus* 16, 190, 208
 Mózes 197

Nagy Dagobert *lásd* Dagobert, I.
 Nagy Gergely *lásd* Gergely I., Szent
 Nagy Károly (Charlemagne) *lásd* Károly, I.
 Nagy Konstantin *lásd* Constantinus, I.
 Nagy Sándor *lásd* III. Alekszandrosz, III.
 Nagy Theodorik *lásd* Theodorik
 Napóleon, I., 34, 35, 37
 Nero, *római császár* 67

Odoaker, *germán hadvezér, Itália királya* 134, 135, 171
 Orestes, *Attika titkára, majd nyugatrómai főparancsnok* 118

Pál, Szent, *apostol* 70, 76, 82, 86
 Paulus Diaconus, *longobárd szerzetes, történetíró* 146, 149, 199, 206
 Pipin, I., *frank király* 170
 Pipin, Herstali, *frank herceg, Austrasia ura* 185
 Plinius, id. (Caius Plinius Secundus), *római természettudós, politikus* 62–64, 66, 68, 73, 76, 183
 Pohl-Resl, Brigitte, *osztrák történész* 150
 Postumus, Marcus Cassianus Latinus, *a Gall Birodalom császára* 100, 101
 Poszeidóniosz, *sztoikus filozófus, történetíró* 68
 Priskosz (Priscus), *bizánci diplomata, történetíró* 73, 74, 118, 119
 Procopius, *római ellencsászár* 109
 Prokopiosz (Procupius), *bizánci történetíró* 73, 74, 176

Rask, Rasmus, *dán nyelvész* 39
 Reccared (Rekkared), I., *nyugati gót király* 161, 162
 Remigius, Szent, *Reims püspöke* 141, 166
 Romulus, *Róma mitikus alapítója* 65, 69, 79
 Romulus Augustulus, *nyugatrómai császár* 118
 Rousseau, Jean-Jacques, *francia filozófus* 22

Said, Edward W., *amerikai irodalomkutató, publicista* 62
 Saint-Simon, Louis de Rouvroy, *francia emlékiratíró* 31
 Salvianus, *keresztény író, presbiter* 131
 Samo, *frank származású szláv uralkodó* 178, 181
 Savigny, Friedrich Carl von, *német jogtudós, történész* 38
 Schlegel, Friedrich von, *német filozófus, költő, filológus, műkritikus* 38

Serapio, *alemann király* 73
 Shaka KaSenzangakhona, *zulu uralkodó* 192–194, 196, 198, 203–206, 208

Sidonius, *gall-római keresztény költő, író, püspök* 127, 129
 Siey s, Emmanuel Joseph (Sieyès abbé), *francia püspöki helynök, politikai író* 32

Sigismund, *burgund király* 167, 168
 Silvanus, *frank származású római parancsnok* 107
 Silverius (Szilvériusz), *pápa* 137
 Solinus, *római történetíró, természettudós* 62
 Stein, Freiherr vom, *porosz államminiszter* 34, 35, 37–39, 44
 Stilicho, *vandál származású nyugatrómai hadvezér* 123, 124, 134
 Sunno, *frank vezér* 106
 Symmachus, *római szenátor, író* 40

Szent Ágoston *lásd* Ágoston, Szent
 Szent Jeromos *lásd* Jeromos, Szerit
 Szent Kolumbán *lásd* Kolumbán, Szent

Szent Pál *lásd* Pál, Szent
Szent Remigius *lásd* Remigius, Szent

Tacitus, *római történetíró* 30, 32, 33, 36, 66–68, 101
Targitaosz, *szkíta király* 58
Teia (Teja), *keleti gót király* 137, 138
Teutomeres, *frank származású római testőr* 107
Theodahad, *keleti gót király* 137
Theodorik, *keleti gót király* 49, 134–137, 139, 141, 142, 175, 206
Theodosius, II., *bizánci császár* 120, 125, 157
Totila, *keleti gót király* 138
Tours-i Gergely, *gall-római történetíró, Tours püspöke* 31, 170, 198, 206

Ulfilas *lásd* Wulfila

Valens, *római császár* 109, 110, 122, 123
Valentinianus, III., *nyugatrómai császár* 120, 125
Varnhagen von Ense, Karl August, *német diplomata, író* 34, 35
Varus, *római hadvezér* 33, 36, 98
Vergilius 65, 80, 88
Vitensis, Victor, *Africa Byzacena püspöke* 40
Vitigis, *keleti gót király* 137

Wenskus, Reinhard, *német történész* 94
Wickham, Chris, *angol történész* 51
Wimpfeling, Jacob, *német humanista író, hittudós* 33
Wright, John, *dél-afrikai történész* 207
Wulfila, *hittérítő püspök, bibliafordító* 39, 109, 110

Zénón, *bizánci császár* 134
Zosimus (Zozimosz), *bizánci történetíró* 130
Zulu, *a zuluk névadója* 193
Zwelithini, Goodwill, *zulu király* 208

AZ ATLANTISZ KÖNYVPROGRAM EDDIG MEGJELENT KÖTETEI

A KÜTNÁL

Alexandriai Philón: *Mózes élete*

Martin Buber: *A próféták hite* (1995 Ft)

Martin Buber: *Angyal-, szellem- és démon-történetek*
(1695 Ft)

Martin Buber: *Haszid történetek* (4895 Ft)

A szofista filozófia. Szöveggyűjtemény

Órigenész: *Kommentár az Énekek énekéhez*

Az isteni és az emberi természetről. Görög egyházatyák.

I. kötet. Órigenész, Nazianzoszi Szent Gergely,
Nüsszai Szent Gergely, Aranyszájú Szent János írásai

II. kötet. Nemesziosz. Küroszi Theodorétosz,
Apameai János, Pszeudo-Dionüsziosz Areopagitész,
Hitvalló Maximosz írásai

Rudolf Bultmann: *Történelem és eszkatológia*

Peter Brown: *A szentkultusz*

Gershom Scholem: *A kabbala helye az európai
szellemtörténetben.* Válogatott írások. I–II.

Németh György: *A zsarnokok utópiája.*
Antik tanulmányok (1595 Ft)

X 215803

Karl Löwith: *Világtörténelem és üdvtörténet* (1595 Ft)

Ghislain Lafont: *A katolikus egyház teológiatörténete*
(2495 Ft)

Søren Kierkegaard: *A keresztény hit iskolája*

G. S. Kirk–J. E. Raven–M. Schofield: *A preszókratikus
filozófusok* (3195 Ft)

Platón: *Gorgiasz* (1595 Ft)

Platón: *A lakoma* (1895 Ft)

Platón: *Ión. Menexenosz* (1895 Ft)

Platón: *Philébosz* (1595 Ft)

Platón: *Theaitétosz* (1595 Ft)

Platón: *Nagyobbik Hippiász. Kisebbik Hippiász.
Lakhész. Lüsziész.* (1595 Ft)

Platón: *Phaidrosz* (1895 Ft)

Platón: *Euthüphrón. Szókratész védőbeszéde. Kritón*
(2195 Ft)

Platón: *Apokrif dialógusok. Első Alkibiadész. Második
Alkibiadész. Hipparkhosz. Szerelmes ifjak. Theagész.
Kleithophón. Minósz.* (2195 Ft)

Platón: *A szofista* (2295 Ft)

Platón: *Kharmidész. Euthüdémosz* (1895 Ft)

Platón: *Prótagorasz* (1895 Ft)

Platón: *Levelek* (1895 Ft)

Platón: *Az államférfi* (1895 Ft)

Platón: *Kratülosz* (1895 Ft)

Platón: *Törvények* (3695 Ft)

Platón: *Menón* (2295 Ft)

Platón: *Állam* (3795 Ft)

Thomas Szlezák: *Hogyan olvassunk Platóni?* (1595 Ft)

Antik szkepticizmus (1995 Ft)

Perczel István: *Isten felfoghatatlansága
és leereszkedése* (1595 Ft)

Harald Weinrich: *Léthé. A felejtés művészete és kritikája*
(2695 Ft)

Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés
és politikai identitás a korai magaskultúrákban*
(2695 Ft)

Jan Assmann: *Uralom és üdvösség. Politikai teológia
az ókori Egyiptomban, Izraelben és Európában*
(3595 Ft)

Jan Assmann: *A varázsfuvola. Opera és misztérium*
(4295 Ft)

Jan Assmann: *Religio duplex. Az egyiptomi
misztériumok és a felvilágosodás* (3995 Ft)

Jacob Taubes: *Nyugati eszkatológia* (2995 Ft)

Georges Minois: *A pokol története* (4495 Ft)

René Girard: *Látám a sátánt, mint a villámlást
lehullani az égből. A kereszténység kritikai apológiája*
(3295 Ft)

Zohár (7495 Ft)

CIRCUS MAXIMUS

Edmund Burke: *Töprengések a francia forradalomról*

Alexis de Tocqueville: *A régi rend és a forradalom*

*Túlélők. Eliték és társadalmi változás az újkori
Európában* (995 Ft)

Fejtő Ferenc: *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért.
Ausztria-Magyarország széttrombolása*

Fejtő Ferenc: *II. József* (1595 Ft)

Kontler László: *Az állam rejtelmei.
Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei*

Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő.
A történelmi idők szemantikája* (2395 Ft)

Jacob Burckhardt: *Világtörténelmi elmélkedések* (2695 Ft)

KÍSÉRTÉSEK

Polányi Mihály filozófiai írásai I–II. kötet

Martin Heidegger – Utak és tévutak.
Gadamer, Pöggeler, Hermann, Rodi, Held, Nyíri,
Tatár, Tengelyi, Vajda tanulmányai

Leo Strauss: *Az üldöztetés és az írás művészete* (1595 Ft)

Ludwig Wittgenstein: *Észrevételek*

Ludwig Wittgenstein: *Logikai-filozófiai értekezés*
(1995 Ft)

Jürgen Habermas: *Válogatott tanulmányok*

Ludassy Mária: *Téveszméink eredete*

Altrichter Ferenc:
Észérvek az európai filozófiai hagyományban

Tatár György: *Pompeji és a Titanic.
Metafizikai és vallásfilozófiai tanulmányok*

Tatár György: *A nagyon távoli város* (1995 Ft)

*Lehetséges-e egyáltalán? – Márkus Györgynek
tanítványai.*

Altrichter F., Balassa P., Bence Gy., Endreffy Z., Erdélyi Á.,
Fehér M., Fodor G., Karádi É., Kis J., Lakatos A., Ludassy M.,
Nyíri K., Petri Gy., Radnóti S. és Tímár Á. írásai

Ancsel Éva: *Az élet mint ismeretlen történet*

Arthur C. Danto:
Hogyan semmizte ki a filozófia a művészetet?

Lakatos Imre tudományfilozófiai írásai (1595 Ft)

Franz Rosenzweig: *Könyvecske az egészséges
és a beteg emberi értelemről*

Hans Peter Duerr: *Sem Isten, sem mérték* (1295 Ft)

Mezei Balázs: *A lélek és a másik. Jan Patočka
és a fenomenológia* (1595 Ft)

Tengelyi László: *A bűn mint sorseseemény*

Tengelyi László: *Élettörténet és sorseseemény* (1595 Ft)

Tengelyi László: *Tapasztalat és kifejezés* (2895 Ft)

Emile Cioran: *A bomlás kézikönyve*

Tallár Ferenc: *A szabadság és az európai tradíció*
(1595 Ft)

Michel Foucault: *A tudás archeológiája*

Michel Foucault: *A bolondság története* (3895 Ft)

Paul Feyerabend: *A módszer ellen* (2995 Ft)

Friedrich Nietzsche: *Korszerűtlen elmélkedések* (2995 Ft)

Hans Belting: *A művészettörténet vége* (3595 Ft)

Hans Belting: *A hiteles kép. Képviták mint hitviták*
(3995 Ft)

Max Horkheimer – Theodor W. Adorno:
A felvilágosodás dialektikája (3295 Ft)

Götz Aly: *Hitler népállama – Rablás, faji háború
és nemzeti szocializmus* (4295 Ft)

VILÁGVÁROS

Georg Simmel: *Velence, Firenze, Róma.*
Művészetelméleti tanulmányok

Walter Benjamin: *Egyirányú utca.*
Berlini gyermekkor a századforduló táján (2695 Ft)

Klaus Wagenbach: *Kafka Prágája.*
Irodalmi útikalauz (2695 Ft)

Casanova Velencéje (3500 Ft)

KENTAUR

Török László: *A vadászó Kentaur.*
A Szépművészeti Múzeummal közös kiadás,
angolul és magyarul (2495 Ft)

Szilágyi János György: *Pelasg ősök nyomában*
A Szépművészeti Múzeummal közös kiadás
angolul és magyarul

MESTERISKOLA

John of Salisbury: *Policraticus* (1595 Ft)

Quentin Skinner: *Machiavelli* (1595 Ft)

Richard Tuck: *Hobbes*

John Dunn: *Locke*

David Hume összes esszéi I. kötet, II. kötet (995 Ft)

David Hume: *Beszélgetések a természetes vallásról*
(2295 Ft)

Descartes: *Elmélkedések az első filozófiáról* (1595 Ft)

Descartes, Kant, Husserl, Heidegger.
Tanítványok írásai Munkácsy Gyula tiszteletére (1695 Ft)

Boros Gábor: *Spinoza és a filozófiai etika problémája*

Judith Shklar: *Montesquieu* (1595 Ft)

Benjamin Constant: *A régiek és a modernek szabadsága*

Az angolszász liberalizmus klasszikusai.

I. kötet: Paine, Jefferson, Maculay, Mill, Acton írásai.

II. kötet: Berlin, Hayek, Laski, Dewey, Dworkin,
Rawls írásai

Moses Mendelssohn: *Jeruzsálem. Írások zsidóságról,
kereszténységről, vallási türelemről* (3495 Ft)

Immanuel Kant: *Prolegomena* (1695 Ft)

Immanuel Kant: *A tiszta ész kritikája* (4695 Ft)

G. W. F. Hegel: *Vallásfilozófiai előadások* (1995 Ft)

G. W. F. Hegel: *Előadások a művészet filozófiájáról*
(2895 Ft)

Edmund Husserl: *Az európai tudományok válsága I-II.*
(2695 Ft)

Edmund Husserl: *Karteziánus elmélkedések* (1995 Ft)

Edmund Husserl: *Előadások az időről*

Ludwig Wittgenstein: *Filozófiai vizsgálódások*

Jürgen Habermas: *A társadalomtudományok logikája*

Polányi Mihály: *Személyes tudás I-II.*

Mannheim Károly: *A gondolkodás struktúrái*

Mannheim Károly: *Ideológia és utópia*

Odo Marquard: *Az egyetemes történelem és más mesék*
(1795 Ft)

Kelemen János: *Az ész képe és tette.
A történeti megismerés idealista elméletei* (1595 Ft)

Kelemen János: *A filozófus Dante.
Művészet- és nyelvelméleti expedíciók* (1595 Ft)

Ludassy Mária: *Szavak és kardok.
Nyelvfilozófia és hatalomelmélet* (1895 Ft)

Ludassy Mária: *Felvilágosodástól elsötétítésig.
Politikafilozófiai írások* (2695 Ft)

Parlando. *Tanulmányok Zoltai Dénes tiszteletére* (2995 Ft)

Friedrich Schiller:
Művészet- és történelemfilozófiai írások. (3595 Ft)

Hans Blumenberg: *Hajótörés nézővel.
Metaforológiai tanulmányok* (2995 Ft)

Joachim Ritter: *Szubjektivitás.
Válogatott tanulmányok* (2495 Ft)

Ernst Cassirer: *A felvilágosodás filozófiája* (3595 Ft)

Ernst Cassirer: *Goethe, Kant, Rousseau* (2695 Ft)

Lord Shaftesbury: *Sensus communis.
Esszé a szellem és a jó kedély szabadságáról* (2895 Ft)

Radnóti Sándor: *Jöjj és láss! A modern művészetfogalom
keletkezése Winckelmann és a következmények*
(3595 Ft)

Gilles Deleuze: *A bergsoni filozófia* (2295 Ft)

Gilles Deleuze: *Francis Bacon. Az érzet logikája*
(3995 Ft)

Papp Zoltán: *Elidőzni a szépnél. Kant esztétikájáról*
(3295 Ft)

EAST-EUROPEAN NON-FICTION

Gerő András: *Magyar polgárosodás*

Románia 1944–1990. Gazdaság- és politikatörténet

Halmai Gábor: *Az egyesülés szabadsága.
Az egyesülési jog története és intézményei*

Halmai Gábor: *A véleménysszabadság határai
Privatizáció Kelet-Európában*

Kis János: *Az állam semlegessége*

Tamás Gáspár Miklós: *Törzsi fogalmak I–II.*
(2695 Ft)

Kontler László: *A History of Hungary* (angolul)
(3995 Ft/20 EUR)

Szente Zoltán: *Bevezetés a parlamenti jogba*
(5000 Ft)

Szente Zoltán: *Kormányzás a dualizmus korában.
A XIX. századi európai parlamentarizmus és
Magyarország kormányformája a kiegyezés után*
(3595 Ft)

VESZEDELMEK VISZONYOK

Casanova emlékiratai I., II. (1995 Ft)

Georg Simmel: *A kacérság lélektana* (1595 Ft)

József Attila: *Szabad-ötletek jegyzéke* (1995 Ft)

Marcel Proust: *Az eltűnt idő nyomában*

IV. *Szodoma és Gomorra* (1995 Ft)

V. *A fogoly lány* (3995 Ft)

VI. *Albertine nincs többé (A szökevény)* (2495 Ft)

VII. *A megtalált idő* (3895 Ft)

Michel Foucault: *A szexualitás története*

I. *A tudás akarása* (2495 Ft)

II. *A gyönyörök gyakorlása* (2495 Ft)

III. *Törődés önmagunkkal* (1995 Ft)

Roland Barthes: *Beszéd-törödékek a szerelemről*

Gilles Deleuze: *Proust* (1995 Ft)

EURÓPA SZÜLETÉSE

Leonardo Benevolo: *A város Európa történetében*

Ulrich Im Hof: *A felvilágosodás Európája*

Michel Mollat: *Európa és a tenger* (2595 Ft)

Massimo Montanari: *Éhség és bőség* (2195 Ft)

Umberto Eco: *A tökéletes nyelv keresése*

Peter Brown: *Az európai kereszténység kialakulása*
(2495 Ft)

Aron Gurevics: *Az individuum a középkorban*
(2295 Ft)

Jacques Le Goff: *Európa születése a középkorban*
(3595 Ft)

MEGJELENT
AZ EZEREGYÉJSZAKA MESÉINEK
ELSŐ TELJES MAGYAR KIADÁSA

7 kötetben, kb. 3500 oldalon,
perzsa miniatúrákkal díszített,
egészvásznon kötésben

A világirodalom e remekművének mindmáig nem volt tisztességes magyar kiadása. A gyenge minőségű, meghamisított és töredékes „fordítások” nyomán a magyar olvasó még a veszteséggel sem lehetett igazán tisztában.

Az igazi szöveg lenyűgöző irodalmi alkotás, pontosabban alkotások egész füzére, a középkori keleti népi költészet és a magas irodalom sajátos kombinációja, egyben páratlan kultúrtörténeti, társadalomtörténeti, vallástörténeti és tudományos kincsestár.

A kiváló arabista és műfordító, Prileszky Csilla tizenöt évi munkával elkészítette az egyetlen autentikus, múlt század eleji kalkuttai arab nyelvű kiadás teljes magyar fordítását, mely a szakma megítélése szerint vetekszik az eddigi legjobb német – Littmann-féle – kiadással, bizonyos tekintetben (pl. a Tótfalusi István-féle mesteri versfordításokban) felülmúlja azt. A mesegyűjtemény szakmai ellenőrzését Simon Róbert, a Korán tudós fordítója végezte el.

Az egyes kötetek bolti ára: 3495 forint.

Kérjük, jelezze megrendelését
vagy érdeklődését címünkön:

Atlantisz Könyvkiadó, 1364 Budapest, Pf. 287.
E-mail: atlantis@budapest.hu

AZ ATLANTISZ KÖNYVKIADÓ
MEGJELENÉS ELŐTT ÁLLÓ,
MEGRENDELHETŐ KÖTETEI

François Jullien: *A meztelesség lényege*

Reinhart Koselleck: *Kritika és válság*

A kultúra támogató barátainak jóvoltából
a humán tudományok alapkönyvei
eleve kedvezményes áron,
legtöbbször az önköltségnél olcsóbban
kerülnek forgalomba.

Tisztelt Olvasóinknak
köteteink előzetes megrendelését javasoljuk.
Ebben az esetben
25% kedvezményt biztosítunk.

Kiadónk címe: Atlantisz Könyvkiadó
1054. Budapest, Akadémia u. 1.
Telefon/Fax: 06 1 266 38 70
E-mail: atlantis@budapest.hu
Web: www.atlantiszkiado.hu
Számlasszám: 10200823-22215855-00000000

ATLANTISZ KÖNYVSZIGET

Nemzetközi társadalomtudományi könyvesbolt
és információs központ

1061 Budapest, Király utca 2.
Telefon: 06 1 267 62 58, 06 1 235 0065
Fax: 06 1 266 62 58
E-mail: atlbook@t-online.hu

Az Atlantisz barátainak
a bolt bármilyen külföldi könyvet
kedvező áron beszerez.

Diákok és tanárok
az Atlantisz Könyvsziget valamennyi magyar kötetéhez
10% kedvezménnyel juthatnak hozzá.

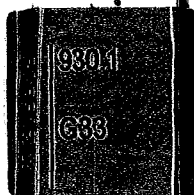
Könyvtáraknak, intézményeknek is
különösen kedvező feltételekkel hozunk be könyveket.

harmadik évezred
még mindig
lorlás korának
népeivel él együtt,
egy újabbtól retteg.

középkorral
történészek,
szoktak hozzá ahhoz,
tíka viták
tájában legyenek,
zt veszik észre,
gált korszakuk
való versengés
s pontja lett,
iket pedig
nálják fel mások,
lenre és a jövőre is
máljanak.

ics is olyan korszaka
lemnek,
nyire „homályos” lenne,
ért jelent
önnyű prédát
i nacionalizmust
ropagandának,
ír kétszer
ta Európát,
hogy ismét
ombolni.

Geary · A nemzetek mítosza

Patrick J. Geary A nemzetek mítosza

Európa népeinek születése
a középkorban

Atlantisz
S. Fischer